

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОГНОЗУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ**

Монографія

За науковою редакцією Олени Сушиї

Кропивницький – 2023

УДК 303.444:316.42+316.628:159.9.072.43

П 86

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 11/22 від 29 листопада 2022 року

Рецензенти:

Л. М. Карамушка, доктор психологічних наук;
О. П. Дем'янчук, доктор політичних наук;
В. О. Васютинський, доктор психологічних наук

П 86

Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів : монографія / О. Суший (наук. ред.) ; авт. кол.: Т. Данилова, В. Жовтянська, О. Кухарук, О. Малхазов, О. Суший ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД , 2023. – 171 с.

ISBN 978-966-189-642-9

У монографії вперше подано обґрунтування теоретичних і методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Представлено психологічні принципи розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування. Запропоновано психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів. Окреслено перспективи соціально-психологічного прогнозування процесів повоєнного відновлення України.

Адресовано широкому колу представників соціогуманітарних наук – психологам, соціологам, політологам, соціальним філософам, представникам органів державної влади та управління, а також усім, кого цікавить проблематика досліджень майбутнього та соціального прогнозування.

ISBN 978-966-189-642-9

УДК 303.444:316.42+316.628:159.9.072.43

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023
© Суший О., Данилова Т., Жовтянська В., Кухарук О., Малхазов О., 2023

ЗМІСТ

Передмова (О. Суший)	4
Частина I. Теоретичні та методологічні засади розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування	9
Розділ 1. Проблеми і перспективи соціального прогнозування в контексті трансформацій сучасного світу (Т. Данилова)	10
Розділ 2. Методологічні принципи психологічного забезпечення соціального прогнозування (О. Суший)	36
Частина II. Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів	54
Розділ 1. Суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку (В. Жовтянська)	55
Розділ 2. Психологічні засади прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві (О. Малхазов)	86
Частина III. Перспективи соціально-психологічного прогнозування процесів повоєнного відновлення України	114
Розділ 1. Прогнозування соціально-психологічної резиліентності в ситуації тривалого травматичного стресу: ідентичнісно-поведінковий підхід (О. Кухарук)	115
Розділ 2. Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України (О. Суший)	133
Післямова (О. Суший)	151
Література	153

ПЕРЕДМОВА

У сучасному світі аналіз та прогнозування соціальних змін передбачають роботу з невизначеністю і складністю, тобто таких, умовно кажучи, вихідних умов, за яких традиційні способи прогнозування швидко застарівають. Невизначеність зумовлюється чинниками зовнішнього і внутрішнього середовища, залежить від численних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Складність зумовлюється численністю задіяних змінних – великою кількістю акторів та їхніх інтересів, рівнів змін і їх співвідношенням, а також складними соціальними процесами, що супроводжують їх розроблення та впровадження в соціальну реальність. Складні проблеми соціального розвитку і системні зміни, необхідні для їх вирішення, є багатофакторними, багаторівневими та багатоаспектними. Через це створення прогнозів потребує застосування інтегрованого (комплексного) підходу, що передбачає використання поряд з об'єктивними індикаторами також і суб'єктивних показників. Сказане дає підстави звернутися до проблеми інтеграції соціально-психологічного знання і соціальної прогностики, де наразі не вистачає адекватної артикуляції питань психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Серед академічних видань з проблематики соціального прогнозування не так уже й багато наукових розробок, де було б представлено теоретичне і методологічне обґрунтування саме психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Припускаємо, що опосередковано тут можуть даватися ознаки різних чинників, наприклад: стан розвиненості наукового прогнозування, певна відмінність методологічних традицій, брак потужних емпіричних баз, які б містили моніторингові дані суто соціально-психологічного гатунку, тощо. Проте це не означає, що наукова спільнота обходить своєю увагою методологічні питання соціального прогнозування.

На Заході, особливо в другій половині минулого сторіччя, прогнозування набуло шаленої популярності (наукове прогнозування, футурологія, «Римський клуб»), що позитивно позначилося на рівні його методологічної (загальнонаукової, соціально-філософської) концептуалізації та методичного (інструментального) забезпечення (див., напр., Armstrong, 2002, Fowles, 1978; Harrison, 1976; Tydeman, 1987).

У зарубіжних дослідженнях з проблематики соціального прогнозування немає жорсткої класифікації підходів, принципів та методів дослідження майбутнього, а методологія передбачає визначення конкретних інструментів для розв'язання конкретних проблемних питань. Серед визнаних джерельних баз, що акумулюють відомості про методи досліджень майбутнього, називають п'ятитомну колекцію «Knowledge Base of Futures Studies 1996–2005» (Slaughter, & Inayatullah, 1996–2005), «Futures Research Methodology 3.0» (Glenn, & Gordon, 2009), спеціальний випуск Compass під назвою «The APF Methods Anthology» (Curry, 2015). Сучасний репозитарій постійного глобального дослідницько-аналітичного центру «Міленіум» (The Millennium Project) з відкритим доступом містить потужну колекцію наукових матеріалів з методології прогнозування майбутнього (Glenn, & Gordon, 2009). Тут представлено чималий арсенал методів, зокрема й соціально-психологічних, які використовують у прогностичних дослідженнях і застосовують для вирішення різних дослідницьких завдань у тих чи тих наукових галузях або сферах суспільної життєдіяльності.

Немає однастайності й у питанні щодо класифікації досліджень майбутнього чи, так би мовити, методички із застосування найбільш прийнятних підходів до досліджень майбутнього. Думки щодо такого стану речей самі зарубіжні дослідники висловлюють різні. Наприклад, Poli вважає, що класифікація методів прогнозування є одним із найуразливіших місць у цій галузі, та наголошує на доцільності виокремлення суто специфічних методів, які вирізнятимуть дослідження майбутнього серед методів інших соціальних наук, їх подальшої організації згідно з принципами «грамотності майбутнього» [futures literacy] (Poli, 2018). На думу Vibri, підходів до вивчення майбутнього може бути стільки ж, скільки футурологів, оскільки кожен із них розробляє різні способи дивитися вперед або уявляти собі майбутнє. Тому в прогнозуванні більш важливе значення мають світогляд і мета дослідника, що визначають, як розвиватиметься дослідження майбутнього (Vibri, 2018). Натомість Gabriel зазначає, що через некоректне тлумачення основних наукових концепцій, а також особисту зацікавленість роздуми про майбутнє в науковій манері взагалі-то характеризуються ілюзією знання, що призводить до ненадійної однобічності та хибних висновків (Gabriel, 2014). Загалом, динамічні методологічні дебати слугують гарним стимулом для розвитку методології та методів досліджень майбутнього. Не бажаючи миритися зі зростаючою непередбачуваністю майбутнього, дослідники і далі працюють над створенням адекватних інструментів для отримання знань, що дадуть змогу впоратися зі

складнощами сучасного життя, та розробленням адекватних сучасним викликам образів (візій) майбутнього.

Зовсім по-іншому ситуація складалася на (пост)радянському просторі, де наукове прогнозування мало більш кволий розвиток. За радянських часів на тлі теорії «наукового комунізму» мав право на існування лише єдино правильний прогноз «світлого майбутнього» і спосіб його досягнення – «планова економіка». У пострадянські часи поступ наукового прогнозування визначався прагненням замовників отримати не прогноз-попередження, який допомагає зважувати можливі наслідки управлінських рішень, а прогноз-передбачення, що орієнтує на вгадування майбутніх подій. Через це наявні центри аналізу і прогнозу радше вдавалися до звичайних пророцтв, ніж намагалися наблизитися до вирішення завдань наукового дослідження проблематики майбутнього (Горбатенко, 2010).

Попри слабку кооперацію науково-експертного середовища слід віддати належне пострадянським, зокрема вітчизняним, дослідникам, що працювали з проблематикою наукового прогнозування як у технічних, так і в соціальних галузях наукового знання. Розроблення математичних методів моделювання та прогнозування було і залишається невід'ємним складником великого комплексу досліджень і розвідок, здійснюваних в Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України (О. Палагін), в Інституті проблем математичних машин і систем НАН України (А. Морозов), а також у Національному університеті «Київський політехнічний інститут» (М. Згуровський). Створений на базі НТУ «КПІ» Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку (СЦД-Україна) наразі співпрацює з великою кількістю дослідницьких і наукових організацій в Україні і за її межами. Функціонування СЦД-Україна за моделлю «мережа мереж», коли кожна галузь досліджень перебуває під контролем однієї або декількох наукових організацій НАН України, дає змогу спеціалізуватися на проведенні міждисциплінарних досліджень складних систем різної природи.

З певною мірою узагальнення можна сказати, що прогностичний складник явно чи неявно (принаймні на рівні висновків та окреслення перспектив подальших досліджень) простежується в наукових розробках соціогуманітарного профілю, зокрема, таких провідних установ НАН України, як Інститут економіки і прогнозування НАН України (В. Гесць, Л. Дейнеко, О. Балакірева), Інститут соціології НАН України (С. Кримський, В. Пилипенко, Ю. Салюк, Є. Головаха), Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (Е. Лібанова), Інститут держави і права

ім. В. Корецького НАН України (В. Горбатенко). Але такі публікації вирізняються більшою схильністю до загальнофілософського осмислення проблематики соціопрогностичних досліджень. Тож фахова розмова про застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів і явищ у середовищі пострадянських, зокрема вітчизняних, дослідників досі не відбулась.

Узагальнюючи окреслені траєкторії методологічного забезпечення соціального прогнозування, зазначимо, що кожна з них віддзеркалює відповідні традиції в трактуванні методологічних засад наукового пізнання, зокрема в частині підходів до розуміння змісту понять «метод» і «методологія». Коротко нагадаємо, що поняття методології має два основних значення. Перше – це система певних способів та засобів, які використовують у тій чи іншій сфері діяльності, тобто метод (процедура). Друге – це вчення про таку систему, тобто аргументація щодо доцільності тих чи інших комбінацій дослідницьких принципів і процедур, якщо коротко – загальна теорія методу.

У контексті проблематики нашого дослідження звертаємо на ці нюанси увагу через те, що зміст наведених понять зазнав часткового розмивання в сучасному науковому обігу, що привело до унормування їх синонімічного вжитку. Але в західній традиції методологія – це радше метод-методика, тобто методологія передбачає визначення конкретних інструментів – методів і методик, за допомогою яких може бути розв'язано певну проблему або вирішено низку дослідницьких завдань. Власне, у зарубіжних наукових публікаціях з проблематики соціального прогнозування, як уже було зазначено, представлено чималий арсенал методів, зокрема й соціально-психологічних, які використовують у прогностичних дослідженнях і застосовують для вирішення проблемних питань у різних наукових галузях або тих чи інших сферах суспільної життєдіяльності. Натомість для (пост)радянської наукової школи більш характерним було і є тяжіння до філософського-методологічного осмислення як онтологічних, так і епістемологічних імплікацій, що зумовило переважно філософську візію соціальної прогностики в соціогуманітарному пізнанні.

Наразі спостерігаються лише поодинокі спроби представників соціально-психологічної науки обґрунтувати загальнометодологічні засади соціально-психологічного прогнозування (Журавлев, & Нестик, 2018; Мазілов, & Слєпко, 2021). В Україні на важливості використання соціально-психологічних теорій для цілей соціального прогнозування неодноразово наголошував М. Слюсаревський (2019, с. 68). Важливим зрушенням у річищі проблеми

соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування є проведене впродовж 2020–2022 років в ІСПП НАПН України фундаментальне наукове дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів». Своєрідним підсумком цієї надзвичайно цікавої і напруженої роботи є представлена на суд шановному читачеві монографія, підготовлена О. Суший (Передмова; Ч. I. Розд. 2; Ч. III. Розд. 2, Післямова), Т. Даниловою (Ч. I. Розд. 1), В. Жовтянською (Ч. II. Розд. 1), О. Малхазовим (Ч. II. Розд. 2), О. Кухарук (Ч. III. Розд. 1).

Частина перша

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЙ І ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГОЗУВАННЯ

Розділ 1

Проблеми і перспективи соціального прогнозування в контексті трансформацій сучасного світу

Спроба передбачити соціальні явища – складна справа. В основі цієї складності – феномен людини, який надає всім соціальним прогнозам високого ступеня непередбачуваності. Крім того, соціальні події залежать від великої кількості взаємопов'язаних факторів і розвиваються з такою швидкістю, що за ними важко встигнути. Тому прогнозування постає як умовний і обмежений процес, а самі соціальні прогнози інколи вкрай суб'єктивні та недостовірні. Однак, зважаючи на те, що будь-яка система має підтримувати себе й утримувати певною мірою контроль над стрімким розвитком навколишнього світу, вона не може обійтися від соціальних прогнозів, якими б недосконалыми вони не були (Arnopoulos, 1979). Оскільки сьогодні наслідки соціальних проблем стають усе серйознішими, а загрози людству набувають усе більш чітких обрисів, будь-яке суспільство змушене готуватися до майбутніх, часто непередбачуваних, подій.

Певні класи подій можна прогнозувати з певною мірою точності, тоді як інші, здається, виходять за межі нашого прогнозування. Природні явища, такі як рух небесних тіл, можна описати досить точно, однак індивідуальну поведінку людини неможливо досягнути навіть безпосередньо перед її проявом. Отже, є широкий діапазон ступенів прогнозування різних подій: від абсолютної детермінованості до повної випадковості. З одного боку, маємо детермінізм механічного руху, який можна описати з математичною точністю. Здатність передбачити ці події базується на знанні універсальних природних законів. З другого боку, можуть відбутися непередбачувані події, які є незбагненними за своєю природою або які неможливо пояснити на певному етапі розвитку науки. Це є крайні випадки гіпотетичного континууму прогнозування, між якими лежать усі інші варіанти. Щоб уникнути крайніх позицій у соціальному прогнозуванні, доцільно припустити, що людина діє як унаслідок своєї свободної волі, так і в результаті впливу зовнішніх сил, які зазвичай поза її

контролем, і вона не є ані іграшкою долі, ані рабом історичного процесу (Arnopoulos, 1979). З огляду на цілі соціального прогнозування можна з упевненістю припустити, що діяльність людини коливається десь у цих межах і, отже, є певною мірою передбачуваною. Але ця міра передбачуваності залежить як від інтерпретації феномена людини, так і від розуміння соціального простору, у якому вона діє.

Історичний вимір соціального прогнозування

Прогнозування майбутнього завжди було одним із найбільш захопливих і водночас ризикованих занять людства. Скільки списів було зламано під час обговорення можливих проєктів світоустрою, місця індивіда в суспільстві, його прав та обов'язків, ролі економіки, політики, науки, культури в певному цивілізаційному проєкті! Історія знає чимало утопій, реалізувати які практично неможливо.

Розроблення проєктів майбутнього глибоко вкорінене в історії людства; розвинені цивілізації тяжіли до проєктування майбутнього, використовуючи свої методи планування та передбачення. Наприклад, один із найвідоміших давньогрецьких філософів Платон представив у своїй роботі «Держава» концепцію ідеального суспільства (Plato, 2021), і його творчість надихнула багатьох мислителів на прогнозування майбутнього. У XVI ст. англійський філософ, юрист, письменник Т. Мор оприлюднює свою концепцію, засновану на «Республіці» Платона, яка описує ідеальний устрій фантастичного острова Утопія (More, 2019). У XVII ст. італійський філософ, теолог і письменник Т. Кампанелла в книзі «Місто Сонця» презентував світові своє бачення ідеального суспільства (Campanella, 2010). З того часу утопії почали розглядати як образ позитивного майбутнього, у якому можуть бути задоволені всі потреби людей. У 40-80-х роках XX ст. американський архітектор, дизайнер, інженер, винахідник, філософ, математик, письменник, поет Р. Б. Фуллер запропонував свого роду технологічний утопізм, намагаючись створити проєкти нових автомобілів і будинків, які могли б допомогти наблизитися до такої утопії (Keats, 2016).

На противагу утопічним передбаченням у XX ст. виникають і песимістичні образи майбутнього людства. Першою антиутопією вважають роман російського письменника Є. Замятіна «Ми» (Zamyatin, 1993), який вплинув на творчість багатьох відомих письменників XX століття, зокрема і на дистопії О. Гакслі (Huxley, 2006) і Дж. Орвелла (Orwell, 1961).

У середині ХХ ст. на основі теорії інформації К. Шеннона, нейронних мереж В. МакКаллоха, бінарних систем Дж. Фон Неймана та кібернетичної парадигми, оприлюдненої Н. Вінером, почалося дослідження контролю та регуляторного механізму зворотного зв'язку в живих організмах, машинах та організаціях. У 1955 р. в США було засновано Товариство загальних системних досліджень, представлене Л. Фон Берталанфі, Р. Джерардом, К. Боулдінгом, Дж. Г. Міллером і А. Рапопортом. Уже 1988 р. його було перейменовано на Міжнародне товариство системних наук. Науки про системи стали плідним підґрунтям для розуміння варіантів «розгортання» майбутнього. На думку К. Боулдінга, будь-яке знання є серією образів, а оскільки кожний окремий образ створюється в результаті всього минулого досвіду індивіда, знання є органічним процесом, воно зростає і розвивається, таким чином виводячи порядок із хаосу (Boulding, 1956). Дослідники майбутнього використовують цю ідею «образу» для розуміння того, як люди бачать майбутнє. Нідерландський соціолог Ф. Л. Полак зазначає, що образи майбутнього, на які спирається суспільство, впливають на вибір напрямку, яким воно рухатиметься, і, відповідно, визначають прогрес чи регрес людства. Сучасне суспільство має «пробудити» свою «соціальну уяву» (Polak, 1961a; 1961b).

Сьогодні людство перебуває на новому щаблі свого розвитку, що безпосередньо пов'язано з особливим феноменом, як-от кіберпростір – той простір, у якому знайшов своє вираження діджитальний вимір життя сучасної людини. Стрімкий розвиток інформаційного простору привів до більш активної політичної участі, утворення великої кількості соціальних мереж і сплюснення ієрархічних структур у багатьох країнах світу, що, безперечно, має позитивні наслідки для людства загалом. Але, як і все у світі, новий модус спілкування виявив і свої негативні сторони, про що ще в 60-х роках ХХ ст. попереджав канадський філософ М. Маклюен (McLuhan, 1962). Аналізуючи вплив фонетичного письма і друку на трансформацію світової культури, він намагався оцінити вплив масмедіа на пізнавальну активність індивідів і передбачав народження Інтернету за 35 років до того, як це сталося. Дослідник бачив переважно негативні сторони розвитку «глобального села», оскільки нерозуміння причин і наслідків, притаманних нашим технологіям, може викликати серйозні проблеми в майбутньому.

У той самий період американська морська біологиня і письменниця Р. Карсон порушує питання про вплив людської діяльності на екосистеми, що знаменувало зародження екологічної свідомості. Її книга «Мовчазна весна» (Carson, 2002) стала каталізатором глобального екологічного руху.

Щоб можна було оцінити довгострокові наслідки проблем і перспективи поступу людства та забезпечити інтелектуальне сприяння діяльності міжнародних організацій та національних урядів, 1968 р. італійський економіст і підприємець А. Печчеї і директор з науки, технологій і освіти Організації економічного співробітництва та розвитку А. Кінг заснували Римський клуб. Мета клубу полягала в тому, щоб попередити світ про «глобальну проблематику», тобто низку взаємопов'язаних світових проблем, як-от: голод, погіршення стану навколишнього середовища, насильство, перенаселення та відчуження робочого класу; оцінити альтернативні сценарії майбутнього; розробити практичні рішення проблем, що постали перед глобальним суспільством (The Limits..., 2022).

У 1970 р. американський футуролог і бізнесмен Е. Тоффлер опублікував книгу «Шок майбутнього» (Toffler, 1984a). Концепція «шоку майбутнього» – занадто багато змін за короткий період – нагадує пізнішу ідею технологічної сингулярності. На думку Тоффлера, нові соціальні проблеми є симптомами «перевантаження» людей на етапі переходу до інформаційного суспільства, який супроводжується надто великими змінами. Аналіз інформаційного суспільства дослідник продовжив у книгах «Третя хвиля» (Toffler, 1984b) і «Метаморфози влади» (Toffler, 1991). У 1982 р. американський письменник і футуролог Дж. Нейсбітт опублікував свій бестселер «Мегатренди: десять нових напрямків, що змінюють наше життя», у якому висвітлені можливі варіанти змін у суспільстві на етапі переходу від індустріального суспільства до інформаційного, від національної економіки до світової (Naisbitt, 1982).

Виконавчий редактор і засновник журналу «Wired», редактор і видавець «Whole Earth Review», письменник і фотограф К. Келлі 1995 р. опублікував свою книгу «Поза контролем: нова біологія машин, соціальних систем та економічного світу» (Kelly, 1995), де він стверджував, що майбутнє належить автономним системам, а створені людством машини і соціальні інституції задля свого продуктивного управління мають стати більш біологічними. Майбутнє, на думку Келлі, полягає в поєднанні біології з апаратним і програмним забезпеченням. Ця книга разом із «Симулякрами і симуляцією» Ж. Бодріяра та «Введенням в еволюційну психологію» Д. Еванса надихнула на створення серіалу «Матриця».

XXI століття ознаменувалося гострими дискусіями щодо позитивних і негативних наслідків стрімкого розвитку технологій. Американський комп'ютерний інженер, співзасновник Sun Microsystems В. Н. Джой у своєму есе «Чому майбутнє не потребує нас» стверджує, що технологічний прогрес

загрожує людству і вимагає глибоких роздумів щодо потенційного майбутнього з позиції етики. Джой зазначає, що «ми повинні знайти значущі виклики та достатній простір у нашому житті, якщо хочемо бути щасливими в будь-якому майбутньому». Він вважає, що «ми повинні знайти альтернативні шляхи для наших творчих сил, шляхи поза межами культури постійного економічного зростання; це зростання було значною мірою благословенням протягом кількох сотень років, але воно не дало нам справжнього щастя, і тепер ми повинні вибирати між прагненням до необмеженого.... розвитку завдяки науці та технологіям і явними небезпеками, породженими наукою і технологіями» (Joy, 2000).

Початок третього тисячоліття називають новою, планетарною, фазою історії людства, глибинна сутність та напрямки розвитку якої ще не є визначеними. Що очікує на людство в майбутньому: зростання людської солідарності, екологічної свідомості, рівня життя чи термінальна фаза його існування? Саме ці питання порушили президент Інституту Теллуса і його колеги в праці «Великий перехід: обіцянки та спокуси прийдешніх часів» (Raskin et al., 2002). Автори аналізують історичне коріння, поточну динаміку, майбутні небезпеки та альтернативні шляхи розвитку світу, визначаючи стратегії, агентів змін і цінності нового глобального порядку. Вони розглядають три сценарії: конвенціональні світи, повернення до стану варварства і великий перехід. Саме останній сценарій є бажаною формою майбутнього, яка передбачає альтернативне розуміння глобалізації, зосереджене на якості життя, людській солідарності, сталому розвитку, поінформованості та заангажованості громадян. Цю нову парадигму можуть забезпечити прогресивні елементи громадянського суспільства, уряду, міжнародних організацій та бізнесу. Отже, соціальне прогнозування поступово розширює поле своєї діяльності до дослідження альтернативного майбутнього, світоглядів та міфологій, які лежать в основі можливого, імовірного та бажаного майбутнього.

Дещо про методи соціального прогнозування

У прогнозуванні застосовують широкий спектр методів, запозичених з різних дисциплін. З часом вони еволюціонували від класичних, строго орієнтованих лише на прогнозування та передбачення, до таких, які спираються на інтерактивні структуровані процеси здобування знань і спрямовані на покращення експертних суджень (Amara, 1991). Деякі методи (як-от аналіз часових рядів, моделювання та симуляція, метод ігор тощо) є досить складними і вимагають високого рівня математичних та статистичних знань. Розрізняють

кодіфіковані методи (строго визначені, структуровані) і методи, засновані на інтуїції (м'які, неструктуровані). Перші організовані в серії повторюваних операцій, вони відносно прості у використанні. Застосування методів, заснованих на інтуїції, потребує певного досвіду, оскільки досягнуті результати значною мірою залежатимуть від інтерпретацій самих дослідників (Bell, 2003).

Є різні класифікації методів прогнозування. Перше розрізнення стосується якісних і кількісних методів. Якщо кількісні методи використовують переважно числові дані, математичні розрахунки, то якісні – інтуїцію, винахід, гіпотезу і судження. Вони можуть бути, а можуть і не бути емпірично обґрунтованими. Інша відмінність – між експлоративними і нормативними методами. Експлоративне прогнозування розглядає поточні тенденції та досліджує, куди вони можуть нас привести, тобто вивчає імовірне майбутнє (Gordon, 1992). Нормативне прогнозування визначає цілі та бажане майбутнє, а потім вивчає способи їх досягнення, залишаючись у сфері можливого.

Американський дослідник Дж. П. Мартіно виокремлює чотири основних підходи до методів прогнозування: експлоративний, компаративний, каузальний та ймовірнісний. Якщо три перші підходи спрямовані на те, щоб виявити точне значення об'єктів прогнозу, то ймовірнісний підхід – на ймовірнісний розподіл ряду можливих значень (Martino, 1992). Ці чотири підходи можуть бути використані в комплексі та адаптовані до наявних даних.

Є ще одна відмінність – між техніками дослідження, яке проводиться без врахування інтересів «кінцевих споживачів», і техніками дослідження, яке орієнтоване на цих «споживачів». Останнє – більш перспективний підхід, який передбачає «партисипативне прогнозування». У цьому випадку «споживач» може окреслити бажане майбутнє, осмислити результати прогнозу та ефективно використовувати їх.

Коли йдеться про застосування методів прогнозування, то тут є певні обмеження. Прогнози можуть бути чіткими і систематизованими в науковому плані, але недостовірними. Їм не завжди можна довіряти, оскільки прогнози можуть бути помилковими. Процедура розширення трендів дасть нам правильний результат лише тоді, коли поведінка об'єкта й далі буде відповідатиме саме тому тренду, який ми розглядаємо, і якщо конфігурація майбутнього буде залежати лише від тих самих елементів, які вплинули на минуле. Прогнози є неповними, оскільки зазвичай відбуваються події та впливи, які не бралися до уваги в дослідженні (Puglisi, 2001). Незважаючи на різноманітні обмеження, методи прогнозування є надзвичайно важливими в дослідженнях майбутнього.

Постмодерні трансформації сучасного світу: есенціалізм vs конструктивізм

Виживання людства залежить від нашої здатності передбачати результати наших дій для того, щоб приймати обґрунтовані рішення. Якщо давні люди зверталися до оракулів, консультувалися з мудрецами, то з розвитком позитивістської науки місце філософа, оракула, візійнера посіли комп'ютерні моделі та візуалізація результатів моделювання. Досягнення математики, комп'ютерних наук, інженерії та інших дисциплін зробили можливим упровадження масштабних, емпірично перевірених обчислювальних моделей, які переводять великий масив даних у практичну площину (Börner et al., 2018). Спроби охопити якомога більшу кількість даних і розробити максимально можливу кількість сценаріїв розвитку людства здаються найпродуктивнішим на сьогодні стартовим майданчиком для створення нової парадигми майбутнього. Однак у самій людській природі, а також у соціальному світі, створеному людиною, споконвічно закладено такі глибинні суперечності, які вимагають більш широкого розуміння проблеми в контексті синтезу багатовікових філософських традицій і сучасних наук.

Більшість соціальних прогнозів будувалися на уявленні, що людина має певну незмінну сутність, яка містить у собі постійний набір якостей та властивостей. З есенціалізмом узгоджується жорстка детермінованість людської поведінки вродженою природою і мотивами, що на неї впливають. Отже, дії людини детерміновані тим, що А. Шопенгауер називав *principium rationis sufficientis agendi* (законом достатньої підстави дії), або законом мотивації: мотив викликає бажання, за яким обов'язково йде поведінковий акт (Schopenhauer, 1891). Отже, індивіди є стабільними, наперед заданими об'єктами дослідження, подібність характеристик яких впливає з об'єктивних природних параметрів, що зберігають свою незмінність чи хоча б суттєву стійкість.

Такий підхід виник тому, що соціально-гуманітарні науки запозичили свої теоретичні і методологічні моделі з природничих наук, які з кінця XVIII до середини XX ст. були «прецедентом і парадигмою» для наукового пізнання. Абсолютизація та універсалізація картини світу, пошуки загальних закономірностей соціального життя, прагнення вивести фундаментальні суспільні закони – усе це є впливом позитивізму з його спрямованістю на натуралізм та емпіризм. Така тенденція передбачає наявність абсолютно незалежної об'єктивної реальності, відповідно до законів якої діють люди. Але чи є ця незмінна, наперед задана реальність?

Полілог постмодерну значною мірою є реакцією на впевненість науки у власних можливостях пояснити фізичний і соціальний світи й визначити місце людини в них. По суті, це пов'язано з визнанням того, що реальність, яку ми сприймаємо, не є реальністю *per se*, а радше конструюється самим розумом. Власне, тому постмодерна доба вельми скептично ставиться до пояснень, які претендують на абсолютну істинність. Замість цього вона фокусується на відносності істини для кожної людини. У постмодерністському розумінні все є інтерпретацією – ми самі створюємо свою реальність, інтерпретуючи навколишній світ. Реальність виникає через нашу інтерпретацію того, що світ означає для нас особисто (Mlodinow, 2013). Надаючи перевагу конкретному досвіду над абстрактними принципами, постмодернізм стверджує, що результати власного досвіду є відносними, а не остаточними та універсальними, і намагається запропонувати нове розуміння світу і людини в межах свого дискурсу.

Прибічники постмодерного повороту критикують традиційну культуру, теорію та політику, тоді як захисники модерних традицій ігнорують цей виклик, атакують у відповідь або намагаються вписати свої концепції в новий дискурс. Хоча критики постмодерного повороту стверджують, що новий світогляд – це лише данина моді, вигадки інтелектуалів у пошуках нового дискурсу як джерела культурного капіталу або ще одна ідеологія, створена задля девальвування емансипаційних цінностей доби модерну, саме постмодерн порушив питання, які не можуть бути вирішені в межах наявних наразі парадигм.

У науковому поясненні Всесвіту сьогодні панує синкретизм; у ньому неможливо відділити людину від природи, матерію – від свідомості, суб'єкт – від об'єкта. Американський фізик і глибинний еколог Ф. Капра стверджував, що основними темами теорій сучасної фізики, як і всіх містичних традицій, є фундаментальний взаємозв'язок і взаємозалежність усіх явищ та внутрішня динамічна природа реальності, тому у Всесвіті немає нічого фундаментального і другорядного. На його думку, світ – це єдине ціле, яке складається не з речей, а з процесів. Об'єктивне пізнання неможливе, тому що спостерігач впливає на процес спостереження (Capra, 2010).

Американець Д. Бом (Bohm, 1984), відомий своїми працями з квантової фізики, філософії та нейропсихології, вважає, що на «згорнутому», «доквантовому», не доступному спостереженню рівні реальності світ втрачає всі властивості, якими людський мозок його наділив. Ідеї Бома щодо універсальної цілісності та його припущення, що стосуються прихованого

порядку, вплинули на різні наукові дисципліни. Вони стали ядром того, що відомо під назвою «голографічної парадигми». На основі голографічної парадигми американський нейрохірург, нейрофізіолог і психолог К. Прібрам (Pribram, 1971) розробив теорію, згідно з якою мозок конструює картину нашого світу, інтерпретуючи випромінювання іншого, первинного рівня реальності, що існує поза простором і часом.

Американський фізик-теоретик Дж. Вілер (Wheeler, 1990) запропонував модель, яка передбачає, що основою всіх предметів або явищ фізичного світу є нематеріальне джерело, а те, що люди визнають як реальність, створено ними самими в процесі вимірювання, тобто всі фізичні сутності є інформаційно-теоретичними, а Всесвіт вимагає нашої участі в їх проявленні. Тобто кожен створює свою картину світу з безмежної кількості окремих фактів, а звична реальність постає як плід колективного уявлення або угоди.

Фінський філософ і математик Я. Хінтікка зазначає, що всі наші висловлювання про навколишній світ складаються із понять, створених самими людьми. Знання реальності принципово не може бути відокремлене від способу її понятійного осягнення (Hintikka, 1989).

З вимогою відмови від догматизму в поясненні світу виступили відомі мислителі, як-от: М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт, У. Еко, Ж. Дельоз, Ж. Ліотар. Зокрема, Ж. Дерріда вважає, що філософування часто виникає через необхідність непримиренної боротьби з бінарними опозиціями, оскільки бінарне сприйняття світу є нашим суб'єктивним бажанням звести цей світ до зрозумілої схеми. Ідея деконструкції (Derrida, 1998), доповнена критикою логоцентризму, справді видається принципово новим підходом до аналізу соціального і культурного буття. Ж. Дельоз (Deleuze, 1990; Deleuze, & Guattari, 2004) закликає до руйнування понять, оскільки вони неспроможні описати речі по той бік антропологічних предикатів, а лише маніпулюють свідомістю.

Отже, визнання плюралістичної реальності в добу постмодерну ставить під сумнів повноту й абсолютну істинність будь-якої картини світу, представленої з однієї позиції. Розуміння того факту, що в цій реальності самовизначення людини є лише ймовірним, що поглинання речами і ситуаціями є рисою сучасної масової психології, що людська свідомість сповнена штучними кліше, спонукало до перегляду як самих наукових концепцій, так і методології наукового дослідження.

Як правило, природничі науки не досліджують об'єкти з різних, часто протилежних, позицій і будують кумулятивні пояснення на основі «фактів», оскільки об'єкти, які вони вивчають, «байдужі» до спостерігачів. Як слушно

зазначає канадський соціолог В. Літл, «хімічний склад і властивості протеїнів можна вважати однаковими, де б вони не спостерігалися і хто б їх не спостерігав» (Little, & McGivern, 2013, p. 24). Проте цього не скажеш про соціальні явища, які опосередковані смислами та інтерпретаціями, відрізняються політикою і ціннісними орієнтаціями, трансформуються в перебігу історії під впливом людської діяльності, видозмінюються під час спостереження на мікро- і макро-рівнях. Якби соціальне життя людини було продуктом незмінної людської чи біологічної природи, усі соціуми були б однаковими. Соціальна реальність відрізняється залежно від історичного моменту, перспектив та критеріїв, з позиції яких її розглядають.

Таке розуміння реальності спричинило і розвиток нових підходів до неї. З есенціалізмом почав конкурувати конструктивістський підхід до соціальної реальності. Якщо в межах есенціалістського підходу індивіди втрачають свою суб'єктність, то в межах конструктивістського підходу їх розглядають як таких, що визначають свій власний спосіб життя, формують і трансформують власний соціум. Тобто світ людей кардинально відрізняється від світу природи: він є соціальним конструктом, породженим внутрішнім світом людини. Отже, «те, що є «реальним» для тибетського монаха, не може бути «реальним» для американського бізнесмена» (Berger, & Luckmann, 1966, p. 15). Реальність не відображається і не репрезентується мовою і свідомістю, а створюється в процесі спостереження чи пізнання.

Соціальний конструктивізм, який розвинувся в 60-х роках ХХ ст. у методології соціальних наук, стверджує, що реальність – це набір розумових конструктів, що вона, врешті-решт, є текстом. Соціологи П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що всі соціальні конструкти як історичні продукти людської діяльності є мінливими, зміни відбуваються в результаті діяльності людей, а їхнє існування має свій фундамент у житті конкретних індивідів і поза цими життями не має жодного емпіричного статусу (Berger, & Luckmann, 1966). У добу постмодерну зростає усвідомлення релятивності всіх світів, усіх реальностей, зокрема і власних, які сприймаються як одна з можливих опцій, а не істина в останній інстанції, що передбачає чутливість до соціально-культурного контексту носія певних соціальних конструктів.

Безперечно, соціальні конструкти набувають реальності для своїх носіїв, створюючи своєрідний світ, у межах якого вони стають об'єктивними, незалежними від носіїв і безпосередньо впливають на всі сфери життя конкретної групи чи суспільства. Певні уявлення про світ і самих себе габітуалізуються і типізуються, перетворюючись на соціальні інститути, що

набувають своєї власної реальності, яку наступні генерації і самі творці цих інститутів сприймають як зовнішній факт, примусову реальність. П. Бергер і Т. Лукман наголошують на фундаментальному взаємозв'язку трьох діалектичних моментів соціальної реальності: суспільство – людський продукт; суспільство – об'єктивна реальність; людина – соціальний продукт. Дослідники зазначають, що аналіз соціального світу має охоплювати всі три складники (Berger, & Luckmann, 1966). У процесі розвитку соціальних інститутів відбувається сегментація інституціонального порядку, що породжує різні смислові підуніверсуми, сконструйовані за різними критеріями, як-от: вік, стать, релігія, професія тощо. Ці підуніверсуми набувають об'єктивного значення для своїх носіїв, що призводить до конкуренції та конфлікту всередині великої групи – різні реальності стикаються між собою, «хіропрактик дивиться на суспільство під кутом зору іншим, ніж професор медицини, поет – інакше, ніж бізнесмен, іудей – інакше, ніж іновірець...» (Berger, & Luckmann, 1966, р. 103).

Інституціональний порядок вимагає легітимації, яка надає когнітивної обґрунтованості об'єктивованим значенням. У процесі легітимації виникає символічний універсум, який упорядковує минуле, сучасне і майбутнє людини. Відкритість людини світу містить у собі конфлікт між порядком і хаосом, який необхідно стримувати, оскільки будь-яка соціальна реальність є ненадійною. Така двоїстість «порядок – хаос» і намагання її подолати пронизують усю історію – від традиційних архаїчних культур до сучасних цивілізованих суспільств. Бінарні опозиції – це вихідний смисловий розподіл світу на дві частини, що протистоять одна одній. У цю систему потрапляють буквально всі об'єкти і явища. В основі пояснення будь-якої картини світу лежать бінарні опозиції, які мають універсальний характер. Члени опозицій не є ціннісно рівнозначними. Американський психолог Ч. Осгуд (Osgood, 1979) дійшов висновку, що людська свідомість характеризується не просто біполярністю, а й тим, що один із полюсів оцінюється як позитивний, а другий – як негативний. На думку французького антрополога і етнолога К. Леві-Стросса (Levi-Strauss, 2008), бінарність має універсальний характер, а наше мислення і сьогодні спирається на цю схему. Отже, бінарність набуває статусу фундаментального принципу свідомості. Бінарна парадигма робить людину носієм онтологічного дисонансу, який переживається нею як факт її буття (Danylova, 2014a). Джерела символічного універсуму вкорінені в людській природі, а самі символічні універсуми яскраво демонструють, що будь-яка реальність сповнена смислами для людини.

На початку 80-х років минулого століття особливого розвитку набуває радикальний конструктивізм, представлений у працях П. Ватцлавіка, Е. фон Глазерсфельда, Г. фон Ферстера та ін. Інтерпретуючи реальність як певну систему значень, представники цієї течії наголошують на аспекті артефактності цієї реальності. На думку австрійського фізика, математика й одного з «батьків» кібернетики як епістемології Г. фон Ферстера, світ, як ми його сприймаємо, є нашою конструкцією. Стверджуючи, що істина є винаходом брехуна, Г. фон Ферстер наголошує, що справа не тільки в тому, чого ми не знаємо. Також буває, що ми не знаємо того, що ми не знаємо. Це подвійне незнання, або невігластво другого порядку. Кожне спостереження спочатку щось говорить про самого спостерігача. Кожен, хто стверджує, що володіє істиною, говорить щось про себе, але не про істину (Lafrentz, n/d). Людині не дано дізнатися, що таке реальність, відтак ми самі конструюємо наше сьогодення, осмислюючи світ у міру наших когнітивних можливостей (Foerster, & Pörksen, 2002).

Австро-американський психотерапевт і психолог, теоретик комунікації та радикального конструктивізму П. Вацлавик (Watzlawick, 1980) зазначає, що його конструктивізм є радикальним, оскільки він порушує умовність і розвиває теорію пізнання, у якій знання не відображає «об'єктивну» онтологічну реальність. На його думку, єдине, що існує, – це безліч різних версій реальності, які можуть суперечити одна одній. Люди конструюють реальність, але не розуміють цього і вважають, що лише відображають об'єктивний світ. Реальність насправді є інтерпретацією, сконструйованою за допомогою комунікації і через неї. Ми «ув'язнені» в системній конструкції, яка оформлює наш світ.

Американський філософ, психолог, один із фундаторів радикального конструктивізму Е. фон Глазерсфельд зазначає, що радикальний конструктивізм є однією з можливих моделей пізнання, притаманних розумним живим істотам, здатним з матеріалу свого власного досвіду конструювати більш-менш надійний світ. Тобто «реальний світ» є системою конструктів, яка генерується індивідом у процесі опрацювання свого сенсорного досвіду (Glaserfeld, 1984).

Отже, на відміну від есенціалістського підходу, у конструктивістському підході методологія та когнітивні практики сприймаються як фактор конструювання реальності. Якщо крізь призму премодерну і модерну спостерігалася тенденція до стабілізації, сталості соціальних об'єктів, то постмодерн відкрив двері до розмиття їхніх меж, до постійних змін, що

знайшло яскраве відображення в соціальному конструктивізмі, який відкинув критерії, що задають межі. Ієрархічний простір трансценденції поступився місцем простору трансгресії, яка стверджує іманентність і розкриває можливості нових визначень реальності. Трансгресивна модель світобудови передбачає «не один універсальний сенс, а «багатосенсність», конфігурацію безлічі одночасних смислових перспектив, жодна з яких не набуває статусу визначальної і домінантної смислової інстанції» (Faritov, 2016).

У пошуках нової форсайт-методології: багатошаровий каузальний аналіз С. Інаятулли

Така інтерпретація реальності вплинула на моделі і методи соціального прогнозування. Останнім часом вивчення майбутнього перейшло від прогнозування майбутнього до відображення альтернативного майбутнього і від нього до формування бажаного майбутнього як на зовнішньому, колективному, так і на внутрішньому, особистісному рівні (Bell, 2003; Bell, 2004; Sardar, 1999; Saul, 2001).

Під впливом постструктуралізму австралійський дослідник майбутнього С. Інаятулла розробив багатошаровий каузальний аналіз, згідно з яким те, як людина сприймає світ, насправді формує її уявлення про майбутнє (Inayatullah, 1998). Такий підхід до прогнозування майбутнього дав змогу перейти від простого уникнення негативного сценарію майбутнього до створення бажаного майбутнього, позитивного бачення майбутнього (Masini, 1983). Усвідомлення того, що людина є не тільки пасивним «споживачем» соціальної реальності, а й її «архітектором», дало змогу перейти від емпіричних фактів, які формують наш досвід реальності, до сенсів, якими ми наділяємо цю реальність, критичної взаємодії з ними і цілісної взаємодії з континуумом «навколишнє середовище – тіло – свідомість – дух». Інаятулла описує шість «стовпів», які лежать в основі такого мислення про майбутнє (Inayatullah, 2007).

Перший стовп – картографування – відображає минуле, сьогодення і майбутнє. Картографуючи час, ми розуміємо, звідки прийшли і куди прямуємо. Хоча є багато образів майбутнього, дослідник виділяє п'ять архетипних: еволюція і прогрес; колапс; Гайя; глобалізм; назад у майбутнє. Особливо він наголошує на візії майбутнього.

Другий стовп – передбачення, де основним методом є аналіз нових проблем, спрямований на сфери, у яких починаються соціальні інновації. Саме на цьому рівні доцільно визначати проблеми та шукати нові рішення і можливості.

Третій стовп – це таймінг майбутнього, пошук закономірностей, етапів і механізмів довгострокових змін. Таймінг майбутнього зосереджується на використанні макро-, мезо- і мікромоделей змін для кращого впливу на соціальну реальність.

На четвертому рівні, спрямованому на поглиблення майбутнього, яскраво представлений багатозаровий каузальний аналіз, який має чотири виміри: літання (повсякденне майбутнє); системний вимір (спрямований на соціальні, економічні, політичні причини проблеми); культура/світогляд (парадигма розуміння та формування світу); міф/метафора (наратив). Багатозаровий каузальний аналіз виводить за рамки звичних рішень, не надаючи привілеїв жодному з рівнів. Перший і другий рівні найочевидніші, третій і четвертий – ширші і глибші, їх складніше ідентифікувати, але саме вони є визначальними в довгостроковій перспективі.

Поглибленню майбутнього сприяє і чотириквADRантний мепінг, розроблений К. Вілбером і Р. Слотером (Slaughter, 2003). Він складається з чотирьох квадрантів – внутрішньо-індивідуального (значення, яких ми надаємо світові, що має змінитися); зовнішньо-індивідуального (поведінка); зовнішньо-колективного (офіційні стратегії організації); внутрішньо-колективного (внутрішня карта організації).

П'ятий стовп зосереджений на шляхах створення альтернативного майбутнього, серед яких особливе місце посідає сценарне планування. Сценарії є найкращим інструментом ф'ючерських досліджень. Вони відкривають сьогодення, окреслюють діапазон невизначеності, знижують ризики, пропонують альтернативи, створюють гнучкіше організаційне мислення і прогнозують.

Серед сценарних методів можна виділити метод однієї змінної, метод подвійної змінної, архетипний, організаційний, інтегрований. Перший метод дає змогу створити цілу низку сценаріїв чи історій/картин майбутнього. Метод подвійної змінної окреслює дві основні невизначеності і на їхній основі розробляє сценарії. Третій метод, запропонований Дж. Датором, формулює архетипи сценаріїв, як-от: постійне зростання, згортання, стійкий стан, трансформація (Dator, 1979). Організаційно сфокусований сценарій запропонував П. Шварц. Структура сценарію складається із чотирьох змінних: найкращий випадок (рух уперед); найгірший випадок (усе йде погано); несподіваний (несподіване майбутнє, визначене проблемою, що постала зненацька) і звичайний режим (тобто все без змін) (Schwartz, 1996). Інтегрований сценарний метод має чотири виміри: бажаний світ (світ, у якому

ми хочемо жити); відкинутий (світ, якого ми зреклися, у якому ми не в змозі жити); інтегрований (перші дві моделі поєднано в одну); сторонній (майбутнє поза попередніми категоріями, неочікуване майбутнє).

Шостим стовпом є трансформація майбутнього. Саме на цьому рівні вся палітра сценаріїв звужується до бажаного сценарію. Бажане майбутнє може виникнути зі сценаріїв. Його також можна окреслити шляхом опитування або в процесі творчої візуалізації. Візія майбутнього і сам процес візіонерства є основою для цього етапу прогнозування майбутнього. Застосовуючи беккастинг (Boulding, & Boulding, 1994), можна з'ясувати, що призвело/призведе нас до бажаного чи небажаного майбутнього. Беккастинг допомагає уникнути найгіршого сценарію. Усвідомлюючи кроки, які ведуть до найгіршого сценарію, можна розробити стратегії запобігання його реалізації. У разі конфлікту між візіями майбутнього використовують метод трансцендування (Transcend International, n/d). Він фокусується не на компромісі, не на відмові від візії, а на пошуку безпрограшних рішень. У процесі мозкового штурму створюються інтегративні візії, а відтак і нові плідні стратегії реалізації майбутнього.

Концепція шести стовпів мислення про майбутнє й особливо багатопаровий каузальний аналіз сприяють оформленню специфічних онтологічних передумов мислення і дії, пов'язуючи їх з міфом і метафорою, культурою, глобальними і локальними контекстами. Трансформаційна природа багатопарового каузального аналізу дає поштовх виникненню нових станів та альтернативних сценаріїв майбутнього, залучаючи суб'єктів прогнозування не тільки до «звичних об'єктивних» прогнозів у дусі позитивізму, а й до активного творення майбутнього, активної взаємодії з ним і з усіма зацікавленими акторами процесу – власне, до суб'єктно-суб'єктних відносин з проектами майбутнього.

Розуміння світу як конструкта розкриває свій потенціал у візіонерстві, у розробленні перспективного бачення майбутнього. Якщо в межах есенціалістського підходу прогнозування спиралося на «онтологію речей», то конструктивістський підхід розкрив потенціал «онтології процесів», тим самим сприяючи створенню множини альтернативних реальностей. Соціальне прогнозування має дати відповідь не тільки на питання «Що?», «Коли?» і «Як?», а й на питання «Чому?». А відповідь на це питання і здатна подолати сумніви людей щодо їхнього майбутнього та відчуття невизначеності цього майбутнього, тобто кризи сенсів. Побудовані з клінічною точністю й акуратністю проекти та прогнози не надихають людей на надзвичайні зусилля,

необхідні для реалізації майбутнього своєї мрії, оскільки вони не забезпечують залучення людей, які й мають стати співтворцями свого майбутнього. Соціальне прогнозування потребує візіонерства, яке за своєю природою радше емоційне, ніж раціональне – це щось таке, що зачіпає не тільки розум, а й серце. Віртуальний образ бажаного майбутнього стану, ідеал, далекоюсяжна мрія надають сенсу змінам, яких очікують від людей і їхньої повсякденної діяльності; вселяють гордість; додають енергії; створюють відчуття звершення; мотивують людей; встановлюють стандарти досконалості, у яких відображені високі ідеали, і, врешті-решт, поєднують сьогодення з майбутнім (Conger, 1988; Conger, & Kanungo, 1998).

Багатовимірність соціального прогнозування: шість «шаманських» концепцій М. Бассі

У дусі постмодерного дискурсу з його інтересом до колективної ідентичності та міфу сучасне прогнозування звертається до найглибших пластів людської психіки, намагаючись осмислити ті приховані сили, які формують світогляд. Міфи набувають парадигмального значення в побудові проєктів майбутнього, оскільки «вони надають сенс і мети всім елементам культури. Міф лежить в основі культурної реальності – він є ядром культури. Якщо ми уявимо культуру як цибулину, утворену численними оболонками (the «onion» model of culture), то міф є її центром – це серцевина, яка поза артикуляцією. Міф породжує наші переконання і визначає наші припущення, які зазвичай не проявляються, проте саме вони формують як структуру нашої особистості, так і культуру. Їх сприймають як само собою зрозуміле – власне, саме вони підтримують будь-яку культуру. Вони проявляються в явному вигляді в цінностях, цілях, стратегіях, філософії, які мотивують нас і формують нашу реальність» (Shynkaruk et al., 2018).

Важливим складником соціального прогнозування є взаємодія між людьми і контекстами, у яких вони діють. Зважаючи на багатогранну сутність людини, яка перебуває на перетині природного й соціального світів і намагається трансцендувати їх, особливого значення набувають нематеріальні виміри прогнозування. Контексти допомагають орієнтуватися в спектрі майбутнього: від емпіричного до інтерпретаційного, від нього до критичного і, врешті-решт, до цілісно-духовного (Bussey, 2009). Охопити та інтегрувати ці контексти здатне, на думку австралійського футуролога М. Бассі, «шаманське» мислення. Дослідник апелює до індійського політичного психолога і соціального критика А. Нанді і його «концепції шамана» (Bussey, 2009). І це не

випадково, оскільки постмодерна доба змінює саме розуміння людської ідентичності: людське «Я» більше не є чимось єдиним і неподільним, а, навпаки, складається з різних, часто суперечливих, частин і репрезентує себе в різних формах. Однією з таких форм репрезентації особистості в сучасній культурі є неошаманізм, який відображає соціальний і духовний запит на новий світогляд та свідчить про радикальні зміни культурних кодів (Shynkaruk et al., 2019). Так, М. Маффесолі стверджує, що «ми спостерігаємо повернення до синкретизму в нашому суспільстві, яке могло б об'єднати астрологію, американську New Age, псевдонауки в їхніх численних формах... Наше століття стане свідком повернення багатьох із цих дещо містичних чи езотеричних форм» (Maffesoli, 2013).

Шаман постає як актор і контекст водночас, як той, хто пов'язує пізнаване і непізнаване, як той, хто діє непередбачувано й унікально. Він перебуває в різних світах одночасно і є рольовою моделлю для будь-кого, хто прагне зрозуміти, окреслити і реалізувати майбутнє. Звернення до образу шамана допомагає звільнитися від наративів, що домінують у суспільстві. Намагаючись вивести розуміння майбутнього за межі епістемічного діапазону інструментальної раціональності та збагатити його новими «точками входу і виходу», М. Бассі розробив шість «шаманських» ф'ючерських концепцій, які можуть сприяти глибоким організаційним змінам. Це: геофілософія; ризома; міжцивілізаційний діалог; гетеротопія; іманентність; гібридність (Bussey, 2009). Картина майбутнього, розроблена в межах цих концепцій, виявляє низку нових категорій, які сприяють перетину постструктурних і структурних процесів.

Геофілософія Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі розширює функціональне поле дослідження, сприяючи трансформації нашого сприйняття світу та інкорпорує в нього незахідні, постзахідні і премодерні уявлення й концепції (Deleuze, & Guattari, 1994), усе те, що є одним із полюсів опозиції «свій – чужий». Кидаючи виклик традиційним онтологічним і гносеологічним уявленням про реальність, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі створили новий широкий контекст для розроблення моделей майбутнього, вбачаючи у своїй геофілософії втілення шаманської думки. У цьому контексті ніщо не є статичним: і моделі, і контексти, і суб'єкти-творці не є ізольованими, але, навпаки, створюють єдину колективну систему (Semetsky, 2006). Використовуючи метафору ризоми, мислителі зазначають, що індивіди за самою природою свого соціального буття перебувають усередині ризоми.

Уможливорюючи нові способи мислення, Дельоз і Гваттарі кидають виклик одній-єдиній реальності, створюють і видозмінюють нові перспективи.

Контексти перетворюються на релятивні, множинні, органічні, унікальні. Вони створюються зацікавленими сторонами, максимізуючи задоволення від результатів спільних зусиль, у яких право голосу надано кожному представникові. Тут ризома є відкритою системою, яка ставить наголос на примхливому, недиференційованому, номадичному характері життя і мови (Albrecht-Crane, 2005). Ризома – це місце становлення, її можна порівняти з картою, яка конструюється, часто несвідомо, присутніми фізично та історично акторами, а також тими, хто створюватиме її в майбутньому (Deleuze, & Guattari, 2004). Для неї характерна множинність інтерпретацій, тут немає ні об'єкта, ні суб'єкта, а той, хто пізнає, нерозривно пов'язаний з тим, що він пізнає. Отже, суб'єкт пізнання перебуває всередині ризомного поля, де діє партиципаторна логіка, що бере до уваги реальність контекстуально, функціонуючи водночас як дискурс, як локальна суб'єктивна практика і як культурний процес (Bussey, 2009).

У добу глобалізації кількість варіантів майбутнього зростає завдяки міжцивілізаційному діалогу (Gough, 2007). Взаємодія різних цивілізацій є неминучою в глобалізованому світі. Унаслідок такого діалогу стикаються різні ціннісні орієнтації, різні етики. У цьому випадку знову можна потрапити в пастку опозиції «свій – чужий», де члени опозиції не є ціннісно рівнозначними. Отже, створення нових проєктів майбутнього з огляду на інтереси всіх акторів процесу потребує розроблення відповідних категорій, як-от: екуменічний характер, що базується на етиці; діалог, толерантний до суперечностей і парадоксів; розширення ціннісного горизонту; виникнення нового наративу, у якому чути всі голоси. На перетині відмінних між собою культурно-цивілізаційних просторів ідеї та цінності також взаємодіють між собою, змінюючи свої траєкторії руху. Такий діалог потребує герменевтичної чутливості, це не просто «привласнення» чужих ідей – це взаємодія акторів процесу на рівних. Саме в цьому контексті можна вибудувати особливі стосунки як з минулим, так і з майбутнім, стосунки, які базуються на самоусвідомленні, що надзвичайно важливо для прогнозування майбутнього (Bussey, 2009).

Важливим для проєктів майбутнього є і простір, у якому вони функціонують. Тут М. Бассі посилається на концепцію гетеротопії, розроблену М. Фуко (Foucault, 1986). Концепція гетеротопії є корисним способом представлення творчого потенціалу, досліджуваного іманентного контексту. Це нагадує шаманський простір, простір між категоріями. Відкидаючи класичну раціональність, дуалістичне мислення «або/або», постмодерне мислення

повертається до глибинних традицій міфологічної свідомості, пов'язаної з природою і сповненої бажання жити в гармонії з нею. Міф позбавлений часу: той, хто знає сьогодення, знає нескінченність (Derrida, 1973). З погляду міфологічної свідомості немає чітких бар'єрів між природним і надприродним світами. Отже, шаман подорожує уздовж Світового Дерева, проникаючи до невидимої сфери. Він набуває глибокого усвідомлення і чутливості до інших, спираючись на свої «другі очі» – органи чуття людини, які не помічаються або ігноруються. Це стан синестезії, у якому сенсорні стани незвично змішуються й об'єднуються в єдине сприйняття (Kottler et al., 2004). Свідомість шамана фрагментується, і його «Я» існує в будь-якій частині фрагментованої реальності. Ідея множинності я/потоків свідомості притаманна шаманському світогляду (Shynkaruk et al., 2019). Щоб досягнути майбутнього, він операціоналізує крихкість сьогодення, наголошуючи на можливості того, що речі можуть змінитися, змінювалися й змінюватимуться в майбутньому. Трансгресивний характер гетеротопії, її творчий потенціал полягають у тому, що вона репрезентує «місця, пов'язані з альтернативними способами соціального впорядкування... Вони є просторами, визначеними як Інше...» (Hetherington, 1997, p. 12). Творче мислення про майбутнє потребує гетеротопії як місця, де чутно різні голоси, куди запрошені всі охочі, де знаходять вираження суперечливі бачення. Це місце, де співіснують кілька просторів, кілька місць, які самі по собі несумісні.

Процесуальним контекстом гетеротопії є іманентність, множинність у єдності, план потенційності. Саме іманентність пояснює, як ми сприймаємо реальність. За межами плану потенційності не може бути жодного джерела, яке можна було б вважати її прихованим принципом (Bussey, 2009). Уся реальність розвивається із самої себе, трансформуючись у процесі взаємодії різних індивідів і контекстів, що нагадує даоську філософію. Для створення успішних проєктів майбутнього недостатньо передбачити результат, ситуацію, можливість. Головним у «шаманському» мисленні про майбутнє є суб'єктивна відкритість до можливостей і здатність змінювати траєкторії розвитку.

Мислення про майбутнє потребує креативності, що охоплює перехід, трансгресію і виникнення, та врахування гетерогенних процесів, результатом зіткнення яких є гібридність. Простір «шаманського» майбутнього сповнений епістемічних гібридів, які порушують дисциплінарні та культурні кордони. Сфера досліджень майбутнього через свою міжцивілізаційну усвідомленість сприяє гібридності і стверджує багатопластовий, множинний «згорнутий» простір життєвого світу (Bussey, 2009). Як зазначають Н. Гоф і Л. Прайс, речі

справді є реальними, але вони «взаємно» конституювані; речі розрізняються, але вони не дихотомічні. Цей підхід охоплює як онтологічний реалізм, так і епістемічний релятивізм; реальність не є статичною, вона завжди в процесі змін і залежить як від суб'єкта сприйняття, так і від просторово-часового контексту (Gough, & Price, 2004). Отже, «шаманське» мислення про майбутнє полягає в тому, щоб зосередитися на контексті: як на силах, які його формують, так і на акторах процесу творення візій.

Шість «шаманських» концепцій М. Бассі, у яких акцент робиться на процесі як функціональному просторі між індивідом і структурою, доповнюють теорію С. Інаятুলлі, привертаючи увагу до нематеріального виміру прогнозування майбутнього та пропонуючи нові категорії для дослідження майбутнього.

Соціальне прогнозування і свідомість майбутнього

Якщо переважна більшість дослідників майбутнього орієнтовані на філософський, методологічний або інструментальний складники картини майбутнього, то психологи намагаються концептуалізувати свідомість майбутнього (тобто свідомість, спрямовану на майбутнє) й емпірично дослідити її.

Свідомість майбутнього визначають як «усвідомлення того, що є можливим, імовірним і бажаним у майбутньому» (Lombardo, 2007, p. 2); як спільну здатність та усвідомлення майбутнього потенціалу теперішнього моменту, обмежену когнітивними, психологічними та системними проблемами (Sharpe et al., 2016). Т. Ломбардо визначає свідомість майбутнього як багатогранну психологічну здатність індивіда, що охоплює сприйняття та поведінку; емоції та мотивацію; навчання, пам'ять і розуміння; передбачення, мислення та планування; інтуїцію та уяву; самоідентичність; соціальну взаємодію (Lombardo, 2016). Дослідник зазначає, що свідомість майбутнього будується на вродженому людському сприйнятті часу, наполегливості та змінах; вона варіює залежно від людей і груп і може розвиватися. Окрім психологічних здібностей і процесів, він виокремлює надії, страхи, ідеї, бачення та переконання щодо майбутнього, а також поведінку, спрямовану на створення бажаного майбутнього. Природа свідомості майбутнього є цілісною, а розвинена свідомість майбутнього – це ключова характеристика мудрості.

За Т. Ломбардо, людина, яка має високий рівень розвитку свідомості майбутнього, характеризується високим рівнем самосвідомості, самоконтролю і самовідповідальності; широкою часовою і космічною свідомістю; вірить у

досконалість і прагне до неї; уміє і любить учитися; критично мислить; сповнена любові, надії, мужності та оптимізму; є цілеспрямованою, наполегливою і креативною, врівноваженою і стриманою; вона проявляє авантюрний дух й етичний прагматизм (Lombardo, 2016).

Запропонований Ломбардо підхід до свідомості майбутнього вимагає складної стратегії дослідження та використання багатьох методів, тому С. Авенарью, М. Мінккінен і Ф. Лало розробили просту, але досить повну модель свідомості майбутнього, зосереджену на когнітивних, емоційних і мотиваційних процесах формування і розвитку цієї свідомості, яка може бути застосована як на індивідуальному, так і на груповому рівнях (Ahvenharjua et al., 2018). Запропонована модель складається з п'яти вимірів. Це часова перспектива, яка сприяє розумінню минулого, теперішнього і майбутнього, а також цінності довгострокового мислення; переконаність у здатності впливати на майбутні події; відкритість до альтернатив, що дає змогу критично ставитися до усталених істин та бачити можливості, які можуть принести зміни; системне сприйняття, яке допомагає побачити взаємозв'язок між людським і природним світами, а також багатогранні наслідки рішень; турбота про інших, яка вимагає прагнути кращого світу для всіх.

В основі багатовимірної моделі свідомості майбутнього лежить часова перспектива: концепція плинності часу та усвідомлення завтрашнього дня – основні передумови для розуміння майбутнього. Розуміння часу є суб'єктивним, а тому здатність уявляти майбутнє у різних людей може бути різною, і деякі з них більш здатні до довгострокового мислення, ніж інші (Lombardo, 2006).

Другий вимір моделі пов'язаний з тим, що майбутнє зазвичай розуміють як умовне і відкрите в межах можливого (Bell, 2003). Здатність впливати на майбутнє внаслідок індивідуальних чи колективних дій є загальноприйнятим припущенням у галузі дослідження майбутнього. Люди – активні агенти змін, які впливають на формування майбутнього, оскільки мають свободу волі. Ключовим є визначення сфер, на які люди можуть впливати, а на які – ні.

Третім виміром моделі є відкритість до альтернатив. У часи, коли соціальні зміни не відбуваються швидко, майбутнє може здаватися схожим на минуле. Отже, розуміння минулого може бути достатнім для розуміння майбутнього. Але в період швидких соціальних змін когнітивні карти стають украй застарілими для розуміння майбутнього (Ahvenharjua et al., 2018). Конфлікт старого і нового вимагає розроблення нових карт з огляду на різні варіанти майбутнього і здатність до спонтанності мислення (Miller, 2015).

Четвертий вимір – це системний підхід до суспільних проблем. Цей підхід застосовується для аналізу соціального світу. Складність культурно-цивілізаційних систем унеможливорює передбачення всіх наслідків та впливу певного рішення, тому завжди є ймовірність неочікуваних впливів (Meadows, 2008). Крім того, вибір майбутнього одна група може підтримати, тоді як інша – відкинути. Саме тут вкрай важливо розвинути цілісний підхід до розуміння комплексних характеристик та причинно-наслідкових зв'язків систем, у яких діють люди.

П'ятий вимір моделі відображає цінності, мораль і етичне мислення. Очевидно, що консенсусу щодо глобальних універсальних цінностей бути не може, але принаймні можна окреслити певні тенденції щодо основних цінностей, які поділяють різні групи людей. На думку Е. Санде (Sande, 1972), цінності в контексті свідомості майбутнього стосуються того, що людина хоче бачити реалізованим у майбутньому; до того ж це майбутнє має стати кращим не тільки для його «конструктора», а й для всього людства. Тому етика турботи і відповідальності має бути центральною в контексті мислення про майбутнє, особливо в часи радикальної невизначеності (Groves, 2009).

Модель свідомості майбутнього, запропонована С. Авенар'ю, М. Мінккінемом і Ф. Лало, передбачає, що свідомість, спрямовану на майбутнє, можна вивчати окремо від її основного змісту, контекстів, образів майбутнього або сценаріїв: «Ми припускаємо, що структура вимірів свідомості майбутнього схожа в різних екологічних, культурних та історичних контекстах. Рівень свідомості майбутнього окремих осіб чи організацій, з іншого боку, може відрізнятися між особами чи контекстами» (Ahvenharjua et al., 2018, p. 11). І справді, багато інструментів емпіричного вимірювання, які нині використовують, тісно пов'язані з конкретними культурними контекстами і їх нелегко застосувати до відмінних контекстів. Отже, розроблення аналітичного інструментарію, який допоможе покращити розуміння цих процесів, стає сьогодні першочерговим завданням.

Прогнозування майбутнього і невловима реальність: психологічний світ як соціальний конструкт

Більшість прогнозів будується на уявленні, що людина «задана онтологічно», так само як і наш матеріальний світ, так званий світ природи. З огляду на те, що людина є частиною природи, і механічно «переносаючи» на неї і створений нею світ принципи побудови наукових теорій і законів, більшість передбачень і прогнозів не здатні охопити всю множину і варіативність

майбутнього. Проте, на думку Ю. Лотмана, те, що ми називаємо природою, є штучною конструкцією, це так звана «антикультура», а не те, що було до виникнення культури. Природа *per se* взагалі недоступна для пізнання, оскільки вона континуальна, тоді як культура завжди дискретна. У процесі пізнання ми виділяємо об'єкт із єдиного потоку буття, виводячи його зі сфери природи в сферу культури. Звідси випливає необхідність примирення недискретності буття з дискретністю свідомості (Lotman, 2005). Отже, розробляючи інструментарій дослідження та проводячи самі дослідження, доцільно відійти від есенціалістського розуміння людини та її світів і спиратися на «інтерпретативність» соціального світу, у якому ми функціонуємо.

Американський соціальний психолог К. Герген зазначає, що, хоча базові процеси пізнання, мотивації, упередження притаманні людській природі (а тому їх можна розглядати з позиції есенціалізму), їх вираження є мінливим (Gergen, 1997). Передбачити і зрозуміти людську поведінку так само, як закон всесвітнього тяжіння, не видається можливим, оскільки вона є нестабільною, розглядається «в контексті», залежить від історичних і соціокультурних умов, «горизонту розуміння» і «парадигми розуміння» її інтерпретатора: «читання «глибинного психологічного світу» відбувається з огляду на реалізацію низки припущень. Вчинки людей не відбивають явно характер їхніх суб'єктивних світів чи психічних процесів; однак психологи, застосовуючи певну теорію, локалізують «внутрішні події» в її термінах. У цих теорій насправді немає емпіричної бази; будь-які факти, що стосуються свідомості, що залучаються на їх підтримку, зобов'язують використовувати саме ці теорії. Фактично той психологічний світ, який настільки дорогий серцю багатьох соціальних психологів, є соціальною конструкцією, а дані, які використовуються для виправдання суджень про цей світ, валідні лише в межах теоретичних (і метатеоретичних) парадигм поля соціальної психології. Результати досліджень не мають жодного сенсу, доки вони не інтерпретовані, але їхні інтерпретації не впливають із самих результатів. Вони виникають у процесі обговорення значень усередині спільноти» (Gergen, 1997, p. 118).

Інтерпретація поведінки акторів соціальних процесів будується на усталених у певних суспільствах/спільнотах способах розуміння і не є універсальною в онтологічному плані. Творці соціального простору є водночас і його творіннями. Цей простір – своєрідна реальність, яку описують завдяки концептуальному апарату суб'єкта пізнання: слова суть знаряддя, за допомогою яких люди звертаються до реальності. Люди несвідомо починають припускати, що дати чому-небудь назву означає отримати над цим певну владу (Danylova,

2014b). Мовні конвенції формують уявлення про реальність. Для спільного життя люди створюють свої робочі мови, які є конвенціональними, що, врешті-решт, може привести до об'єктивації конкретного способу конструювання світу. Мовні конвенції закладають структуру, за допомогою якої ми розуміємо себе, інших і зовнішній світ.

Сприймання світу є описуванням цього світу. Усякий, хто контактує з дитиною, стає її вчителем, безперервно описуючи їй світ, доки ця дитина не починає сприймати світ таким, яким його описали (Castaneda, 2012). Отже, людина вчиться трансформувати і таким чином створювати власний потік сприймання відповідно до прийнятого в її культурі описування. Світ-як-описування стає її вищою реальністю, і вона, по суті, вступає в лінгвістичну царину буття. Головною причиною забуття дитячого цілісного сприйняття світу є те, що воно не відповідає структурі культурно узгодженого описування, і тому в людини немає термінів, за допомогою яких вона могла б його інтерпретувати (Wilber, 1999).

Від самого початку свідомість «занурена у світ», оскільки тло, завдяки якому вона себе ідентифікує, утворюють інші люди. Життєва необхідність змушує свідомість дивитися на речі навколишнього світу як на «знаряддя», що підкріплює тенденцію розглядати світ як «обладнання», а інших людей, за словами М. Гайдеггера, у «контексті належності» (Heidegger, 2008). Це об'єктивує конкретні способи конструювання світу, вимагає одностайної угоди щодо цих способів, що перешкоджає саморефлексивному оцінюванню і розвитку. Ті, хто не поділяє «створену реальність», потрапляють під категорію «Вони», «Інші». Тут на перший план виходять ціннісні орієнтації, переконання, преференції прибічників «домінуючої реальності», які ототожнюють себе з певною парадигмою і, відповідно, сприймають потенційних творців «іншої реальності» як щось чуже, вороже, гірше, часто відчуваючи тривогу, непорозуміння, агресію (Danylova, 2013). Цих «Інших» усувають з культурного діалогу, що призводить до звуження функціонального поля прогнозування соціальних процесів і до врахування інтенцій лише домінуючих у дискурсі соціальних груп. У цьому випадку соціальний прогноз буде обстоювати моральні та ідеологічні цінності домінуючої групи, тобто виступати результатом соціального програмування.

На думку К. Гергена, конструкціоністська соціальна психологія здатна ініціювати рефлексивний діалог як у самій психологічній науці, так і в культурі загалом. Створення нових культурних форм потребує ціннісного самовизначення, чого намагалася уникнути переважна більшість наук. З позиції

конструкціоністської психології, яка намагається брати до уваги етичний і політичний аспекти, потрібен не відсторонений аналіз, а участь у соціальних трансформаціях: «Для конструкціоніста професійні дискурси є складником культурного життя. Визначаючи способи культурного розуміння (визначаючи відмінності, надаючи підстави для діяльності та імпліцитно оцінюючи форми поведінки), вони водночас здійснюють підготовку нашого майбутнього. Це майбутнє може виявитися простим повторенням минулого, відтворенням само собою зрозумілих культурних припущень. Зазвичай такі ефекти викликає соціальна психологія, заснована на реалістичному (чи об'єктиваційному) розумінні науки. З погляду конструкціоніста соціально-психологічне дослідження здатне брати участь у створенні нових форм культурного життя. Розробляючи нові теоретичні мови, дослідницькі практики, форми вираження та методи втручання, психологія створює сприятливі умови для культурної трансформації» (Gergen, 1997, p. 121-122).

У межах постмодерного підходу до реальності особливої актуальності набуває прогнозування другого порядку, або прогнозування прогнозування. Прогнозування першого порядку – це прогнозування поведінки спостережуваних систем. Тут суб'єкт і об'єкт перебувають «по різні боки барикад». Об'єктом є соціальний світ, поза яким немовби перебуває спостерігач. Прогнозування другого порядку – це прогнозування поведінки систем, які спостерігають, оцінюють, прогнозують, тобто поведінки творців прогнозів, що мають бути залучені в прогноз як учасники єдиного процесу. Саме на цьому етапі творець прогнозів має усвідомити себе частиною великої системи, світу, який він/вона спостерігає. Ситуація кардинально змінюється: той, хто прогнозує, змушений взяти на себе відповідальність за свої власні спостереження. Це врешті-решт призводить до «гуманітаризації» прогнозування, до його сприйняття як філософії, як мистецтва більшою мірою, ніж як науки про управління та організацію. Якщо в межах панівної епістемології суб'єкт пізнання немовби не має ні біологічних, ні психологічних, ні культурних характеристик, то в конструкціоністському підході беруть до уваги ці характеристики суб'єкта пізнання, його активність і відповідальність за наукові конструкти. Оперуючи в постмодерному світі, сповненому невизначеності, непередбачуваності і турбулентності, сучасні дослідники майбутнього мусять зважати на потужні соціальні конструкти реальності (Bergquist, n/d).

Соціальне прогнозування має бути «вбудоване» в більш широкий контекст, що потребує спільних зусиль філософів, футурологів, істориків,

психологів, соціологів, політологів, релігієзнавців, антропологів тощо (Danuľova, 2017). Щоб розробити перспективні сценарії майбутнього, потрібно передусім відповісти на питання «Чому?», що є завданням філософськи спрямованого дослідження, оскільки без цієї відповіді ми матимемо справу лише з наслідками, а реалізація негативних сценаріїв буде відтворювати себе в нових соціокультурних та історичних умовах. Розуміння «Чому?» дає змогу постійно перебувати в потоці трансформацій. Дослідження глибинних психічних процесів усіх акторів змін, продуктивний вплив на трансформацію соціальних конструктів можуть поступово змінити саму відповідь на питання «Чому?», що зумовлюватиме позитивні зміни у відповідях на питання «Що?», «Як?» і «Коли?» і, відповідно, дасть змогу створити плідні проекти майбутнього й сформулювати ефективні стратегії поведінки, які відповідатимуть бажаному рівню розвитку суспільства.

Розділ 2

Методологічні принципи психологічного забезпечення соціального прогнозування

Доволі амбітне завдання, а саме обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності, потребує вишуканого дизайну теоретичної і методологічної аргументації, що передбачає уточнення та узгодження основних загальнометодологічних положень соціального аналізу в їхньому зв'язку із соціальним прогнозуванням і соціальною психологією та з акцентуванням уваги на прогностичних можливостях й обмеженнях останньої. Узгодження рівнів соціального / соціально-психологічного аналізу дає змогу визначити масштаб прогнозованих явищ і процесів. Уточнення методологічних принципів як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів у їхньому зв'язку із структурно-сисловою побудовою соціального аналізу задає аналітичну рамку для формулювання дворівневої системи методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування. Узагальнення соціально-психологічних підходів і теоретичних моделей з підходами до дослідження майбутнього є основою для налаштування інтегративних зв'язків між соціальним прогнозуванням і соціально-психологічною наукою.

Сегментація і структурування в соціальному аналізі

Соціальний аналіз зазвичай здійснюється за рівнями, які розрізняються за об'єктивним принципом та охоплюють відповідні рівні інтерпретації соціальної реальності: «мікро», «мезо», «макро», «мета».

За класичним – бінарним – поділом соціальну реальність розглядають крізь «мікро-макро» опцію. Мікрорівень фокусується на окремих суб'єктах, на творчій, свідомій людській діяльності. У соціальних теоріях цього рівня увагу зосереджено на поведінці людей, міжособистісних відносинах у малих соціальних групах, загальний акцент ставиться на дослідженні і тлумаченні дій

індивіда. Макрорівень охоплює великі соціальні системи та спільноти. Соціальні теорії цього рівня спеціалізуються на дослідженні явищ і процесів у масштабі всього суспільства загалом, наголос робиться на аналізі великих соціальних спільнот та їхніх взаємодій, організації та функціонуванні суспільства як єдиного цілого.

Трирівнева аналітична структура утворюється шляхом розширення бінарної дихотомії «мікро-макро» через виокремлення проміжного групового – «мезо» – рівня, яким, власне, забезпечується «перехід» з мікро- на макрорівень аналізу. Мезорівень – «серединний» рівень агрегації індивідів, якому відповідають теорії середнього рівня (Р. Мертон). Або сфера дії правил (інституцій), за якими діють індивіди чи групи (мікрорівень), породжуючи в процесі спільної діяльності певні результати (структури макрорівня) (Кирдина-Чендлер, 2015).

Зрештою, соціетальний – «мета» – рівень соціального аналізу – уможлиблює розгляд соціальних явищ і процесів у межах суспільства як загального цілого (Tenney, 1915).

Отже, найвищий – метарівень – теоретичного узагальнення відповідає на запитання про напрям розвитку суспільства, тобто дає змогу говорити про тренди, мейнстрими, магістральні лінії тощо соціального розвитку; макрорівень показує, як суспільство функціонує загалом, яка його структура; мезо/екзорівень – як функціонують його підсистеми; мікрорівень висвітлює роль і місце людини, а також конкретних людських взаємовідносин у створенні та функціонуванні структур соціальної реальності. Чим вищий рівень соціального аналізу, тим більш узагальненого вигляду набувають його прикінцеві висновки: прогнозна аналітика, звертаючись до мікрооснов (людина, соціальна дія) і просуваючись крізь екзо/мезоструктури (інституції), виходить на макро/метарівень (суспільство) узагальнення дедалі більше абстрагуючись. Але структура соціального аналізу загалом є доволі гнучкою, що дає змогу зміщувати, розширювати чи звужувати фокус дослідницької уваги щодо тих чи тих структурно-сміслових аспектів соціальної реальності.

Відповідно до названих опцій традиційно структуруються й відповідні розділи соціально-психологічного знання. Мікрорівень представлено такими розділами, як соціальна психологія особистості, психологія міжособових стосунків та міжособової взаємодії. На мезорівні фокус спрямовано на соціальні спільноти (психологія середніх і малих груп) з утвореними ними соціальними інститутами, а також на психологічну проблематику міжгрупових відносини (психологія міжгрупових відносин). Макрорівень представлено

психологією надіндивідуальних суб'єктів, зокрема такими розділами соціально-психологічної науки, як-от: психологія великих груп, психологія мас і спільнот, психологія масових явищ тощо. Метарівню відповідає соціетальна психіка, що надає додаткові інтерпретативні можливості для пояснення певних суспільних явищ і має перспективу часткової операціоналізації (наприклад, опитувальник УША) (Афонін, 2010; Афонін, & Мартинов, 2007; Донченко, 1994; Слюсаревський, 2019).

Сегментація і структурування дають змогу досліджувати, а відтак і прогнозувати соціальні (соціально-психологічні) явища і процеси в діалектичній єдності їхніх об'єктивних і суб'єктивних вимірів як на окремо обраному системному рівні, так і на кожному із зазначених рівнів, а також у взаємозалежності, взаємодії та взаємовпливі систем різного порядку. Наприклад, у сучасних дослідженнях активно застосовують екосистемну чотириланкову модель соціального аналізу, згідно з якою соціальні явища і процеси розглядають на мікрорівні (сім'я), мезорівні (організації і об'єднання), екзорівні (структури та інституції) та макрорівні (суспільні настанови і громадська думка). Перспективність названої моделі додають акценти на контекстному аспекті, тобто середовищі, умовах, у яких існує об'єкт дослідження, а також на гнучкості як прямих, так і зворотних зв'язків між цими чотирма системами, що дає змогу доволі реалістично описувати різні аспекти соціальної реальності. Наразі таку модель активно використовують у різних сферах: від надання допомоги в надзвичайних ситуаціях (Veenema, 2018) до проблем дитячого ожиріння (Lee, 2020). Для соціально-психологічного прогнозування соціальної динаміки доцільно застосовувати шестиланкову модель, спрямовану на особистісний, міжособовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, організаційний та макропсихологічний (соціетальний) рівні соціально-психологічного аналізу. Максимальне охоплення різних рівнів соціально-психологічного аналізу, на думку розробників моделі, дає змогу окреслити межі керованості соціальних змін (Журавлев, & Нестик, 2018).

Наразі свій прогностичний потенціал соціальна психологія доволі добре демонструє в тих царинах, які найкраще досліджено, а саме на мікро- і мезорівнях; гірше справа стоїть з більш масштабними соціально-психологічними явищами (екзо- і макрорівні), і гостро бракує знань щодо явищ соціальної динаміки (метарівень) (Слюсаревський, 2018). Тому, зазіхаючи, за висловом М. Слюсаревського, на, так би мовити, нетрадиційні для соціально-психологічної науки рівні осмислення соціальної реальності, соціальні психологи не лише вирішують амбітне завдання «укрупнення» масштабу

досліджуваного об'єкта до великих груп, суспільства і цивілізації загалом. Розширюючи знання про закономірності перебігу, розвитку соціально-психологічних явищ і процесів, вони також закладають фундамент для теорії та практики психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Методологічні принципи соціального аналізу

У соціальних науках напрацьовано чимало корисних принципів, які встановлюють засадні вимоги дослідження соціальної реальності. Такі принципи об'єднують поради, керівні вказівки, приписи, визначення умов (підходи) і дій (методи і методики), а також правила (постулати), якими явно або неявно керуються у своїй роботі дослідники. Серед них розрізняють методологічні принципи як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів, а також методи і методики, які використовують у різних галузях наукового знання.

Присвячуючи методологічним проблемам окремі розділи монографічних і навчальних видань, сучасні дослідники час від часу роблять ревізію методологічних настановлень через їхню невідповідність динамічним змінам сучасного світу, недостатність «пояснювального аспекту», нежиттєздатність практичних рекомендацій сучасних теорій, що, однак, жодним чином не применшує значущість методологічних принципів для соціальної теорії і практики (див., напр.: Слюсаревський, 2018; Татенко, 2017). Відсилаючи допитливого читача до названих та інших джерел з питань методологічних засад наукового пізнання, не будемо зупинятися на переліку і детальному викладі змісту наукових принципів – їх чимало, однак коротко висвітлимо низку положень, дотичних до проблематики нашого дослідження.

Із загальнометодологічного погляду кожному розглянутому вище рівню соціального (соціально-психологічного) аналізу може бути релевантним певний методологічний принцип, яким задаватиметься пріоритетний ракурс аналізу та інтерпретації соціальних процесів і явищ. Для мікрорівня це принцип методологічного індивідуалізму, що впливає з філософських принципів редукціонізму. Для мезорівня – принцип методологічного інституціоналізму, що передбачає дослідження будь-якої соціальної системи з погляду формальних і неформальних правил (інститутів), які підтримують її цілісність і розвиток, а також пояснення суспільних явищ у термінах функціонування та зміни інституційних утворень (*institutional arrangements*). Для макрорівня – принцип методологічного холізму, що відстоює пріоритет і якісну своєрідність цілого

щодо його частин (Кирдина-Чэндлер, 2015). Однак абсолютизація наведених настановлень здатна спровокувати виникнення методологічних суперечностей.

Так, поширення настановлення на трактування суспільних явищ у термінах індивідуальної поведінки на соціальні події більшого масштабу (тобто пояснюючи соціальні феномени не лише мікро-, а й макрорівня з позиції індивідів – їхніх властивостей, їхніх цілей, їхніх поглядів, їхніх дій) неминуче призводить до заперечення права на існування колективних феноменів, того, що може мати надіндивідуальну природу. Натомість настановлення на трактування суспільних явищ у термінах соціальної цілісності, що не редукується до індивідуальних дій, тобто коли за основу аналізу взято соціальні цілісності, а не їхніх окремих представників, неминуче «розчиняє» індивідуальне в суспільному. Зрештою, наполягання на тому, що саме завдяки своїй цілісності спільнота (суспільство) впливає на своїх членів більше, ніж вони на неї (на нього), неправомірно спрощує проблему співвідношення індивідуального і надіндивідуального (Слюсаревський, 2018).

Багатоманітність рівнів дослідження суспільства та множинність людських реальностей потребують більш широкоформатного бачення соціальних феноменів, де соціальні структури та індивідуальна поведінка постають як рівнозначні і взаємодоповнювальні елементи і, фактично, базуються на синтезі мікро-, мезо- і макросоціологічних підходів: на поєднанні холізму та індивідуалізму без примусового вибору за першооснову одного з них (Рубинштейн, 2016), з одного боку, їх переосмисленні з погляду контексту, у якому діють і який самі ж конструюють (створюють) індивіди, контексту, який генерує специфічні інтереси окремих індивідів, спільнот та суспільства загалом (Кирдина-Чэндлер, 2015) – з другого боку. За такої умови специфіка різних рівнів соціального аналізу нікуди не зникає і передбачає застосування найбільш доцільних пізнавальних прийомів для вирішення різних дослідницьких завдань: в одних випадках пояснюючи індивідуальну поведінку суспільними умовами, у яких перебувають індивіди, в інших – аналізуючи колективи за допомогою індивідуальної поведінки, і те й інше цілком кореспондуватиметься з інституційним розумінням соціуму. Інакше кажучи, чи обрати більш релевантні методологічні передумови для дослідження соціальної реальності, чи дотримуватися більш комплексних, комплементарних методологічних настановлень – визначається виключно дослідницькими завданнями, які задають відповідні орієнтири наукового пошуку.

Методологічний принцип сам по собі є необхідною, але не достатньою передумовою дослідження суспільства. Ба більше, це не забезпечує від появи

різноманітних ускладнень у процесі соціального прогнозування. Причина їх криється в самій природі соціальних явищ і процесів, які, як уже було зазначено вище, щільно і різнобічно пов'язані між собою, залежать від багатьох чинників різного ґатунку: об'єктивних і суб'єктивних, зовнішніх і внутрішніх, середовищних і ситуаційних, раптових і випадкових тощо. Складається враження, що множинність соціальних реальностей, поліваріантність підходів та принципів їх аналізу не тільки розмивають методологічний базис соціального прогнозування, надаючи йому забарвлення умовності, а й роблять безпідставними зазіхання на обґрунтування методологічного базису психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності.

А втім, авторська позиція полягає в тому, що взаємодоповнення і взаємозбагачення методологічних настановлень і водночас певна гнучкість у їх використанні урізноманітнює можливості соціального (соціально-психологічного) аналізу та розширює соціальний (соціально-психологічний) інструментарій прогнозування соціальних явищ і процесів. На підтвердження правомірності такого твердження наводимо думку М. Слюсаревського, який зазначає, що в сучасній психологічній науці «виразно окреслюється тенденція переходу від протистояння різних теорій, пошуку відмінностей між ними до виявлення точок дотику, визначення «зон релевантності» кожної з теорій – інакше кажучи, бере гору принцип методологічного плюралізму. Тільки на цій основі й можна буде вибудувати згодом рамкову систему загально визнаних методологічних принципів, специфічних власне для соціальної психології» (Слюсаревський, 2018, с. 65).

Принципи соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування

Обґрунтування методологічного базису психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності потребує коректного з погляду спеціальної методології формулювання положень та принципів, які мають становити невід'ємний складник структури соціально-психологічного знання, тобто, з одного боку, відображати саму соціально-психологічну сутність соціальних процесів і явищ, а з другого боку, свідчити про прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень. Тому вважаємо за доцільне говорити про дворівневу систему принципів, які мають стати підґрунтям для координації та розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій соціального прогнозування:

принципи першого порядку – це методологічні принципи як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів; вони задаватимуть системні умови розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій соціального прогнозування;

принципи другого порядку – це керівні вказівки, які на перший погляд можуть здатися доволі загальними, але завдяки цьому є більш гнучкими і здатні допомогти в координації різних аспектів соціальної реальності та підходів до їх дослідження.

Цілком природно задати основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ безпосередньо з огляду на визначення предмета соціально-психологічної науки. За основу ми взяли визначення, запропоноване М. Слюсаревським: «Предметом соціально-психологічної науки правомірно вважати індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки» (Слюсаревський, 2019, с. 33).

Наведене визначення дає змогу задати основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Виходимо з того, що соціальна психологія позиціонує себе як психологічна наука про соціальне, тобто про його внутрішній (психічний) зміст у всьому багатоманітті витоків і проявів останнього. Відповідно, предмет соціальної психології охоплює «...все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки “намацує” в цій царині, – від парадоксу Лап’єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого» (Слюсаревський, 2019, с. 29). Отже, категоріальний каркас, змістовий обсяг і напрями соціально-психологічного теоретизування, зокрема у сфері соціальної прогностики, можуть бути задані категоріями, з одного боку, свідомого і несвідомого, а з другого – індивідуального і надіндивідуального (рис. 1.2.1).

Координата «свідоме – несвідоме» характеризує вертикальний зріз психічного, його рівневу будову. Це означає, що рівні свідомого і несвідомого виявляються як в індивідуальних, так і в надіндивідуальних формах соціально-психологічної реальності, хоч і в різних співвідношеннях. Натомість координата «індивідуальне – надіндивідуальне» відображає горизонтальний зріз психічного. Інакше кажучи, його індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють деякий континуум, а не перебувають у субординаційних зв’язках чи у відношеннях частини і цілого (Слюсаревський, 2019, с. 54-55, 71).

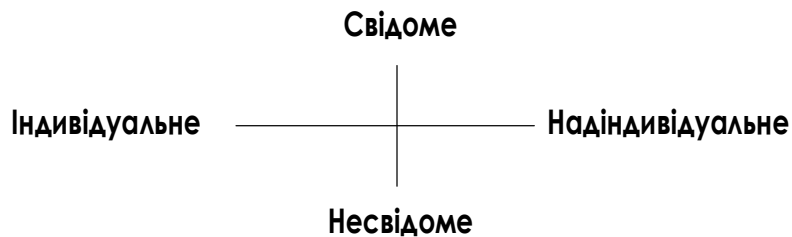

Рис. 1.2.1. Змістові координати методологічного простору соціально-психологічного теоретизування (за М. Слюсаревським)

Зміст першого теоретичного положення, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності, ґрунтується на визначенні предмета соціальної психології та стосується соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Останній визначається змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування. Так само названим положенням задається також і перший принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування, який впливає з визначення предмета соціальної психології і який потребує уваги під час прогнозування соціальних процесів.

Ідеться про принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки, що впливає з ідеї рівноваги, рівноцінності та рівноправності між цілим і частковим, загальним і одиничним, тобто онтологічної рівноваги єдності і множинності, індивідуального і загального. У контексті соціально-психологічної науки цілком слушною видається думка М. Слюсаревського про те, що індивід не завжди «діє як цілісність або, навпаки, як частина цілого. Насправді він суб'єктивно діє як цілісність тоді, коли він позиціонує та відтворює свою автономність, окремішність. В інших випадках він може діяти (якоюсь однією стороною своєї психіки) як частина іншої цілісності – групи, спільноти» (Слюсаревський, 2019, с. 56). До того ж слід взяти до уваги, що «...відтоді, як індивідуальне виділилося з надіндивідуального (колективного), воно перебуває з ним у глибокій суперечності. І розкрити всю глибину наявної суперечності, а також можливості її певного згладжування, локалізованого вирішення становить одне з найважливіших завдань соціальної психології» (Слюсаревський, 2019, с. 57).

Наступне теоретичне положення, що стосується проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування та впливає з визначення предмета соціальної психології, пов'язане з питанням пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, які зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Перспективною для соціально-психологічного способу вирішення означеного питання в річищі соціального прогнозування видається концепція соціально-психологічного мислення. Під соціально-психологічним, нагадаємо, М. Слюсаревський пропонує розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності, що дає змогу охопити в єдиному теоретико-методологічному дискурсі розмаїття всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії (Слюсаревський, 2018; 2019, с. 91).

Аргументом на користь оперування названою концепцією в прогнозуванні соціальних процесів є думка, що «...соціальна психологія може й повинна активно залучати не лише дані, отримані під час лабораторних експериментів та польових обстежень більших чи менших вибірковок сукупностей респондентів, а й численні елементи психологічного знання, що містяться в досвіді психотерапії, повсякденних уявленнях людей, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Таке знання потрібно правильно вичленовувати й оформлювати у вигляді наукових законів, закономірностей та закономірностей тверджень» (Слюсаревський, 2019, с. 49).

Отже, зміст другого теоретичного положення, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності, стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів, зокрема його оприявлення в різних формах соціально-психологічного мислення. Так само цим положенням задається також і другий принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування, а саме: принцип історико-культурної контекстуальності, що під час опрацювання відповідного матеріалу вимагає, по-перше, виявити в суспільному розвитку саме ту проблематику, що має соціально-психологічний зміст; по-друге, встановити її зв'язок з конкретним соціально-історичним періодом часу чи відповідність щодо нього; по-третє, визначити специфіку національно-культурного контексту, що відображає своєрідність суспільного розвитку.

Зміст третього теоретичного положення, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності, доцільно пов'язати з вимогою спиратися в поясненні та передбаченні соціальної поведінки на особливості ситуації, у якій перебувають на цей час люди, а не тільки (подеколи й не стільки) на їхні особистісні диспозиції, сформовані на основі попереднього життєвого досвіду, тобто на принцип ситуаційності (Слюсаревський, 2018, с. 117). Як зазначають автори вітчизняного підручника «Основи соціальної психології» (2018), «...попри безперечну важливість соціальних настановлень, ціннісних орієнтацій та інших диспозицій як внутрішніх регуляторів соціальної поведінки індивідів і груп на їх основі далеко не завжди можна передбачити цю поведінку, особливо коли суб'єкт потрапляє в нові, несподівані, незвичні для нього умови. Максимальні величини статистичних кореляцій між показниками, що характеризують вираженість тих чи тих диспозицій, і поведінкою в нових ситуаціях не перевищують 0,30. Тобто менше ніж у третині випадків можна сказати, як у новій ситуації поведеться людина, навіть якщо ми маємо найповнішу інформацію про її ціннісні орієнтації та соціальні настановлення». Водночас, ідеться далі, значення кореляції, що дорівнює 0,30, хоч і залишає поза увагою величезну кількість варіантів людської поведінки, ще не означає свою неістотність з прогностичного погляду. Адже «...люди, як відомо, не завжди діють в абсолютно нових умовах – частіше їхнє життя складається із черуги доволі одноманітних, повторюваних ситуацій» (Слюсаревський, 2018, с. 115-116). Інакше кажучи, соціальна поведінка може бути як ситуаційно специфічною, так і залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватися від одного типу до іншого (Слюсаревський, 2019, с. 199).

Третє теоретичне положення стосується розуміння соціальної ситуації як сукупності елементів соціального середовища і психіки суб'єкта, що поєднуються в певний момент часу і в певному місці та детермінують соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот і суспільства загалом. Похідний від цього принцип психосоціальної синдромності соціальних явищ і процесів зобов'язує не просто констатувати внутрішні регулятори чи ситуаційні та середовищні чинники особистісного і суспільного розвитку. Коли йдеться про «налаштування» соціально-психологічного фокусу в соціальному прогнозуванні та розроблення психологічно обґрунтованого соціального прогнозу, важливо брати до уваги соціально-психологічні особливості ситуації,

у якій перебувають на цей час люди, і відповідний (характерний для такої ситуації) психологічний стан соціальних груп і спільнот.

Започаткування та проведення регулярних соціально-психологічних (що не тотожне терміну «соціологічних») моніторингових досліджень – надважливий ресурс для спостереження за психосоціальною динамікою масової (колективної) свідомості. Спостереження за масовими (колективними) соціально-психологічними станами на індивідуальному рівні (людина), на рівні малих (сім'я) та середніх (група, військові, цивільні, ветерани тощо) соціальних груп, а також на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо) даватиме змогу відстежувати, оцінювати і прогнозувати динаміку соціальних процесів, зокрема вплив соціальних ситуацій на соціальні відносини, групову динаміку і макropsихологічні характеристики суспільства. У перспективі це дає вихід на соціально-психологічне прогнозування можливих станів та перспектив розвитку соціальних ситуацій залежно від соціально-психологічних феноменів, явищ та процесів.

Прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень: від теорії до практики

Визначення предмета соціально-психологічної науки слугуватиме надійним підґрунтям для вибудовування системи теоретичних положень та принципів першого порядку, що обґрунтовують науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. Так, зміст першого теоретичного положення визначено змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування, йому відповідає принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки. Зміст другого теоретичного положення стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів, йому відповідає принцип історико-культурної контекстуальності. Зміст третього положення наголошує на синдромності соціально-психологічних феноменів та пов'язаний з впливом ситуаційних і середовищних чинників у групових процесах та індивідуальній поведінці людини, йому відповідає принцип психосоціальної синдромності соціальних явищ і процесів тощо.

Представлені теоретичні положення та похідні від них принципи першого порядку не є вичерпними, але достатніми (рамка, що задає системні умови) для того, щоб скласти методологічний базис, на ґрунті якого координуватимуться положення та принципи другого порядку, потрібні для прогнозного

дослідження соціальних (соціально-психологічних) явищ і процесів та розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій суспільного розвитку. Теоретичні моделі, які буде розглянуто далі, унаочнюють їх кристалізацію, коли йдеться про застосування соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування.

Спробою співвіднести траєкторії розвитку суспільного життя і соціальної психології є запропонована М. Слюсаревським *теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу* (рис. 1.2.2). Згідно з моделлю в межах культурно-історичного циклу соціально-психологічні проблеми актуалізуються, з одного боку, за вектором суб'єкта (від загального до окремого, часткового, одиничного) на макро-, мезо- і мікрорівнях, тобто стосуються суб'єктних інтенцій суспільства як динамічної системи великих груп і спільнот, далі – груп у традиційному розумінні (малої і середньої) і, зрештою, є специфічними для індивіда та особистості. З другого боку, за вектором діяльності, у процесі якої послідовно змінюють одна одну певні стадії, що були визначені В. Роменцем як структура вчинку: ситуація – мотивація – дія – післядія (Слюсаревський, 2019, с. 106-107). Суміщення обох векторів дає змогу співвіднести траєкторії розвитку суспільного життя і соціально-психологічної проблематики, що актуалізується на конкретному рівні в конкретний проміжок часу.

Індивід	3а	3б	3в	3г
Група (мала, середня)	2а	2б	2в	2г
Суспільство	1а	1б	1в	1г
	Умови (ситуація) діяльності	Мотивація діяльності (цілепокладання)	Організація і перебіг діяльності	Рефлексія, подальше проекування діяльності

Рис. 1.2.2. Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (М. Слюсаревський)

Прогностичний потенціал моделі М. Слюсаревського задається поступальним рухом *знизу вгору і зліва направо*. Найпершу нижню «клітинку» (1а) в моделі утворює макросоціальна проблематика, що стосується умов, у яких функціонує суспільство, тобто йдеться про соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму загалом і водночас про ступінь його соціально-психологічної цілісності, визначеність головних координат його розвитку. Далі, у міру вирішення проблем цього рівня, більшої актуальності набуватимуть проблеми, які можна розмістити в інших сусідніх клітинках (1б, 2а, 2б, 3а тощо). У кінцевому підсумку найактуальнішими, на думку М. Слюсаревського, стануть проблеми післядії особистісного рівня (3г) – усвідомлення людьми індивідуальної відповідальності за все, що відбувається, осмислення ними сенсу і наслідків своєї діяльності, спокутування можливих провин – вільних чи невольних, співвіднесення свого життєвого шляху з імперативами суспільного поступу і з ідеалами автентичності людського буття, що зумовить перехід суспільства загалом до нового культурно-історичного циклу (Слюсаревський, 2019, с. 108-110).

Описана модель, зосереджуючи увагу на актуалізації соціально-психологічної проблематики в межах культурно-історичного циклу, є, по суті, відображенням поступального руху процесів соціальних змін та передбачає послідовний перехід від одного рівня в розв'язанні проблем до наступного. Однак поняття рівноваги, стабільності та поступальності вже не відповідають маркерам сучасного світу, що нині характеризується як турбулентний, невизначений, нестабільний, крихкий тощо¹. У поняттях лінійної прогнозованості практично неможливо збагнути та пояснити динаміку соціальних змін, що потребує іншого концептуального ракурсу аналізу суспільно-історичного розвитку як процесу нелінійного.

Розгляньмо відтак як спробу втілення альтернативного підходу *синтетичну модель «універсального епохального циклу»* (Афонін, 2002). Згідно з гіпотезою один епохальний цикл історії має складну структуру, яка охоплює кілька соціальних циклів. Соціальний цикл – певний стан системи, у якому вона

---

¹ Як приклад, наведемо кілька поширених аббревіатур описових моделей, які увиразнюють динамічні зміни сучасного світу:

- SPOD: сталий/стійкий (Steady), передбачуваний (Predictable), звичасвий (Ordinary), визначений (Definite);

- VUCA: мінливий/волатильний (Volatile), невизначений (uncertain), складний (Complex), неоднозначний (Ambiguous);

- TUNA: турбулентний (Turbulent), невизначений (Uncertain), невідомий (Novel), неоднозначний (Ambiguous);

- BANI: крихкий (Brittle), тривожний (Anxious), нелінійний (Non-linear), незрозумілий (Incomprehensible).

може перебувати на будь-якому етапі свого розвитку і який уже був властивий їй у минулому. Кожна сфера соціального життя має свою логіку і ритм розгортання циклів, тому ієрархія циклів постає, так би мовити, у вигляді «матрьошки» – від вищого цивілізаційного через національно-державний до особистісного циклу. Оскільки цикли перебувають у різних фазах, то свідомість фіксує лінійність розвитку. Якщо фази різних циклів частково збігаються, можна говорити про прискорення соціального розвитку

Цикл умовно складається з окремих фаз, у структурі кожної з яких можна виокремити чотири елементи: 1) «Революція» (п) → 2) «Інволюція» (н) → 3) «Коеволюція» (п) → 4) «Еволюція» (н). У межах універсального епохального циклу чергуються нормативні періоди (інволюція, еволюція), коли може нагромаджуватися різноманітність форм соціального буття, і перехідні (революція, коеволюція) періоди суспільного розвитку, коли здійснюється відбір систем, які нагромадили достатній внутрішній ресурс для виживання в умовах трансформації.

Нормативні періоди суспільного розвитку характеризують стабільність (для статичної природи інволюції) або динамічна рівновага (для динамічної природи еволюції) соціальної норми, які, відповідно, забезпечують згортання або ускладнення соціальної структури за умови збереження певної відповідності між ціннісно-нормативною структурою, інтерактивною структурою і структурою інтересів. У соціально-психологічному значенні визначальним для нормативного періоду інволюції стає емоційно-чутливий поведінковий психотип особистості, натомість у нормативному періоді еволюції в психологічній структурі особистості посилюється предметно-когнітивний компонент.

Перехідні періоди характеризують аномія, «розмитість» або суперечливість старої/нової соціальної норми, фрустрація суспільної свідомості, ціннісно-нормативні суперечності. Революцію і коеволюцію як перехідні суспільні стани об'єднує ідея радикальних – психосоціальних і соціально-матеріальних (інституційних) – змін, відрізняє ж їх змістовність суб'єктності. Революція, що є певним інтегратором результату суспільного розвитку попереднього циклу, породжує колективістського за своєю сутністю суб'єкта – «Ми», тобто утверджує в суспільстві емоційно-чуттєвий психотип особистості, якому властиві відповідні якості, як-от: екстраверсія, емоційність, ірраціональність, інтуїтивність, екстернальність, ексекутивність. Контроверзою до цього є період коеволюції, який породжує суб'єктну сутність «Я» й утверджує в суспільстві раціональний психотип особистості та відповідно

характерні для нього якості: інтроверсію, прагматичність, раціональність, сенсорність, інтернальність, інтенційність.

З огляду на ці, умовно – вихідні, умови на рис. 1.2.3 представлено модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший). Вона описує соціальну систему як сукупність системотвірних чинників, що визначають її різноманітність, множинність і варіативність у певних просторово-часових координатах або виявляють елементи повторюваності, які підлягають узагальненню та систематизації під час розроблення управлінських моделей та сценаріїв розвитку суспільства (див.: Суший, 2012). Модель відображає основні компоненти теоретичної моделі «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), зокрема залежності і взаємозумовленості між зовнішніми – соціально-матеріальними (інституційними) – і внутрішніми – психосоціальними – чинниками держави та суспільства, що природно змінюються відповідно до суспільно-історичних періодів (інволюція, еволюція) і перехідних станів (революція, коеволюція).

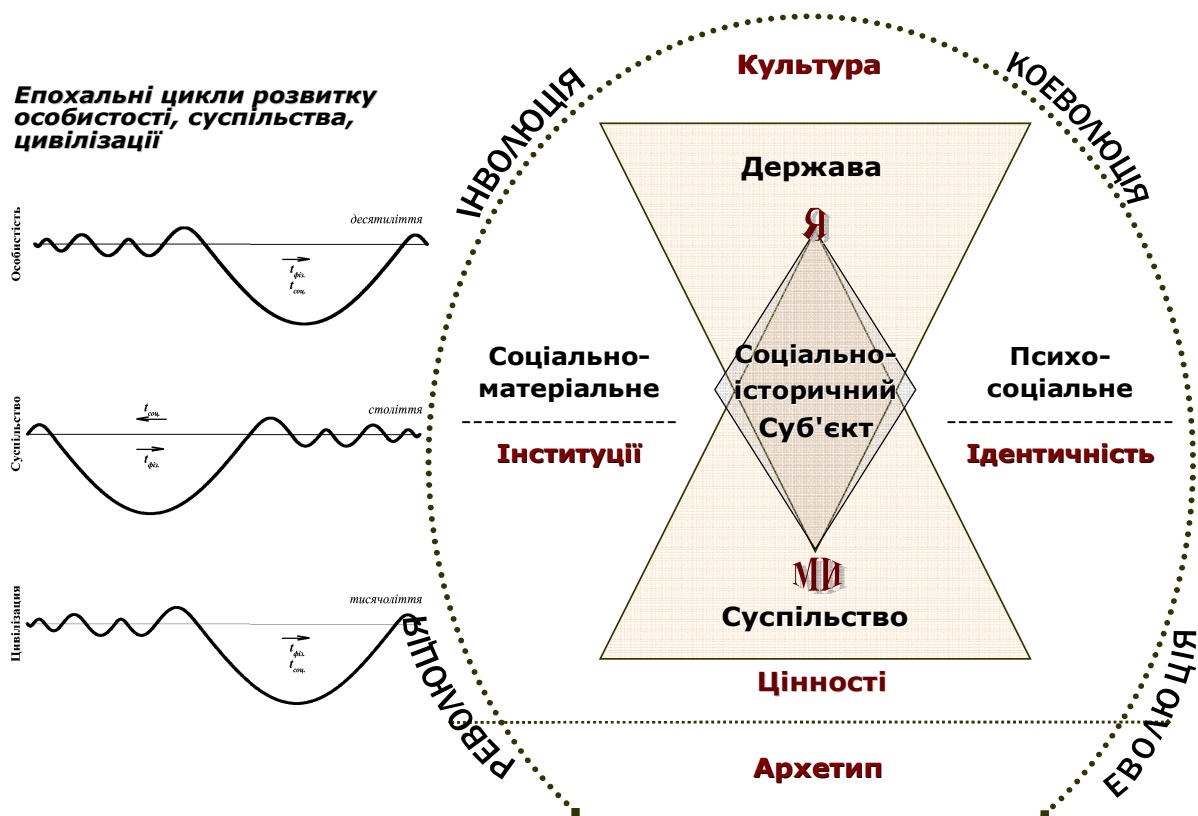

Рис. 1.2.3. Епохальні цикли розвитку особистості, суспільства, цивілізації (Е. Афонін) і модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший)

Пізнавальні та прогностичні можливості описаної моделі дають змогу поглибити розуміння закономірностей і тенденцій суспільного розвитку як взаємозалежність інституційних практик та соціокультурних впливів у системі «людина – суспільство – держава». По-перше, згідно з її логікою специфіка суспільного розвитку зумовлена певним домінуючим у суспільстві/цивілізації психосоціальним типом людини з притаманною їй ірраціональною (емоційно-чуттєвою) чи раціональною (логічною) природою психосоціальних властивостей, які, власне, й визначають характер діяльності та поведінки суспільного/цивілізаційного суб'єкта. Цей історичний суб'єкт виявляє різні (матеріалістичні чи духовні) засади єднання (інтеграції) соціального світу як результату загальноісторичного розвитку відносин між людиною, суспільством та державою і водночас є «винуватцем» певної інституційної даності (унормованих практик). Відповідно, по-друге, трансформаційні процеси в представлений моделі не просто відтворюються як перехід від одного нормативного стану до іншого, а як перехід, що може відбутися за умови зміни системотвірного – психосоціального (суб'єктного) чи соціально-матеріального (інституційного) чинника життєдіяльності суспільства. Розроблений комплекс психодіагностичних методик – кількісного та якісного аналізу соціетальних властивостей, станів і процесів – дає змогу діагностувати та здійснювати моніторинг складної, нелінійної динаміки на рівні суспільно-трансформаційних процесів загалом. Однак такий суспільно-трансформаційний рух може мати надзвичайно затяжний характер унаслідок внутрішніх інверсійних процесів або ж узагалі тупцювати на місці, потрапивши в пастку самопоглинальної соціетальної кризи.

Представлена далі *багатофакторна модель соціетальної кризи* (О. Суший) є спробою відтворення аналітичної проєкції соціетальної кризи в Україні (Суший, 2019). Наголос на кризовому аспекті зроблено у зв'язку з тим, що наш час називають ерою криз: кризи різних масштабів, рівнів і порядків стали невід'ємним складником сучасного світу, який пристосовується до кризових умов. І ситуація дедалі більше ускладнюється, оскільки, на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому, сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому точніше буде сказати, що ми існуємо в добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм у результаті комбінування кризових елементів, перетворення криз у «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо впродовж останніх десятиріч в

Україні. По суті, маємо справу одразу з кількома кризами, що виявляються на всіх рівнях соціального простору (мікро-, мезо-, макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші ж були спричинені наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

У багатофакторній моделі соціетальної кризи відображено системи координат, що оприявнюють відповідні зрізи соціетальної кризи (рис. 1.2.4), а саме: системні координати, унаявлені кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, культурної); структурні координати, полюси якої утворюють криза інституцій; криза інтересів та цілей; криза цінностей; криза ідентичностей; темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України; соціально-психологічні координати, що дають змогу розглядати проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення). Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соціетальної кризи, який може бути розглянутий як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість (ефект синергії). У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Згідно із задумом, аналітична конструкція соціетальної кризи за своїми параметрами – системою позитивних (консолідаційних) і негативних (деконсолідаційних) значень, просторово-часових і системно-структурних елементів – забезпечує фрейми прив'язки цих даних до відповідних систем координат, що дає змогу узгоджувати їх з іншими даними, здійснювати з максимально високою точністю їхнє проєкування, а також широкопрофільну діагностику та експертизу в реальному часі і конкретному місці. Відповідно, щодо означених систем координат можна відтак не лише розробляти дорожню карту антикризового управління з метою національного єднання і консолідації українського суспільства загалом та мінімізації конфронтаційних проявів зокрема, а й прогнозувати перебіг відповідних процесів з огляду на їхній соціально-психологічний складник.

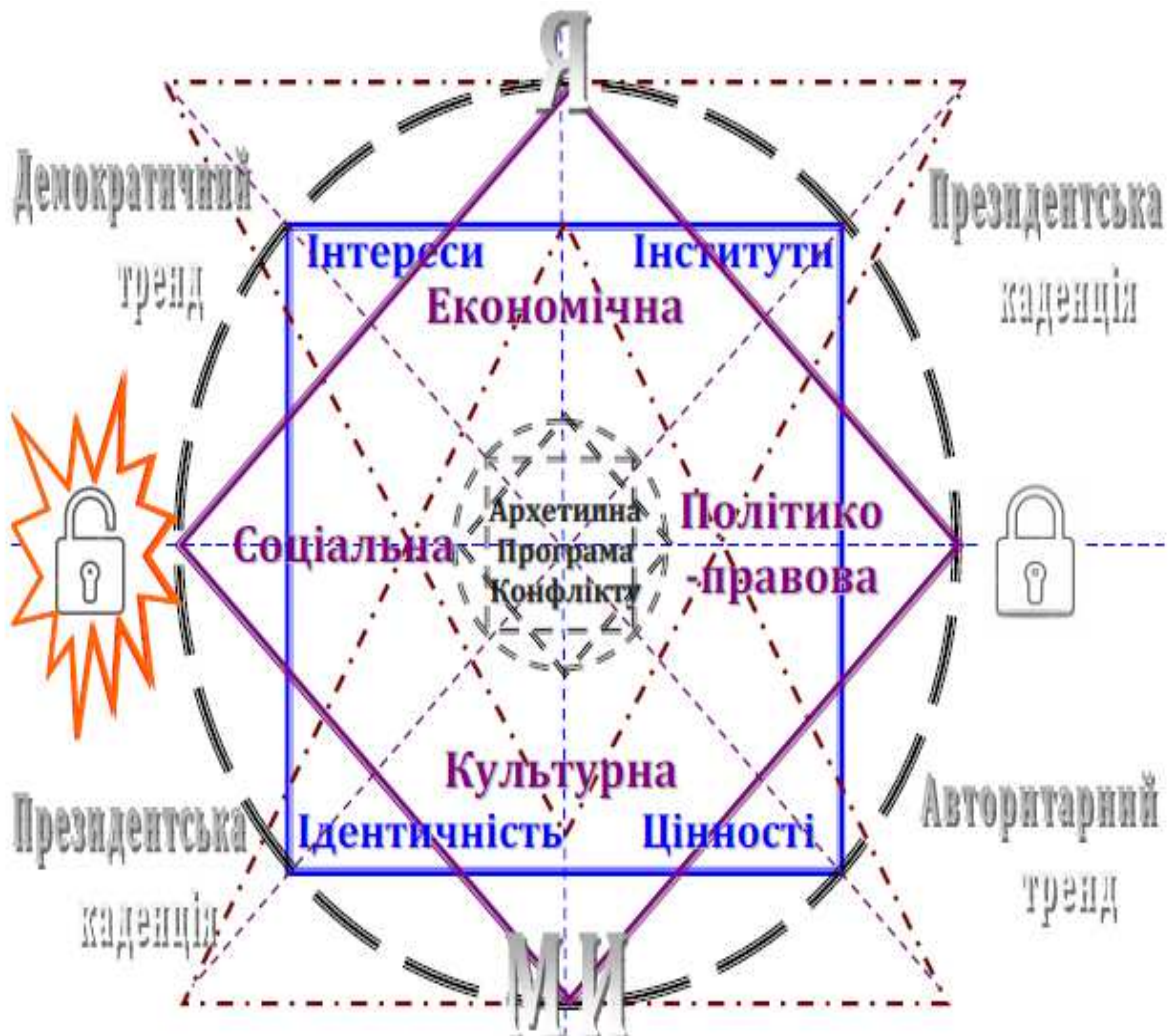

Рис. 1.2.4. Багатофакторна модель соціетальної кризи (О. Суший)

Огляд теоретичних моделей підтверджує раніше висловлену думку, що чим більшим є масштаб теоретичного узагальнення проблем суспільного розвитку на конкретному відрізку соціально-історичного часу, тим менш значущим може видаватися завдання як розроблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення соціального прогнозування, так і розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління, що, до речі, характеризує здатність державно-управлінського корпусу до перспективного бачення та стратегічного мислення.

Представлені в наступних розділах психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів є важливим кроком з погляду трактування проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування як предметно-практичної діяльності. Далі не лише унаочнюються можливі вектори переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування, а й обмірковуються можливості та межі застосування психологічних підходів у соціальному прогнозуванні.

Частина друга

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ**

Розділ 1

Суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку

Створення обґрунтованих прогнозів – один із важливих аспектів наукової діяльності. По-перше, спроможність будувати прогностичні моделі є свого роду верифікатором продуктивності наукових теорій. Справді, основна функція наукового теоретичного знання полягає в наданні системних та обґрунтованих пояснень щодо явищ навколишньої дійсності або, інакше кажучи, у визначенні механізмів, які зумовлюють виникнення та подальший розвиток цих явищ. Розуміння таких механізмів є фундаментом для створення прогностичних моделей, мета яких полягає у визначенні характеру розвитку явищ дійсності на майбутнє. Тож не дарма прогностичну функцію розглядають як одну з основних для наукових теорій. По-друге, створення прогнозів є важливим продуктом наукової діяльності з практичного погляду, оскільки обґрунтовані прогнози слугують інструментом для опанування людиною навколишньої дійсності чи принаймні пристосування до неї.

Розроблення й обґрунтування суб'єктного підходу до моделювання суспільного розвитку

Проблема прогнозування соціальних процесів залишається однією з найскладніших для сучасної науки. І тут можна виокремити принаймні три причини. По-перше, це складність і багатофакторність соціальних систем, які до того ж постійно взаємодіють з іншими соціальними системами – такими ж складними і багатофакторними. Тому дуже важко навіть теоретично врахувати всі чинники, які можуть вплинути на майбутній розвиток подій. По-друге, оскільки суспільство – це, в кінцевому підсумку, організована певним чином група індивідів, то проблема прогнозування соціальних процесів є дотичною до проблеми свободи волі. Якщо дії наділеного свободою волі суб'єкта є індетермінованими, то постає філософське питання, наскільки вони в принципі є передбачуваними. Тим більше це стосується можливостей передбачення поведінки цілої групи індивідів. Нарешті, третя причина пов'язана з відносно

невисоким рівнем наших знань про механізми і закономірності розвитку соціуму.

Наскільки проблема прогнозування соціальних процесів є складною в теоретико-методологічному ракурсі, настільки ж вона є важливою в ракурсі практичному. Наукове прогнозування суспільного розвитку – основа для запобігання ризикам на цьому шляху, що набуває особливої актуальності в умовах тих складних викликів, які переживають сучасна Україна і сучасний світ загалом. Це підтверджує важливість теоретичного аналізу методології прогнозування соціальних процесів, а також тих наукових засад, на яких ця методологія будується.

Якщо говорити про сферу соціальної прогностики, то тут переважна більшість досліджень наразі зосереджена на економічній проблематиці, що цілком зрозуміло з огляду на масштаб практичного запиту і пов'язаного з ним фінансування. Водночас не менш важливим завданням з погляду практичної значущості є створення прогностичних моделей розвитку великих спільнот, передусім націй або наднаціональних об'єднань на кшталт спільноти громадян Євросоюзу. Фактично тут ідеться про прогнозування розвитку держав та інших політичних утворень, що є важливим інформаційним складником внутрішньої і зовнішньої політики сучасної країни. Крім того, такі моделі можуть знайти своє застосування і в економічній царині, оскільки остання є складником суспільного життя, а тому прогнозування економічних процесів, особливо в довгостроковій перспективі, вимагає розуміння характеру розвитку соціуму загалом.

Незважаючи на велику кількість напрацьованих методів прогнозування, загальних методичних підстав для його здійснення насправді є не так багато (Коваленко, 2002). Насамперед тут можна виділити екстраполяцію як спосіб прогнозування, який передбачає продовження на майбутнє спостережуваних тенденцій. Для цього методу або, краще сказати, цілого методичного напрямку створено відповідний математичний апарат, що дає змогу найбільш точно визначити функції, які якнайкраще апроксимують наявну послідовність кількісних показників. Обчислення значень отриманої функції на деякому проміжку часової перспективи слугує підставою для здійснення прогнозів. Власне, екстраполяції можуть підлягати не лише кількісні, а і якісні характеристики соціальних явищ, а сама вона не завжди спирається на строгі математичні розрахунки.

Другим методичним напрямом здійснення прогнозування є заснована на інтуїції і досвіді думка експертів. Як вважає М. Згуровський (2002), експертні

методи дають змогу репрезентувати те майбутнє, яке не можна розглядати як продовження попередніх тенденцій, адже воно набуватиме якісно нових форм і структур. Але тут слід уточнити, що це може бути цілком слушним, якщо говорити про творчу експертну інтуїцію. Якщо ж ідеться про прогнозування суто на основі експертного досвіду, то тут, мабуть, можна погодитися з В. Матвієнком (2000), який вважає, що цей випадок є тією самою екстраполяцією, тобто продовженням на майбутнє раніше зафіксованої низки спостережень.

Третім методичним напрямом створення прогнозів є моделювання досліджуваних явищ. У його основі лежить визначення механізмів і чинників, що зумовлюють їхній розвиток. У соціальній прогностиці в цьому контексті зазвичай ідеться про факторні (інакше – аналітичні) моделі, які описують характер розгортання тих чи інших процесів залежно від низки вхідних даних (Матвієнко, 2000).

Наразі в літературі, присвяченій соціальному прогнозуванню, найбільше уваги приділяється екстраполяції та експертним методам (Згуровський, 2002; Матвієнко, 2000; Снитюк, 2008; Сухарев, 2009). Проблема полягає в тому, що ці методичні напрями створення прогнозів мають суттєві недоліки та обмеження. Екстраполяція, яка за визначенням пролонгує на майбутнє наявні тенденції, не спроможна передбачати якісні зміни, а відтак є малорелевантною для довгострокових прогнозів. Фахівець з математичних методів прогнозування М. Сухарев із цього приводу зазначає: «Формальні методи виявляються корисними, якщо прогноз будується на базі статистичної інформації. У такому разі зазвичай вважають, що умови в майбутньому на момент прогнозу не надто сильно відрізняються від наявних умов і ретроспективи, якій відповідає накопичена інформація. Однак в епоху змін, турбулентної зміни обставин у країні і в світі фактична екстраполяція поточного стану справ на майбутнє стає малопереконувальною. Для прогнозування в царині економіки, енергетики, техніки і технологій залишається ще один шлях – скористатися експертними знаннями, спертися на інтуїцію і досвід спеціалістів» (Сухарев, 2009, с. 144).

Але інтуїція та досвід експертів як методична підстава для створення прогнозів також мають свої вади. Головна з них полягає в тому, що валідність таких методів насправді є бездоказовою. Тут не йдеться про результати експертних опитувань як таких. Фахова думка може базуватися на знанні наявних тенденцій або механізмів розвитку певного явища. У цьому разі дані експертного опитування в знятому вигляді міститимуть результати застосування екстраполяції або моделювання. Тут ідеться про випадки, коли в

експерта немає цих результатів або їх недостатньо для виконання прогностичних завдань і він змушений покинути поле конкретних фактів й аналітики та вдатися до евристичних прогнозів, базуючись на власному досвіді та інтуїції. Звісно, інтуїтивно-досвідні прогнози або, краще сказати, передбачення зовсім не обов'язково мають бути помилковими, але вони є необґрунтованими в науковому сенсі.

Моделювання як методичне підґрунтя для створення прогнозів позбавлене вищезазначених вад та обмежень. Утім, дослідники звертаються до нього порівняно нечасто, оскільки цей методичний напрям вимагає визначення сутнісних причин розвитку соціальних процесів, що, як було зазначено на початку розділу, є проблемною зоною в сучасній науці. Але переваги моделювання для цілей соціальної прогностики (і прогностики взагалі) настільки вагомі, що цей напрям заслуговує на значно більшу увагу науковців.

Річ у тім, що лише розуміння внутрішніх механізмів і рушійних чинників певного явища дає змогу створювати обґрунтовані прогнози щодо його розвитку на майбутнє. Екстраполяція схоплює лише зовнішні, формальні закономірності, що без розуміння суті процесів – причинно-наслідкових зв'язків, які стоять за подіями, – ніколи не дасть гарантії, що ці закономірності будуть пролонговані на той чи інший період часу. Ще менше гарантій щодо прогнозів на майбутнє можуть дати інтуїція і досвід. Моделювання базується на розумінні причинно-наслідкових зв'язків, а тому є підґрунтям для визначення сутнісних закономірностей у досліджуваних процесах. Таке визначення об'єктивних причин і наслідків в ряду подій пов'язане з розумінням самої природи явищ і є основним завданням науки.

Саме моделювання видається тим перспективним напрямом, навколо якого мають бути зосереджені зусилля вчених-прогнозистів. Його реалізація вимагає аналізу механізмів розвитку соціальних явищ і подальшого визначення закономірностей цього розвитку. До цього складного завдання наразі більшою мірою доклали своїх зусиль філософи й соціологи і, на жаль, меншою мірою – психологи. Визначення психологічних засад моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку є метою цієї роботи.

Оскільки перевага в дослідженнях процесів суспільного розвитку наразі належить філософії і соціології, то представлені в сучасному науковому обігу механізми й чинники цього розвитку найчастіше безпосередньо не стосуються психології людини. Значною мірою це пов'язано з усталеним розподілом функцій, особливо притаманним західній гуманітаристиці, між суспільнознавчими науками і психологією, де перші спрямовують зусилля на

аналіз великих спільнот, друга ж більшою мірою зосереджена на психічних аспектах життя людини в цих спільнотах. І в цьому є своя логіка: оскільки психологія за визначенням вивчає психіку, а психіка завжди належить конкретній людині (або, ширше, живій істоті), то саме вона, зрештою, і є об'єктом досліджень у психологічній науці. Соціологія ж, як і соціальна філософія, так само, за визначенням, вивчають суспільство, зокрема закономірності та чинники його розвитку.

Але такий ракурс бачення вносить за дужки той факт, що суспільство поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних зрушень є людина як член цього соціуму. У кінцевому підсумку ніщо інше, як зміни в її уявленнях, настроях, мотивах, навичках є передумовою суспільного розвитку, а тому саме на психологію насамперед має бути покладено обов'язок визначення його механізмів і чинників. За такої умови змісти психічного життя членів суспільства можна розглядати як базовий чинник його розвитку, а коли немає зовнішніх впливів – як детермінанту цього розвитку.

Контраргументом до цієї тези може бути погляд на особистість як на продукт розвитку суспільства. Є ціла низка філософських підходів, які розглядають змісти психічного життя людини як похідні від класової належності (Маркс, & Енгельс, 1955; Бурдьє, 1998), дискурсивних практик (Филлипс, & Йоргенсен, 2008), продуктивних сил і виробничих відносин (Маркс, & Енгельс, 1955), внутрішньогрупової взаємодії (Мід, 2000) тощо. З цього погляду людські уявлення, мотиви чи дії є насправді культурно детермінованими, а саме поняття суб'єкта знімається його соціальною належністю.

За цим контраргументом також можна визнати свою логіку, але лише за певних обмежень, а саме – лише якщо розглядати культуру і соціальну належність не як детермінанти розвитку особистості, а як ґрунт, на якому вона проростає, або, інакше кажучи, як умови, завдяки яким вона здійснюється. Людина завжди формується завдяки своєму оточенню, але вона ніколи не буде *лише* продуктом свого оточення, завжди залишаючись співавтором самої себе. Навіть потенційно закладена в неї свобода вибору вже робить її індетермінованою істотою, оскільки сама можливість скористатися цією свободою залежить від людини.

Найкращим аргументом на користь того, що особистість, її уявлення, мотиви та дії не повністю детермінуються соціальними передумовами, є наявність суспільного розвитку. Як слушно зауважує П. Бурдьє, закладений у

людину габітус (система диспозицій, сформована на основі досвіду, заданого належністю людини до певної суспільної страти) може лише відтворювати ті соціальні умови, які спричинили його постання (Бурдьє, 1998). Але соціум разом з його дискурсами, культурними стандартами, суспільними відносинами і т. ін. постійно змінюється. Якщо людина справді була б здатна лише відтворювати лише те, що закладено в нею середовищем, то вона ніколи не змогла б вийти за межі тих умов, що її створили. Зрештою, у соціальних змін немає іншого джерела, іншого суб'єкта, ніж людина.

Власне, самою сутністю культури є не лише збереження певної напрацьованої традиції, а й постійне її оновлення, напрацювання нових змістів, візій, технологій тощо. І творчий процес, що лежать в основі таких інновацій, за визначенням не детермінований попереднім досвідом, хоча й розвивається завдяки йому.

Зокрема, розвиток продуктивних сил як одна з детермінант суспільного розвитку, за К. Марксом, у кінцевому підсумку спирається на людську здатність до творчості і продукування нового. Та й увесь марксистський світ класових суперечностей може стати рушійною силою соціальних зсувів лише тією мірою, якою він стає суб'єктивною проблемою, що потребує свого нагального вирішення, для представників тих чи інших соціальних груп. А усвідомлення цієї проблеми та ще й готовності її вирішувати зумовлено далеко не розвитком продуктивних сил і виробничих відносин самих по собі. Більше того, навряд чи доцільно зводити причини соціальних зрушень суто до економічних інтересів представників різних класів. Наприклад, як стверджує А. Напресян (2016), демонструючи обмеженість марксистського редукаціонізму, причини таких масштабних історичних подій, як Перша і Друга світові війни, лежали зовсім не в економічній площині

Іманентний індетермінізм людської поведінки порушує питання, наскільки ця поведінка в принципі є прогнозованою. І якщо в основі розвитку спільнот лежать зміни в уявленнях, мотивах, настановленнях, а отже, і в поведінці окремих членів цієї спільноти, то це запитання стосується правомірності соціального прогнозування як такого. Наприклад, К. Поппер (1994) вважав, що з наукового погляду неправомірно розглядати закономірності історичного розвитку, оскільки їхня наявність означала б можливість пролонгації цих закономірностей на майбутнє та отримання передбачень щодо майбутнього стану суспільства, а це суперечить принципу свободи волі

Насправді наявність вільного людського вибору все-таки залишає можливість для здійснення наукового прогнозування як індивідуальної, так і

соціальної поведінки. Свобода волі означає, що особистість вчиняє відповідно до своїх мотивів, які задаються її потребами, цінностями, уявленнями. Тож якщо нам відомі ці змісти психічної сфери, то ми можемо й спрогнозувати майбутню поведінку людини. Відповідно, знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми можемо будувати прогнози щодо напрямку суспільного розвитку.

Звісно, це повністю не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна переорієнтуватися і зробити вибір, не детермінований її попередньо визначеними характеристиками. Але психологи знають, що змісти масової свідомості не змінюються стрибкоподібно і її розвиток має свою тяглість (власне, те саме значною мірою стосується й індивідуальної свідомості). Тому аналіз змістів цієї свідомості є цілком релевантною підставою для здійснення соціального прогнозування, принаймні в межах відносної константності узагальнених психологічних характеристик членів досліджуваної спільноти.

Більш складним завданням є прогнозування на більш віддалену перспективу, оскільки воно потребує розуміння того, яким чином будуть змінюватися зазначені психологічні характеристики. Це завдання вимагає і розуміння специфіки суспільної динаміки, і розуміння закономірностей психічного розвитку в межах історіогенезу. До цієї проблеми ми ще повернемося в третій частині цього розділу.

Розглядаючи змісти психічного життя членів суспільства як базовий чинник (точніше, цілий комплекс чинників) суспільного розвитку, ми говоримо лише про загальні засади моделювання соціальних явищ. Для того щоб говорити більш предметно про побудову конкретних моделей, треба з багатства психічного життя людини, тобто з множини її можливих психологічних характеристик, виокремити ті, які важливі для визначення способу функціонування суспільства. Водночас потрібно розуміти, чим саме вони важливі для функціонування суспільства, а отже, і яким чином вони впливають на суспільний розвиток. Це передбачає визначення психологічних механізмів, які стоять за цими процесами.

Сказане не означає, що аналіз соціальних процесів у кінцевому підсумку має звестися до психології індивідуальності і є своєрідною похідною від неї. Більш правильно сказати, що він не може ігнорувати сферу психічного життя, яке завжди належить конкретній людині – індивіду. Однак дослідження цього життя передбачає також і дослідження інтеріндивідуальної взаємодії, яка, з одного боку, уможливорює розвиток індивідуальної психіки, а з другого – сама

здійснюється через неї. Тут ми безпосередньо переходимо до проблемного поля соціальної психології.

Варто уточнити, що дослідження інтеріндивідуальної взаємодії передбачає не лише аналіз міжсуб'єктної комунікації, а й взаємодію між людьми, опосередковану продуктами їхньої діяльності – культурним полем, яке уможлиблює життя суспільства. Цей аспект украй важливий для прогнозування соціальних процесів, оскільки визначає той бекграунд, на основі якого відбувається подальший суспільний поступ.

Отже, визначаючи психологічні засади моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку, можна висувати таке. В онтологічному сенсі суб'єктом соціального розвитку є людина як член суспільства. Це означає, що характер соціального розвитку визначається передусім змістами психічного життя членів певного соціуму. Тут ідеться про громадську думку, суспільні настрої, загальну освіченість, накопичені суспільні навички тощо. Саме змісти психічного життя – домінуючі в соціумі мотиви, уявлення, цінності – визначають вектор суспільних змін. Водночас, моделюючи соціальні процеси, важливо брати до уваги культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з тією вихідною точкою, позицією, до якої буде докладатися цей вектор. З одного боку, вони актуально реалізуються в тих же уявленнях, мотивах, цінностях і навичках членів суспільства. Цей культурний складник повністю «знімається» сферою психічних феноменів, оскільки існує лише в ній і через неї. З другого боку, ці напрацювання реалізуються у сфері матеріального виробництва і вибудованих соціальних інститутах, і цей аспект життя соціуму вже не зводиться до сфери проявів психічного, хоча і безпосередньо залежить від цієї сфери.

Важливо також уточнити, що хоча в кінцевому підсумку людина як член соціуму (або, в традиціях радянської психології, – особистість) є суб'єктом соціального розвитку, це не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. Наявність або брак такого усвідомлення у членів певного соціуму є важливою характеристикою цього соціуму з погляду соціальної прогностики. Його наявність передбачає, що людина бере на себе певну відповідальність за те, що відбувається в суспільстві, і вважає себе активним соціальним агентом. Тому вона намагатиметься впроваджувати свої уявлення про те, яким має бути соціум і в якому напрямку він має рухатись, тими засобами, які для неї доступні. До речі, уявлення особистості про інструменти власного впливу на соціальний розвиток також є важливою характеристикою членів соціуму, яка може бути позначена як їхня соціально-політична

компетентність і на яку варто зважати, коли йдеться про соціальне прогнозування.

Отже, за умови усвідомлення членами суспільства власної суб'єктності щодо його розвитку цей розвиток стає полем докладання цілеспрямованих зусиль членів цього соціуму відповідно до їхніх уявлень про бажане майбутнє. Причому успішність досягнення поставлених цілей у цьому випадку напряму залежить від міри соціально-політичної компетентності суб'єктів перетворень. Тоді якщо досліднику вдасться визначити, на які саме цілі спрямовані соціальні зусилля, а також оцінити міру соціально-політичної компетентності членів суспільства, то прогнозування вектора подальшого соціального розвитку, принаймні в загальних рисах, видається неважким завданням.

Насправді ситуація є більш складною з огляду на те, що усвідомлення власної суб'єктності як психологічна характеристика може бути виражена тією чи іншою мірою. Крім того, члени соціуму напевно відрізнятимуться мірою вираженості цієї характеристики, так само як вони відрізнятимуться за рівнем соціально-політичної компетентності і за тими уявленнями, які репрезентують для них бажане майбутнє. Це все, звісно, ускладнює завдання побудови прогностичних моделей і має братися до уваги, коли йдеться про визначення вектора розвитку суспільства.

А втім, це ускладнення має радше технічний характер. Більшим утрудненням з погляду проблеми прогнозування в цьому випадку є те, що заміри суб'єктності, компетентності або характеру уявлень членів соціуму роблять на конкретний момент часу. За такої умови ці психологічні характеристики не є константними і визначення напрямку їхнього розвитку є окремим завданням. Відповідно, визначення вектора розвитку суспільства на основі згаданих замірів також стосується конкретного моменту часу, щодо якого прогнозують зміни. Створені в такий спосіб прогнози релевантні лише для того часового періоду, у межах якого застосовані в прогностичних моделях характеристики можна вважати константними. Але оскільки характеристикам суспільної свідомості, як уже зазначалося, швидкі зміни не притаманні, то ці моделі цілком можна використовувати для короткострокових, середньострокових, а подекуди навіть довгострокових прогнозів.

А от щодо прогнозування соціальних змін на більш масштабну часову перспективу, то воно вимагає більш глобального підходу до розуміння чинників і механізмів соціального розвитку і, звісно, не може спиратися на поточні заміри психологічних характеристик. Утім, це не означає, що ці моделі не мають брати до уваги ці характеристики.

І ще одне зауваження. Якщо члени соціуму не усвідомлюють себе суб'єктами соціального розвитку, то це не означає, що вони не є такими суб'єктами в онтологічному плані. Цей розвиток залежить насамперед від їхніх дій, а якщо виключити чинники зовнішнього втручання, природних змін тощо, то й повністю від їхніх дій. Якщо пересічні члени суспільства не відчують себе соціальними суб'єктами і, відповідно, свідомо не спрямовують свої зусилля на суспільні зрушення, то основна роль у цих зрушеннях належатиме тим соціальним стратам або окремим індивідам, які свідомо беруть на себе роль соціальних суб'єктів. Зазвичай така роль у відносно «пасивних» суспільствах належить елітам.

Утім, якщо говорити про традиційні суспільства, то тут цілком можлива ситуація, коли жодна соціальна страта не усвідомлює належним чином власну суб'єктність щодо суспільного розвитку, а тому функціонування суспільства визначається переважно комплексом усталених норм. Але й такі суспільства не застраховані від соціальних зрушень, щоправда в далекій перспективі, оскільки накопичення знань і культурного досвіду зрештою приводить до змін у психологічних характеристиках членів цього суспільства і пов'язаних з ними соціальних змін.

Застосування суб'єктного підходу для прогнозування суспільного розвитку на короткострокову і середньострокову перспективу

У цьому і наступному підрозділах ми розглянемо, яким чином можуть бути впроваджені представлені вище міркування для розроблення конкретних прогностичних моделей. Спочатку здійснимо імплементацію наших теоретико-методологічних засад до побудови прогностичної моделі процесів суспільного розвитку на короткострокову і середньострокову перспективу.

З наведеного вище випливає, що первинним у розробленні прогностичної моделі суспільного розвитку є виокремлення психологічних характеристик членів соціуму, важливих для визначення напрямку цього розвитку. Щоб виокремити такі характеристики, звернімося до теоретичного аналізу.

Якщо ми говоримо, що суб'єктом соціального розвитку є людина, то логічно, що ці характеристики мають охоплювати її уявлення про бажане соціальне майбутнє. Тобто ми маємо зважати на ті прагнення, на які принаймні потенційно можуть бути спрямовані зусилля членів суспільства. Отже, першим важливим фактором, за яким належало б характеризувати представників певного соціуму, є їхні уявлення про бажаний стан цього соціуму.

Але навіть якщо якийсь стан суспільства видається його членам більш бажаним порівняно з його наявним станом, то це ще не означає, що в них є мотивація до відповідних соціальних перетворень. Тобто уявлення про уподобаний спосіб функціонування суспільства можуть не залучатися до поля тих інтенцій, на які спрямовані зусилля індивіда, і суб'єктивно ніяк не пов'язуватися з його власною діяльністю. Це означає, що людина не вважає себе суб'єктом соціального розвитку. Це відбувається в тому випадку, коли цей розвиток вона не розглядає як залежний від її впливу і, відповідно, як предмет її відповідальності. Інакше кажучи, тут ідеться про екстернальний локус контролю індивіда у сфері суспільних відносин.

Нагадаємо, що під локусом контролю Дж. Роттер розумів схильність людини атрибутувати результати діяльності зовнішнім або внутрішнім чинникам (Rotter, 1954). Вважають, що показники локусу контролю окремого індивіда для різних сфер діяльності можуть різнитися. З погляду визначення наявності у нього мотивації до соціальних перетворень важливим є локус контролю людини у сфері макросоціальної взаємодії, до якої де-факто залучена ця людина. Якщо вона вважає, що результати такої взаємодії залежать, зокрема, від неї, тобто має інтернальну позицію в цій сфері, то це значить, що вона поділяє відповідальність за ці результати, а отже, суб'єктивно залучена до процесу соціальних перетворень і розглядає його як предмет своєї діяльності. Відтак інтернальна позиція у сфері макросоціальної взаємодії переводить уявлення про бажаний стан соціуму зі статусу деякої абстрактної моделі в статус предмета спрямування зусиль, підживлюючи мотивацію людини до суспільного розвитку. У такому разі вона стає суб'єктом суспільного розвитку не лише онтологічно, а й феноменологічно, свідомо.

Локус контролю у сфері макросоціальної взаємодії можна також вважати локусом контролю в політичній сфері, оскільки він визначає, чи розглядає себе людина як суб'єкта впливу в житті своєї макроспільноти, у його організації та поліпшенні. Фактично ідеться про роль громадянина в політичному управлінні. Це другий фактор, за яким мають бути схарактеризовані члени певного суспільства.

Уявлення людей про бажаний стан соціуму разом з їхньою інтернальною позицією в політичній сфері задають мотиваційну спрямованість на соціальні перетворення, тобто готовність докладати зусилля для досягнення бажаного результату. Але для того, щоб ці зусилля були успішними, треба брати до уваги ще один важливий фактор – компетентність членів суспільства щодо соціальних перетворень. Люди можуть бути цілком замотивовані, але не мати

необхідних знань і навичок для реалізації своїх задумів. Цей фактор можна було б назвати соціальною компетентністю, але щоб запобігти плутанині, його краще позначити як «політична компетентність», оскільки термін «соціальна компетентність» може стосуватись і сфери міжособових стосунків, – ми ж розглядаємо суто макросоціальні процеси. Крім того, діяльність, спрямована на організаційні перетворення макроспільнот на кшталт держави чи міждержавних об'єднань, справді належить до політичної сфери. Політична компетентність є третім фактором, за яким мають бути схарактеризовані члени суспільства.

Але це не єдиний чинник, який забезпечує успішність зусиль, спрямованих на перетворення соціуму членами спільноти. Важливою також є наявність у них відповідного ресурсу – матеріального та організаційного (інституціонального). Звісно, якщо є мотиваційний складник, такий ресурс може бути напрацьований, але це вимагає часу. Тому чинник наявності ресурсу важливий, коли йдеться про короткострокові і середньострокові прогнози. Отож маємо четвертий фактор, за яким мають бути схарактеризовані члени певного соціуму.

Якщо попередні три фактори можна вважати психологічними характеристиками, то четвертий фактор стосується переважно соціокультурної та економічної царини. Утім, обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади прогнозування, ми зазначали, що в моделюванні соціальних процесів важливо брати до уваги культурні напрацювання певного соціуму – матеріальні і нематеріальні. У такому разі ці напрацювання стають ресурсом, який члени спільноти можуть використати для реалізації своїх інтенцій.

Наступний фактор також не є психологічною характеристикою членів спільноти, але його можна розглядати як соціально-психологічну характеристику суспільства загалом. Вище ми зазначали, що важливою з погляду прогностики характеристикою членів соціуму є їхні уявлення про бажаний стан цього соціуму. Зрозуміло, що суспільство не є гомогенним і ці уявлення можуть бути різними, причому одні з них можуть бути більш поширеними, інші – навпаки, відносно рідкісними. Поширеність уявлень як цільових орієнтирів, на які можуть бути спрямовані зусилля людей, також є важливою прогностичною характеристикою суспільства, оскільки це один з індикаторів потужності зусиль, спрямованих в одному напрямку. Тому визначення п'ятого фактору передбачає виокремлення найбільш поширених у спільноті уявлень про бажане соціальне майбутнє з подальшим обчисленням кількості прихильників тієї чи іншої моделі цього майбутнього. У цьому разі

кількість прихильників краще розглядати не в абсолютних, а у відносних величинах – як частку від загальної сукупності.

Отже, маємо п'ять факторів, за якими може бути визначено вектор розвитку суспільства в короткостроковій або середньостроковій перспективі. Ми зважали на те, що суб'єктом соціального розвитку є людина, а отже саме від її дій у кінцевому підсумку залежить характер цього розвитку. Напряма та активність людських дій завжди визначаються наявною мотивацією, тобто бажаннями і готовністю їх реалізовувати, а результативність залежить також від компетентності і наявних ресурсних можливостей суб'єкта. З огляду на ці міркування було виокремлено перші чотири фактори. Та оскільки ми розглядаємо не індивідуальні, а соціальні феномени, то треба було зважити на те, що йдеться не про окрему людину, а про групи людей, які відрізняються своїми соціальними уподобаннями і мають різний кількісний склад. На цій підставі було виокремлено п'ятий фактор.

Згідно з цією п'ятифакторною прогностичною моделлю вектор розвитку суспільства можна визначити таким чином. Спочатку потрібно провести стратифікацію громадян за їхніми уявленнями про бажаний для них стан суспільства. Далі для кожної страти (групи) треба вибудувати свій окремий вектор, напрямком якого визначається бажаною цільовою позицією, а величина – середніми значеннями по групі за локусом контролю в політичній сфері та політичною компетентністю, а також наявним у групи ресурсом та її чисельністю. Тоді вектор розвитку суспільства можна визначити як сумарну векторів, отриманих для окремих груп.

Розгляньмо це більш конкретно. Нехай ми маємо простір суб'єктивних моделей соціуму, а саме тих його бажаних станів, які переважають в уявленнях членів цього соціуму (рис. 2.1.1). Вісі такого простору в цих суб'єктивних моделях будуть задані характеристиками, які не зводяться одна до одної (*позначено блакитним*). Тоді окремі суб'єктивні моделі, що репрезентують бажані стани соціуму, будуть представлені точками в цьому просторі (*позначено помаранчевим*), які щодо початку координат можуть бути інтерпретовані як вектори. Кожна з цих моделей має свою групу прихильників, які можуть бути схарактеризовані за рівнем локусу контролю в політичній сфері, рівнем політичної компетентності та рівнем наявного ресурсу, необхідного для досягнення бажаного стану (тобто значеннями за другим, третім і четвертим факторами). Крім того, група може бути схарактеризована за її чисельністю (значення за п'ятим фактором). Теоретично кількість суб'єктивних моделей може сягати кількості населення загалом, але для

практичних цілей достатньо розглядати низку типових для певного суспільства моделей. Значення за другим, третім, четвертим і п'ятим факторами для кожної групи є скалярними величинами, які грають роль коефіцієнтів до описаних вище початкових векторів. Помноживши кожен із початкових векторів на ці коефіцієнти, ми дістанемо нові вектори (*позначено чорним жирним*), які надалі сумуються. Отриманий сумарний вектор (*позначено червоним*) репрезентує вектор розвитку суспільства на короткострокову і середньострокову перспективу.

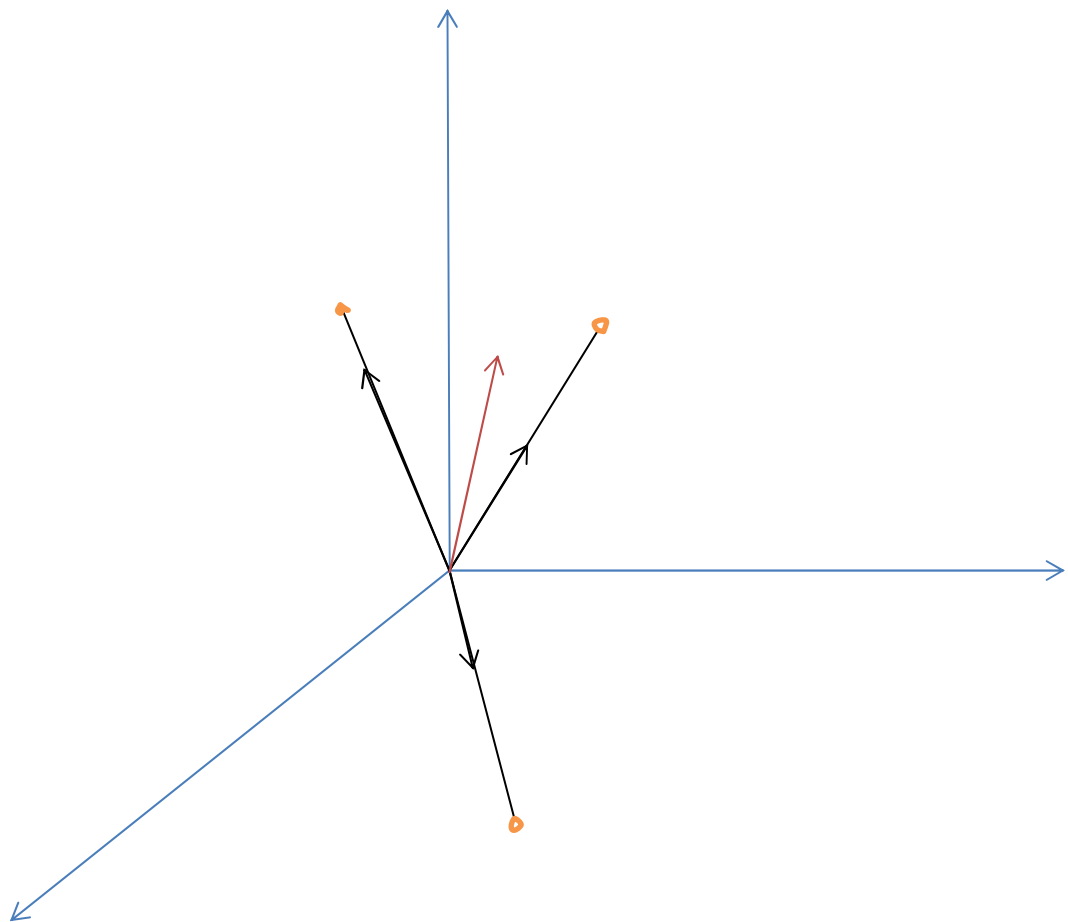

Рис. 2.1.1. Визначення вектора розвитку суспільства в просторі суб'єктивних моделей соціуму

Часові обмеження побудованого в такий спосіб прогнозу середньостроковою перспективою (тобто терміном до п'яти-семи років) пов'язуються з тим, що його релевантність лімітується періодом константності значень, отриманих за всіма факторами моделі. Інакше кажучи, знявши показники за цими факторами, ми можемо говорити, що суспільство буде розвиватися в певному напрямі в межах того періоду, коли зняті показники

залишаються відносно стабільними. Насправді представлені в прогностичній моделі психологічні характеристики – уявлення про бажаний стан соціуму, локус контролю в політичній сфері, політична компетентність – є доволі стійкими, якщо говорити не про окремого індивіда, а про цілу популяцію. Їхні зміни пов'язані з розвитком соціально-політичної культури соціуму, а це порівняно повільний процес. Так само не швидкими є соціально-економічні та політичні процеси розвитку, пов'язані з ресурсним забезпеченням тих чи інших соціальних груп. Тому на основі розробленої прогностичної моделі можна створити прогноз напряму розвитку суспільства принаймні на найближчі сім років; на більш далеку перспективу цей прогноз може бути поширено лише з великою обережністю.

І ще одне зауваження щодо особливостей прогнозу соціальних процесів, який може бути створено на основі застосування розробленої моделі. Вона дає змогу визначити вектор розвитку суспільства в межах середньострокової (і, відповідно, короткострокової) перспективи, але цей прогноз є якісним, а не кількісним. Він дає змогу описати загальні тренди і сценарії розвитку, а не говорити, що таких-то показників буде досягнуто за такий-то період. Але насправді це відкриває чималі можливості перед соціальною прогностикою.

Розгляньмо для ілюстрації деякі випадки. Нехай ми маємо спільноту з дуже низькою інтернальністю в політичній сфері для переважної більшості її членів. Тоді якою б мірою не різнилися їхні уявлення про бажаний стан соціуму від уявлень про поточний його стан і якими б не були показники за іншими параметрами прогностичної моделі, немає причин очікувати на зміни в житті цієї спільноти. Якщо ж уявлення членів спільноти про бажаний і про поточний стан соціуму дуже різняться, то це значить, що в суспільстві переважатимуть депресивні настрої. Це випадок, коли наявна ситуація не задовольняє, але немає потуг і суб'єктивних можливостей її змінювати. Можна очікувати, що для такого суспільства буде характерний високий рівень еміграції, а також інші наслідки соціальних депресій.

Візьмімо інший випадок. Нехай є якась спільнота, члени якої характеризуються доволі високими показниками інтернальності в політичній сфері, але дуже низькими показниками політичної компетентності. Тоді, якщо уявлення членів спільноти про бажаний і про поточний стан соціуму відчутно різняться, суспільство входить у стан нестабільності – буремний період, коли люди намагаються змінити ситуацію на свій розсуд, але ще не мають достатнього політичного досвіду, навичок та культури, щоб успішно втілити свої сподівання. Цей період характеризується високою ймовірністю соціальних

протестів й активного соціального невдоволення. Якщо люди володіють достатнім ресурсом, то можна очікувати революційних суспільних змін і подальших розчарувань. Якщо ж ресурсу для впровадження революційних змін не вистачає, то в суспільстві буде зростати рівень соціальної напруженості, допоки цей ресурс і (або) високий рівень політичної компетентності не буде напрацьовано.

Розглянуті два випадки ілюструють спрощені ситуації, коли йдеться про більш-менш гомогенну спільноту. Але зазвичай суспільство складається з неоднорідних груп, представники яких відрізняються своїми соціально-психологічними характеристиками. Наприклад, типовим є випадок, коли еліти мають свої уявлення про бажаний для них стан соціуму, а пересічні члени суспільства – свої. Тоді за умови, що останні мають досить високу інтернальність у політичній сфері, протестних і навіть революційних ситуацій у суспільстві не уникнути (в іншому разі еліти просто будуть реалізовувати свої уявлення в межах доступної для них компетентності та ресурсу). Зазвичай еліти є значно менш численною верствою населення порівняно з іншими і водночас більш забезпеченою ресурсом. У кінцевому підсумку саме від вагомості цих факторів, а також політичної компетентності обох сторін буде залежати, до яких наслідків приведуть спроби революційних зрушень.

Іншим типовим випадком є ситуація, коли різні групи пересічних громадян мають різні уявлення про бажаний стан соціуму, тобто є прихильниками різних систем суспільного устрою. Така ситуація завжди потенційно приховує в собі конфлікт, який, утім, може вирішуватися різними шляхами. Якщо якась суспільна група значно переважає інші за локусом інтернальності в політичній сфері, політичною компетентністю, ресурсом або численністю, то можна прогнозувати, що будуть реалізовуватися уявлення про бажаний стан соціуму саме цієї групи (наскільки швидко й успішно – залежить від вираженості зазначених факторів). Якщо за такої умови «пригноблені» групи мають низький рівень інтернальності в політичній сфері, то потенційний конфлікт не буде реалізовано, якщо тільки не відбудеться втручання зовнішніх сил. Якщо ж такі групи мають високий рівень інтернальності, то конфліктів не уникнути. Чи буде цей конфлікт сприяти розвитку спільноти, чи, навпаки, гальмуватиме його – значною мірою залежить від політичної компетентності її членів.

Отже, ми розглянули кілька узагальнених прикладів. Для того щоб робити прогнози щодо напряму розвитку конкретного соціуму, треба його схарактеризувати за всіма п'ятьма факторами моделі. Операціоналізація моделі,

тобто розроблення технології отримання необхідних характеристик, становить перспективу подальшої роботи. Наразі можна сказати, що ця технологія передбачає проведення масових, експертних і фокус-групових опитувань.

Застосування суб'єктного підходу для прогнозування суспільного розвитку на довгострокову і далекустрокову перспективу

Розгляньмо тепер можливості створення прогностичних моделей суспільного розвитку на більш масштабну часову перспективу. Вирішуючи таке завдання, уже не можна спиратися на конкретні заміри характеристик соціуму, а натомість належить звертатися до аналізу чинників і їхніх наслідків, тобто причинно-наслідкових зв'язків, які визначають цей розвиток. Головна проблема тут полягає в тому, що соціум – це дуже складна система з майже незліченною кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів, які пов'язані такою ж незліченною кількістю взаємовпливів. Тому, моделюючи суспільні процеси, дослідники зазвичай змушені визначатися, які саме із цих факторів є насправді важливими для визначення напрямів суспільного руху, а які можна вважати другорядними. А для того щоб відокремити зерна від плевел, потрібно ні багато ні мало – зрозуміти як і в який спосіб здійснюється розвиток такої надскладної системи, як соціум, або, інакше кажучи, – визначити механізми цього розвитку. Тому моделювання суспільних процесів – це зворотний бік аналізу цих процесів, який дає змогу визначити найбільш потужні соціальні тенденції і чинники, що за ними стоять.

Звісно, таке відокремлення головних, базових чинників від чинників другорядних завжди загрожує пізнавальною редукацією і звуженням досліджуваного предмета. Можна навіть сказати, що редукаціонізм – постійна робоча хвороба тих наукових проєктів, які претендують на опис глобального розвитку макросоціальних процесів. Чи є ця хвороба виліковною – питання відкрите. Тут можна лише сказати, що моделювання за визначенням передбачає абстрагування від деяких характеристик об'єкта, що моделюється, аби простежити, як проявляться інші – більш вагомні з погляду наявних дослідницьких завдань – характеристики цього об'єкта. Тому межі дозволеного у випадку редукації (спрощення) соціальної системи в теоретичних моделях у кінцевому підсумку визначаються тим, чим дадуть змогу отримані результати виявити ті аспекти суспільного розвитку, які видаються нам справді важливими. Наприклад, у прогнозуванні макросоціальних процесів ми можемо зосередитися лише на виявленні їхніх політико-ідеологічних, або культурних,

або економічних аспектів і не претендувати на отримання прогностичних даних щодо інших аспектів.

Наразі наукове моделювання суспільного розвитку представлено двома великими царинами: моделювання історичного поступу і моделювання в межах футурології. На перший погляд ці дві царини репрезентують протилежні дослідницькі орієнтації, одна з яких націлена в минуле, а друга – у майбутнє. Насправді пояснювальні моделі історичних процесів і футурологічні розвідки дуже тісно переплетені між собою і методологічно взаємопов'язані. Зрештою, і перші, і другі претендують на визначення механізмів і закономірностей суспільного розвитку. Водночас пояснювальні моделі (концепції, теорії) історичного поступу завжди дають змогу через пролонгацію виявлених закономірностей окреслити нариси нашого майбутнього. Футурологічні ж моделі, хоча часом і подають ці нариси більш докладно, та доказову базу для своїх розвідок черпають в аналізі сьогодення і минулого, а якнайкращим підтвердженням правильності виявлених гіпотетичних закономірностей для них є саме ретроспективний аналіз.

На жаль, ані перша, ані друга із цих царин майже не представлені власне психологічними розробками. Прикметно, що дослідники футурологічної науки стверджують, що вона була започаткована у 30-х роках ХХ ст. саме психологом (Huber, & Bell, 1971); утім, у подальшому розвідки в річищі психології тут не набули поширення. Що ж стосується закономірностей історичного розвитку, то вони здебільшого були і залишаються предметом філософії історії або соціології історії.

Одним із нечисленних винятків із цього правила є вчинковий підхід, запропонований вітчизняним науковцем В. Роменцем (Роменець, 1995; 2005; 2006а; Роменець, & Маноха, 1998). Цей підхід є однією зі спроб, характерних для класичної радянської психології, знайти деяку «одиницю» психічного, його логічний осередок, який міг би стати онтологічною основою для аналізу психіки у всій її специфіці і повноті проявів. Оскільки ці спроби започатковувались у межах марксистської доктрини, то не дивно, що умовою, яку мала задовольняти ця логічна та онтологічна одиниця, було суміщення в ній суб'єктивного і об'єктивного аспектів. Так само не дивно, що вона за змістом мала стосуватися перетворювальної людської діяльності, що, з одного боку, перегукувалося з Марксовим концептом праці, а з другого – було прогресивною відповіддю біхевіористичній парадигмі, яка усувала суб'єктивне з поля психологічного дослідження. Так, для С. Рубінштейна, ідеї якого в подальшому розвивав В. Роменець, такою одиницею психічного стала людська

дія; тож дослідник розглядав учинок як різновид дії, у якому виявляється ставлення особистості до інших та норм суспільної моралі (Рубинштейн, 1946).

Роменець визначає вчинок не просто як дію, а як дію, яка є результатом особистісного вибору, що є тією суб'єктивною основою, яка задає структуру вчинку і його смислове навантаження. Такий ракурс бачення дає змогу, не втрачаючи об'єктивного підґрунтя, сфокусуватися на внутрішньому світові людини з його складністю і різноманіттям переживань, боротьбою мотивів, спрямованістю на актуальні потреби чи універсальні цінності тощо. Зрештою, цей підхід дає змогу побачити через діяльність людини власне особистість, причому не як деякий застиглий конструкт чи сталу субстанцію, а як творчого суб'єкта, який виявляє себе в зовнішній активності і здійснює себе через цю активність.

Звідси логічно випливає запропонована Роменцем структура вчинку, представлена в таких його складниках, як-от: ситуація, мотивація, дія і післядія. «Психологічна картина звершення вчинку починається з надання значення феноменам матеріального світу. Це – ситуація. Значення, надане феноменами, але протиставлене їм як невідповідним, є мотивацією вчинку. Акт перетворення феномена з тим, щоб він відповідав ідеальному моменту мотивації, становить сам вчинковий акт» (Роменець, 2006б, с. 16). Завершується вчинок післядією, або рефлексією, головний зміст якої – осмислення людиною своїх дій та їхніх наслідків.

Роменець вважав, що в різні індивідуальні та культурні періоди розвитку в структурі вчинку особливого значення набувають різні його складники. Так, на ранніх етапах онтогенезу найбільш акцентованим складником є ситуація, згодом акценти зміщуються на мотивацію, потім – на дію і нарешті – на післядію. Щось схоже відбувається і протягом історіогенезу: для культури Стародавнього світу і Середньовіччя особливого значення набуває ситуація; для культури епох Відродження, Бароко, Просвітництва – мотивація; культурний розвиток ХІХ – початку ХХ століть у Європі співвідноситься з дією; а ХХ століття – з післядією. У такий спосіб розвиток людини і людства загалом можна розглядати крізь призму розгортання вчинку, який відтак стає методологічною основою аналізу не лише індивідуального, а й соціокультурного життя. Особливого значення в дослідженні історіогенезу Роменець надавав поступу психологічного знання, яке він розглядав як «серцевину культури» (Роменець, & Маноха, 1998, с. 40). Саме тому вчинковий підхід до аналізу культурного розвитку представлено в його працях, присвячених історії психології.

Роменець показує, як саме структура вчинку дає змогу побачити логіку розгортання історичного процесу і його закономірності. Так, Стародавньому світу, культура якого співвідноситься із ситуаційним складником, притаманна віра у фатум і магію як фаталістично непорушний зв'язок усього з усім; щодо соціальної активності велике значення має ритуал, який не є предметом вибору й обговорення, а відображає певну усталену даність. Для Середньовіччя така усталена даність проявляється, зокрема, у схоластичній категоризації всіх відомих об'єктів та явищ як продовження аристотелівської традиції. Як античній, так і середньовічній культурі властиве усвідомлення колізійності ситуації, яке втілене, зокрема, у протиставленні світу богів світові людей або «граду небесного» «градіві земному».

Усвідомлення власного суб'єктного вибору людини в зовнішніх колізіях приводить до виділення мотиваційного складника вчинку. Із ним пов'язана засаднича специфічна проблема психології Відродження – боротьба мотивів, або самовизначення людини. Прийняття рішення як особливий принцип мотиваційного рівня стає центральною проблемою культурного розвитку епохи Бароко і періоду Просвітництва.

Прийняття рішення завершується, коли закінчується боротьба мотивів, коли альтернатива перетворюється на мету, якої треба досягти за допомогою засобу. Спрямованість на засіб і мету визначено як основний культурний принцип ХІХ ст. (і початку ХХ-го), основним вчинковим складником якого стає дія.

Протягом ХХ ст. розгортається останній компонент вчинкової структури – післядія, або рефлексія. Цей період у культурній історії людства, на думку Роменця, пов'язаний зі спрямованістю на катарсис і внутрішнє перетворення. Рефлексивність цього етапу проявляється, зокрема, в обґрунтуванні вчинкового принципу: поняття вчинку як методологічного осередку і тлумачного засобу стає предметом філософських і психологічних досліджень (Роменець, & Маноха, 1998).

У працях Роменця ми не знайдемо безпосередньої відповіді на запитання про подальші шляхи розвитку культури, але відповідь на нього дає сама логіка розгортання вчинку. Згідно з нею ми на початку ХХІ ст. або в найближчому майбутньому маємо знову перейти до ситуаційного складника, але вже на новому рівні історичного досвіду. Чи дасть змогу аналіз культурних феноменів підтвердити цю гіпотезу – ми, можливо, зможемо незабаром побачити. Наразі можна лише констатувати, що представлений підхід надає цікавий евристичний

приклад визначення закономірностей культурного аспекту історичного розвитку на основі психологічних механізмів.

Як уже зазначалося, на сьогодні є обмаль власне психологічних пояснень історичного розвитку. Водночас серед інших соціогуманітарних підходів трапляються і ті, які надають йому інтерпретації, спираючись на психологічні чинники. До одного з таких підходів можна віднести історичну школу аналізів.

Один з її засновників – М. Блок – визначає історію як науку про людей у часі. Він наголошує, що ми не можемо осмислити сутність історичних процесів, не звертаючись до свідомості представників того чи іншого періоду розвитку людства. Фактично тут представлено психологічний погляд на сутність макросоціальних процесів. Це не значить, що Блок розглядає лише психологічні чинники історичного поступу. Він намагається досягнути соціальний розвиток у всій його складності, у багатоманітності різних його аспектів. «Хіба суспільство, як і дух людини, не є переплетінням безперервних взаємовпливів?» – запитує Блок (1973, с. 16). І продовжує: «І все ж таки будь-яке дослідження має свою власну вісь. Аналіз економіки чи психології, кінцевих пунктів, з погляду пошуків, інакше спрямованих, – відправний пункт для історика соціальної структури» (там само).

І справді, економічному складнику суспільного розвитку Блок приділяє не менше уваги, аніж специфіці культури або масової свідомості тієї чи іншої епохи. Та водночас вихідним дослідник вважає саме людський фактор, специфіку якого він вивчає передусім на прикладі феодалізму в Західній Європі (Блок, 1973; 1998). Такий погляд дав змогу Блоку переосмислити саму методологію історичного дослідження, у центрі якого тепер опинилися не саме по собі джерело чи подія, а ті сенси, які вкладались у них сучасниками, і ті мотиви, які спонукали до дій. Звісно, такий підхід вимагав розуміння всього історичного контексту, що стало однією з відмітних рис школи аналізів.

Представники цього напрямку, залишаючись суто в межах наукового історичного дискурсу, не зосереджували увагу на визначенні загальних закономірностей історичного розвитку, а тому їхній доробок не застосовувався для прогнозування соціальних процесів. Але досягнення школи аналізів продемонстрували важливість урахування психологічних чинників для пояснення цих процесів, а, крім того, стали одним із наукових джерел для становлення історичної психології – дисципліни, яка вивчає психологію людей різних історичних епох, а також розвиток психіки в історичному вимірі.

Серед розробок, які спираються на залучення психологічних чинників для пояснення і прогнозування макросоціальних процесів, можна назвати праці

одного з найвідоміших футурологів сучасності Ф. Фукуяма. У своїй книзі «Кінець історії і остання людина», яка вже стала бестселером, він робить спробу представити так звану універсальну історію людства, під якою розуміє віднайдення осмисленої загальної закономірності в розвитку суспільств загалом (Фукуяма, 2004). Цією закономірністю, за Фукуямою, є кінцева спрямованість історичного поступу на перемогу ліберальної демократії над іншими політичними режимами. Обґрунтування такої позиції в зазначеній роботі розгортається у двох основних площинах.

Перша з них – економічна. Фукуяма зазначає, що сучасні держави для того, щоб виграти (або принаймні не програти) воєнне суперництво з конкурентами, а також задля поліпшення власного добробуту мають розвивати науково-технічну сферу або, інакше кажучи, ставати на шлях модернізації. Цей шлях, за Фукуямою, обов'язково приводить до переструктурування процесів соціальної організації та створення раціонального поділу праці, що, зокрема, передбачає децентралізацію ухвалення рішень і децентралізацію ринків. Результатом такого розвитку стає перехід до глобального і структурно гомогенного постіндустріального світу з дуже ефективною і гнучкою економічною системою. Країни соціалістичного табору з їхньою плановою економікою і централізованим ухваленням рішень виявилися нездатними конкурувати в цій складній і динамічній реальності й зрештою залишилися на узбіччі історії.

Фукуяма зазначає, що хоча високі стандарти життя сучасного ліберального світу створюють потужну мотивацію для залучення до нього інших людських спільнот, та водночас цей чинник не є достатнім для того, щоб пояснити ним історичну необхідність демократичних перетворень. Узагалі, якщо обмежитися суто економічною площиною, то найбільш виграшною позицією, на думку Фукуяма, було б поєднання ліберальної економіки і авторитарної політики. Крім того, він вважає, що якщо ми маємо амбіції виявити закономірності в калейдоскопі історичних змін, то мусимо зосередити свій аналіз на тому, що завжди залишається поза цими змінами, а саме на природі людини. Тому американський футуролог не розглядає економічний чинник як самодостатній, і друга площина, у якій розгортається аргументація про «кінець історії», є, по суті, цілком психологічною.

Спираючись на філософію Гегеля, Фукуяма вбачає вихідну причину історичного розвитку в подоланні наявних у суспільстві суперечностей, які виникають унаслідок невдоволення тих чи інших учасників процесу. Тобто причина невдоволення – фрустрація потреб, а точніше – потреби в соціальному

визнанні. Фукуяма пов'язує її з бажанням людини підкріплювати власну самооцінку й ототожнює з тим, що Платон колись називав «тімосом» – духовністю.

За Гегелем, потреба у визнанні колись допомогла людині подолати тваринні інстинкти, ставши опорою для героїчної поведінки у війнах. Надалі формування військової аристократії привело до поділу суспільства на клас панів і клас рабів, що, однак, не задовільнило прагнення до визнання представників ані першого, ані другого класу. Для рабів це було неможливо через їхнє соціальне становище, а для панів – з огляду на те, що їхнє визнання реалізовувалося через зіставлення з рабами, яких вони не сприймали за повноцінних людей. Подолання цієї суперечності, на думку Гегеля, стало підставою для пошуку нової форми правління, яка, зрештою, була реалізована в державах, заснованих на загальному і взаємному визнанні прав кожного громадянина.

Саме такий політичний режим правління, який Фукуяма ототожнює з ліберальною демократією, дає змогу, як він вважає, зняти суперечності, викликані незадоволеним бажанням визнання як головним чинником історичного розвитку – чинником, який стає все більш значущим по мірі зростання освіченості людини і підвищення рівня її добробуту. Тому американський футуролог розглядає ліберальну демократію як логічне завершення ідеологічного розвитку суспільства, що веде із собою також завершення епохи великих протистоянь, воєн і революцій.

Однак такий «кінець історії» виглядає радше як трикрапка, а не як завершальний знак оклику. Фукуяма цілком допускає думку, що, відвернувшись від життя без боротьби, людина майбутнього не задовольниться взаємним визнанням рівних прав з іншими, а схоче стати вищою за інших і запустить тим самим колесо історії на новий оберт. Таке бачення є не лише психологічним за своєю суттю, а й знаходить місце для свободи волі серед логічних закономірностей історичного процесу.

Тут зауважимо, що хоча Фукуяма як базовий чинник, чи навіть дермінанту, глобального суспільного розвитку розглядає явище психічної природи, він, проте, послуговується не психологічними, а філософськими напрацюваннями. Зміст поняття «бажання визнання» він представляє крізь призму праць Платона, Макіавеллі, Гоббса, Гегеля, Ніцше, Кожева. Науковий же ресурс для аналізу змісту цього поняття залишився поза увагою футуролога, що багато в чому визначило характер представленої ним концепції.

Цікаво, що імпліцитне використання психологічних уявлень можемо спостерігати у філософів, дуже далеких від того, щоб звертатися до психології людини для витлумачення закономірностей історичного процесу. Тут ідеться про К. Маркса, який не втомлювався наголошувати на тому, що людська свідомість і похідні від неї культурні феномени не можуть бути самостійним чинником суспільного розвитку, оскільки є вторинними щодо соціальних практик. «Отже, мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку; люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом із цією своєю дійсністю також і своє мислення» (Маркс, & Енгельс, 1955, с. 25).

Тут може постати запитання: навіщо люди розвивають своє матеріальне виробництво і матеріальне спілкування (тобто виробничі відносини)? Читаючи Маркса, можна зауважити, що причиною, яка фактично лежить в основі цього розвитку, а отже, і в основі історичного розвитку взагалі, є так званий «інтерес», під яким належить розуміти інтерес суто економічної природи, тобто мотивацію людини, спрямовану на примноження її добробуту (Маркс, & Енгельс, 1955). Виходить, що в основі концепції історичного розвитку, спрямованої, з одного боку, на нівелювання ролі людської суб'єктності із пов'язаними з нею змістами свідомості, а з другого – на піднесення ролі матеріальних, тобто об'єктивних, факторів, імпліцитно лежить суто психологічний чинник, пов'язаний з людськими мотивами.

Щоправда, сам Маркс розглядав «інтерес» як те, що задане об'єктивними обставинами, а тому ніби вже й не таке суб'єктивне. Крім того, якщо звузити увесь спектр мотивації лише до одного мотиву, то з людської діяльності витісняється така її ознака, як можливість вибору: він просто стає зайвим, коли спрямованість цієї діяльності вже визначена. Оскільки сутність суб'єктності корениться саме у свободі вибору, то в межах своєї «психологічної моделі» людської мотивації Маркс справді має підстави нівелювати роль суб'єктності в процесах суспільного розвитку. За такої аксіоматики все, що нам залишається, коли ми аналізуємо історичний рух, – це спостерігати, як люди намагаються реалізувати свої економічні інтереси в різних зовнішніх обставинах, створюваних розвитком виробництва.

Але тут є два моменти. Перший полягає в тому, що розвиток виробництва, або так званих продуктивних сил, не відбувається сам по собі, а ґрунтується на творчій активності людини, її здатності виходити за межі наявних обставин, зокрема і заданих соціальними практиками. Тут дається

взнаки загальна проблема марксистських і соціально-конструктивістських концепцій: якщо ми позбавляємо людину суб'єктності, то нам дуже важко знайти джерело розвитку людської спільноти, бо його просто більше ніде взяти.

Другий момент полягає в тому, що редуccionістський підхід до рушійних людських мотивів, коли вони зводяться лише до економічних інтересів, заходить у суперечність з тим складником філософії Маркса, у якій ідеться про характеристики комуністичного майбутнього. Адже цей бажаний соціальний устрій відрізняється тим, що кожен член суспільства матиме можливість розкрити свої здібності через різні види праці – як матеріальні, так і духовні, так само як і матиме змогу привласнювати собі плоди колективної праці, знову-таки, як матеріальні, так і духовні. Видається незрозумілим, як можна узгодити образ людини, якій для щастя потрібна самореалізація в праці, зокрема і духовній, і людини, уся соціальна активність якої в кінцевому підсумку визначається задоволенням економічних інтересів.

Ця суперечність між гуманістичним пафосом Маркса, коли йдеться про опис комуністичної утопії, і його жорстким редуccionізмом, що має своїм наслідком нівелювання ролі людської суб'єктності і людської культури в історичному розвитку, – тобто така собі дегуманізація соціальних процесів, є джерелом проблем не лише теоретичного характеру. Знецінювання особистості з її внутрішнім світом як побічного продукту соціальності, звеличення самої соціальності і класової боротьби, надання надвисокої значущості ідеалізованій комуністичній меті у своєму практичному втіленні призвели до жахів радянського тоталітарного режиму та інших режимів, побудованих на комуністичній ідеології.

Після цього короткого огляду пояснювальних концепцій історії, які явно або неявно апелюють до психічної реальності, хочемо представити психологічну модель, яка описує базові чинники суспільно-політичного розвитку сучасної європейської цивілізації. Ця модель базується на теорії смислових трансформацій, яка визначає психологічні механізми формування, функціонування і розвитку уявлень людини про дійсність (Жовтянська, 2020). Водночас ми намагаємося показати, що особливості історичного поступу значною мірою є функцією від характеру формування уявлень людей про дійсність і про їхнє місце в цій дійсності. Отже, надалі ми спробуємо поглянути на європейську історію з позицій когнітивної психології, а потім перейдемо до аналізу тих можливостей, які може надати цей погляд для прогнозування соціальних процесів.

Як первинний чинник соціальних змін ми розглядаємо розвиток культури мислення, а саме залучення критичності і логічно обґрунтованого умовиводу до формування уявлень про дійсність. Ідеться про зміцнення раціональності, яка починає поступово набувати сили в християнській Європі вже з часів пізнього Середньовіччя. З розвитком раціоналізму формування уявлень про дійсність усе більше і більше базується на причинно-наслідкових зв'язках, а не на традиції, враженнях, приватних інтересах або приписах. Світ природний і світ соціальний поступово ставали предметом аналізу, а не догматичних інтерпретацій. Це заклало передумови для розроблення різних моделей соціального устрою, шляхів їх досягнення і т. ін. У добу Відродження активно з'являються роботи, присвячені соціально-політичній проблематиці, зокрема питанням державного управління. Розвиток суспільства починають розуміти як результат людської взаємодії та реалізації різних індивідуальних і групових інтересів.

Оскільки соціальний уклад поступово починають розуміти як справу рук людських, а не Господніх, то так само поступово починає актуалізуватися питання переформатування цього укладу відповідно до нових уявлень. Загалом, розуміння причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших дій як основа раціональності означає не лише пізнавальний прогрес, а й можливість усвідомленого вибору поведінки. Це означає, що людина стає суб'єктом щодо соціуму, а останній стає не лише предметом пізнання, а й предметом цілеспрямованих перетворень.

Убачання в людині суб'єкта соціальних перетворень знаменує зрушення в домінуючій у спільноті системі цінностей. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Це більше не елемент, підпорядкований інтересам роду і вмонтований у систему соціальних зв'язків, місце якого визначається традицією, а окрема особистість й індивідуальність, яка має свої права. Цьому ж сприяє і розвиток раціоналізму, який допомагає долати релігійний догмат і той специфічний погляд на людину, який склався в добу Середньовіччя. Особистість поступово визнають як вихідну цінність і силу, на яку потрібно зважати. Так закладаються підвалини гуманізму і людиноцентризму епохи Відродження.

Така переорієнтація системи цінностей, зрозуміло, сприяла розвитку і суб'єктності, і раціонального мислення. Справді, людиноцентричний поворот, здійснений у добу Ренесансу, означав утвердження гуманістичного світогляду, що передбачало насамперед визнання цінності окремого людського життя, а

згодом – цінності людської гідності та свободи, зокрема і свободи мислення. Цінність людської свободи передбачає повагу до суб'єктності, а свобода мислення дає змогу відійти від догмату традиції та усталених соціальних норм, відкриваючи шлях до розвитку раціональності.

Усе це заклало основи для переформатування суспільства, зокрема і шляхом ліберально-демократичних революцій. Розвиток суб'єктності означає, що людина розглядає себе тепер активним перетворювачем соціуму відповідно до власних поглядів та інтересів, а переорієнтація системи цінностей на пріоритети людської гідності і свободи створює запит на такий соціальний устрій, де громадяни матимуть рівні права перед законом і будуть визнаватися єдиним легітимним джерелом влади у державі.

Отже, можемо відтак виснувати, що низка психологічних чинників, тобто зміни в суспільній свідомості, а саме розвиток раціональності, зростання поваги до людської суб'єктності, переорієнтація на гуманістичну систему цінностей, стали передумовами ліберально-демократичних перетворень у Європі. Причому першоджерело цих процесів – у розвитку мислення, яке, будучи застосованим до аналізу суспільно-політичної сфери, зробило її пізнаваною, зрозумілою, а тому і потенційно керованою. Розуміння підвладності соціальних змін власним зусиллям стимулює розвиток суб'єктності у членів суспільства, що надалі змінює систему цінностей і створює психологічне підґрунтя для соціально перетворювальної поведінки. Інакше кажучи, розвиток мислення з опорою на раціональність фактично обов'язково запускає психологічний механізм, який спрямовує вектор суспільних зусиль на впровадження ліберально-демократичних режимів правління.

Утім, спрямування громадянських зусиль на революційні перетворення і лібералізацію суспільних відносин ще не означає, що ці цілі одразу будуть досягнуті. У тактичному плані перемога або провал такого роду соціальних зрушень може залежати від конкретно-історичних, ситуативних факторів. Окремим питанням є успішність або неуспішність революційних перетворень у стратегічному плані.

У цьому питанні треба виокремити два моменти. Перший з них пов'язаний із самою специфікою демократичних політичних режимів, які передбачають залучення широких верств населення до процесів державного управління. Тому успішне функціонування цих режимів можливе лише тоді, коли громадяни країни мають певний рівень політичної культури (Жовтянська, 2015). Вони мають бути достатньо активними соціальними суб'єктами, щоб брати участь у політичному процесі. Також вони мають визнавати ліберально-

демократичні цінності, бо інакше успішне функціонування демократичного режиму для них буде безсенсовним. Крім того, вони мають бути достатньо політично компетентними, оскільки саме від їхнього вибору в кінцевому підсумку залежать вектор і спосіб державного розвитку. І якщо соціальна суб'єктність та орієнтація на ліберально-демократичні цінності були до певної міри сформовані в суспільстві на тому етапі його розвитку, що передував революційним перетворенням, оскільки були їхньою передумовою, то політична компетентність є тією соціально-психологічною характеристикою громадян (і суспільства загалом), яка формується переважно в самому досвіді державного управління. І це стосується не лише широких верств населення, а й нових еліт, які приходять до влади в післяреволюційний період.

Водночас, коли ми говоримо про розвиток тих інших психологічних (чи соціально-психологічних) характеристик населення, то оперуємо узагальненнями, які подекуди знімають конкретику тих процесів, що реально відбуваються. Насправді наявність такого розвитку не означає, що він стосується всього населення тотально. Так, частина населення буде бажати ліберальних змін, частина, навпаки, буде їх боятися і жадає або відтворення старого, традиційного ладу, або нової жорсткої соціальної ієрархії. Частина ж населення завжди буде аполітичною і схилитиметься до того чи іншого вектора залежно від ситуації. Саме тому вираженість певних соціально-психологічних характеристик населення може бути достатньою для здійснення революційних зрушень, але недостатньою, щоб впоратися з подальшими труднощами. Тут ідеться про тяглість у розвитку суспільної свідомості, яка, на відміну від політичних режимів, не змінюється стрибкоподібно.

Другий момент пов'язаний з першим і полягає в несформованості нових політичних інститутів у державі одразу після революції. Вони так само, як і зміни в суспільній свідомості, напрацьовуються лише поступово в процесі історичного розвитку.

Ці два моменти є причиною виникнення соціальних та економічних криз у державі, які майже неодмінно виникають у післяреволюційний період. Результатом стає зростання антидемократичних настроїв у суспільстві та поява можливостей для приходу до влади різного роду реваншистських сил. Тому типовими є ситуації, коли спроби встановлення демократії завершуються реакцією, реставрацією, формуванням диктаторських режимів тощо.

Прикметно, що в домодерністську добу в історії Європи такі історичні відкати здебільшого набували форми реставрації монархії або встановлення диктатури. Натомість у добу модернізму (під нею ми розуміємо період від кінця

ХІХ-го до другої половини ХХ століття) постреволуційні реакції після невдалих спроб побудови демократій починають набувати іншої форми, а саме тоталітарних режимів.

Така специфіка зумовлена розвитком політичних ідеологій і поступовим відходом у Новий час від комплексу соціальних норм та уявлень традиційного суспільства, зокрема тих, що освячували непохитність монархії. Своїм походженням ці процеси зобов'язані поступу раціональності та культури критичного мислення, про які йшлося вище. Аналіз соціальності через встановлення причинно-наслідкових зв'язків уможливив розроблення різних моделей суспільного устрою та способів їх утілення, що стало передумовою формування політичних ідеологій. Критичний перегляд традиційного соціального укладу і релігійного догмату дав змогу відмовитися від погляду на монархію як єдино можливу форму правління.

Тому провали в спробі встановлення демократичних режимів за доби модернізму супроводжувалися здебільшого вже не реставрацією монархії, а актуалізацією ідеологій, які опонують ліберально-демократичним орієнтаціям. Ідеться про ультраправу та ультраліву політичні ідеології, на основі яких і було сформовано тоталітарні режими ХХ століття.

Отже, у процесах суспільного-політичного розвитку, що мав місце в Європі за Нової доби, можемо виокремити два аспекти, або два вектори. Перший пов'язаний з переформатуванням характерних для традиційних суспільств політичних режимів і розбудовою ліберальних демократій, другий – з відкатами після демократичних перетворень, що могли проявлятися як реставрація або утворення авторитарних чи тоталітарних режимів. Причому і перший, і другий вектор у своїй основі зумовлений характеристиками суспільної свідомості, тобто психологічними за своєю природою чинниками.

Провівши аналіз історичних процесів, розгляньмо тепер, у який спосіб його результати можуть бути використані для визначення сучасних тенденцій суспільного розвитку. Передусім зазначимо, що для держав, які не перейшли на демократичні рейки, такий перехід є не лише ймовірним, а навіть закономірним. Це пов'язано з тим, що описаний вище психологічний механізм, який спрямовував активність населення низки європейських країн часів Відродження і Просвітництва на ліберально-демократичні перетворення, є цілком дієвим і зараз. Нагадаємо, що у своїй основі цей механізм спирається на розвиток раціональності, а цей процес є актуальним і для сьогодення. Так само, як і раніше, залучення раціональності до аналізу соціальної дійсності дає людині змогу опанувати цю дійсність, а тому слугує розвитку суб'єктності,

що стає відтак підставою для формування людиноцентричної системи цінностей. Усе разом це створює запит на ліберально-демократичні перетворення і готовність його реалізувати, а отже, формує поведінку, спрямовану на реалізацію цього запиту. Можливо, єдиною відмінністю між цими процесами нині і тоді є те, що раніше залучення раціональності давало змогу долати релігійні догмати, традиційні норми, передсуди та забобони; сьогодні ж воно ще й допомагає критично ставитися до різного роду пропаганди, що особливо важливо в добу розвинених інформаційних технологій.

Тому в стратегічному плані повсюдне утвердження ліберальної демократії, тобто «кінець історії» за Фукуямою, стає цілком реальною перспективою. Водночас шлях до цієї перспективи зовсім не лінійний, оскільки післяреволюційні відкати-реакції є так само закономірними, як і спрямування суспільних зусиль на встановлення демократичних режимів. Ці відкати, як ми пам'ятаємо, зумовлені тяглістю суспільної свідомості, зокрема нестачею політичної культури і несформованістю нових політичних інститутів. Чи не єдиною можливістю пом'якшити такі реакції є підтримка від країн зі сталою демократією, які можуть надавати фінансову і соціальну допомогу державам, що переживають післяреволюційну кризу, або й просто чинити на них культурний вплив. Утім, кожне суспільство має пройти власний історичний шлях і набути власний культурний досвід, який не може бути просто запозиченим від інших.

Драматизму ситуації надає те, що інколи країни проходять цикл встановлення демократичного режиму і подальшого відкату декілька разів, аж поки не напрацюють рівня суспільної свідомості і рівня політичної культури, достатніх для подолання перехідного періоду і подальшого нормального функціонування ліберальної демократії. Прикладом є Російська Федерація, де після ліберально-демократичної (або, як її часто називають, «буржуазної») революції 1905 року і невдалої спроби встановлення демократичного режиму утвердився тоталітарний режим, заснований на ультралівій ідеології. Після розпаду Радянського Союзу і другої невдалої спроби побудувати успішну демократію Росія перейшла до авторитаризму, який згодом переріс у тоталітаризм, заснований уже на ультраправій ідеології.

До речі, тоталітарні режими, побудовані на ідеологічних засадах, загалом є більш стійкими утвореннями порівняно із звичайним авторитаризмом, оскільки заради більш значущих цінностей суспільство готове миритися з негативними явищами державної політики. Тому наявність ідеологічного

ресурсу може бути справжнім порятунком для влади країн із внутрішнім протестним потенціалом або відцентровими тенденціями.

Тепер у нас є всі підстави, щоб принаймні в загальних рисах окреслити контури нашого соціального майбутнього. З одного боку, ми маємо глобальний вектор, спрямований на політичну лібералізацію, що проявляється в поступовому встановленні демократії у все більшій кількості держав. З другого боку, ми розуміємо, наскільки нелінійним і драматичним може бути цей процес. Також можна очікувати, що сучасні авторитарні режими будуть залучати ідеологічний ресурс для протистояння ліберальним тенденціям і перетворюватимуться на тоталітарні. Це дасть елітам змогу каналізувати невдоволення мас на аутгрупи, до яких, найімовірніше, буде зараховано населення демократичних держав, а також внутрішні групи спротиву. Така ситуація сприятиме посиленню зовнішньополітичної напруженості і зростанню ймовірності міжнародних конфліктів.

На жаль, ці тенденції ми можемо спостерігати вже зараз, відчувши на собі наслідки агресивної зовнішньої політики Російської Федерації. До аналогічної стратегії може в майбутньому вдатися і Китай, який майже вичерпав ідеологічний ресурс комуністичної доктрини і задля збереження влади своїх еліт може зробити правий розворот, різко активізувавши протистояння з ліберальними демократіями. Зважаючи на те, що йдеться про ядерну наддержаву, це варто розглядати як один із тих серйозних викликів, до яких світ має бути готовим у довгостроковій або навіть середньостроковій перспективі.

Розділ 2

Психологічні засади прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві

Прогнозування динаміки ціннісних преференцій – невдячна справа взагалі, а спроби вибудувати надійний прогноз у кризовому суспільстві ще й гальмуються, з одного боку, невідрефлексованістю і недоусвідомленістю ціннісних пріоритетів з боку респондентів, а з другого – стрімкими і практично непередбачуваними змінами соціальної ситуації. За таких умов прогнозування неможливе без великого масиву даних, отриманих за допомогою послідовних замірів, а методи прогностичного моделювання, до яких найчастіше вдаються соціальні психологи, виявляються малоефективними. Відтак постає проблема переосмислення методологічних підходів і моделей прогнозування ціннісних змін.

Методологічні підходи до прогнозування ціннісних змін

Прогнозування в соціально-психологічних дослідженнях ускладнюється розмаїттям методологічних підходів і проблематичністю релевантності даних польових досліджень (Бублик, 2007; Жовтянська, 2021; Слюсаревський, 2003; Фролов та ін., 2011). Обираючи методологію прогнозування, за основу зазвичай беруть таку теорію, яка дає змогу за мінімально достатньою кількістю фактів передбачати вектор змін та описувати соціально-психологічні механізми досліджуваного процесу чи явища. Оскільки механізми і детермінанти соціальних процесів не є універсальними, для кожної задачі на прогнозування доводиться розробляти окрему теоретичну модель й обирати адекватні прийоми та методи. До того ж різні методологічні підходи до прогнозування мають свої застороги і почасти є взаємовиключними (Бублик, 2007), що обмежує можливості їх поєднання в прогностичних моделях.

Для соціально-психологічного прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві особливий інтерес становить теорія структурно-функціонального аналізу Р. Мертона (2006). Спираючись на ідеї розуміючої соціології М. Вебера (1990) та розвиваючи структурно-

функціональну теорію соціальної дії Т. Парсонса (2002), він запропонував виокремлювати функціональний і структурний напрями. Поняттям «система» у своїй «теорії середнього рівня» Мертон не послуговується, натомість зосереджується на потенціальних можливостях аналізу як методу дослідження соціальних реальностей. На його думку, аналіз елементів явища (процесу, ситуації) має певну практичну цінність, оскільки дає змогу оцінити зміни всередині досліджуваного об'єкта. Дослідник пропонує вирізняти зміни функціональні (такі, що сприяють адаптації) і дисфункціональні, які заважають пристосуванню. Методологічним інструментом прогнозування, на думку Мертона (2006), можуть бути теорії «середнього рівня», які виконують функцію «категоріального містка» між малими, включеними в дослідження, гіпотезами і загальною соціальною теорією. Формулювання логічно взаємопов'язаних тверджень на основі зіставлення певних фактів дає змогу знаходити альтернативні пояснення, з яких після емпіричної перевірки виводяться закономірності. Дослідник зауважує, що неможливо визначити таку незалежну змінну, яка б задовольняла всі досліджувані ситуації, тому в прогнозуванні більш продуктивно було б спиратися на окремі гіпотези, які формулюються в конкретних дослідженнях, а не на якусь загальну теорію. На нашу думку, таке залучення окремих гіпотез може бути продуктивним уже на етапі конструювання теоретичної моделі для прогнозування динаміки ціннісних преференцій.

Окреслимо загальні рамкові підходи до організації і здійснення прогностичних побудов. Більшість дослідників розглядають прогнозування як процес передбачення а) майбутніх станів предмета чи явища (на основі аналізу кількісних і якісних його характеристик у минулому і теперішньому); б) напрямів і тенденцій розвитку процесу, об'єкта або явища; в) перспектив зміни того чи іншого явища в майбутньому; г) проблем, які наразі назрівають (шляхом екстраполяції спостережуваних тенденцій, закономірностей розвитку); д) наслідків імовірних змін об'єкта (на основі аналізу тенденцій і закономірностей його розвитку); е) шляхів і термінів досягнення можливих станів, явищ, об'єктів тощо (Згуровський, 2002; Ковальчук, 2016; Снитюк, 2008; Bronk, & Beckert, 2022; Kunsch, & Fortemps, 2004; Lukianova, & Golovach, 2021; Zafari, Moser, & Baarslag, 2019).

Методологію прогнозування визначають як галузь знань про методи, засоби та системи прогнозування. Під системою прогнозування розуміють упорядковану сукупність конкретних методик, технічних і математико-

статистичних засобів, які використовують під час прогнозування відповідних явищ, процесів тощо.

На сьогодні є велика кількість класифікацій методів прогнозування, зокрема й соціально-психологічного (Фролов та ін., 2011; Dignum, 2018; Kuhn, & Johnson, 2013; Morales, 2001). Коротко зупинімося на тих, які вважаємо за доцільне використовувати під час прогнозування динаміки ціннісних преференцій, виокремивши *методи збирання даних* і *методи їх опрацювання*. Перші поділяються на індивідуальні і колективні. До індивідуальних методів відносять:

- складання сценарію, що являє собою опис (картину) майбутнього, з урахуванням правдоподібних припущень (Згуровський, 2002; Rawluk, Ford, & Williams, 2018). Зазвичай, вибудовуючи прогноз, розглядають кілька сценаріїв, щонайменше три: оптимістичний, песимістичний і середній (найбільш імовірний). Для цього залучають експертів із числа фахівців з досліджуваної проблеми, кожен з яких пропонує власне бачення варіантів розвитку об'єкта;

- аналіз та узагальнення матеріалів наукових досліджень з проблеми, визначення ймовірних напрямів її вирішення та необхідних для цього умов. Кінцевим продуктом цього методу є аналітична записка;

- побудова семантичного простору ціннісних значень на основі психосемантичних досліджень з подальшим прогнозуванням імовірних векторів його трансформування (Горбунова, 2007).

Найбільш поширеними колективними методами, які можна застосовувати для прогнозування динаміки ціннісних преференцій, є:

- метод «комісій» – застосовують у формі дискусії в експертних групах з метою формулювання гіпотез щодо ймовірних змін ціннісних преференцій соціальних груп і спільноти загалом (Райх, 2011);

- фокус-група – метод якісних досліджень, який можна застосовувати для: а) операціоналізації теоретичної моделі прогнозування (на етапі виокремлення індикаторів або характеристик тих чи тих ціннісних преференцій); б) визначення гіпотетичних напрямів та перспектив змін ціннісних преференцій; в) передбачення ймовірних наслідків для спільноти в разі тих чи тих змін (Фролов та ін., 2011);

- метод «мозкового штурму» – застосовують для моделювання середовища (визначення умов, чинників тощо), сприятливого для розвитку цінностей (Райх, 2011);

- метод «Дельфі» може бути ефективним на етапах розроблення та апробації теоретичної моделі, на основі якої створюють інструментарій і розробляють прогноз динаміки ціннісних преференцій (Rowe, & Wright, 1999).

Надійність прогнозу забезпечується поєднанням якісних і кількісних методів збирання та опрацювання інформації. Зауважимо, що обидві групи методів не є універсальними. Якісні методи більш ефективні на етапах розроблення теоретичної моделі дослідження, а також для прогнозування тенденцій розвитку ситуації та наслідків змін ціннісних преференцій. Окрім того, якісні методи дають змогу отримати додаткову інформацію в ситуації, коли окремі показники в попередніх дослідженнях контролювалися за неповним набором індикаторів. Застосувавши кількісні методи дослідження, ми можемо розраховувати математичний прогноз динаміки цінностей. Прогнозування майбутнього в такому разі має вигляд функції від послідовності змін показників ціннісних преференцій у часі. Кількісні методи доречно застосовувати для короткострокового і середньострокового прогнозування ціннісних змін (Жовтянська, 2021).

З-поміж методів опрацювання даних найбільш продуктивними для прогнозування динаміки ціннісних преференцій видаються такі:

- метод середніх – застосовується за наявності набору даних у динаміці від минулого до теперішнього. Усі майбутні значення приймаються рівними середнім значенням минулих даних, тобто дослідник відстежує історію розвитку подій;

- «наївний» метод – ґрунтується на припущенні, що майбутнє найближче до останніх вимірів, а прогнозовані показники в майбутньому періоді співвідносні з показниками попереднього періоду. Цей метод можна застосовувати і тоді, коли немає історії розвитку показників. Він простий, швидкий але має низьку точність прогнозу. Одним із різновидів «наївного» методу є «сезонний наївний», який ґрунтується на прирівнюванні кожного періоду прогнозування до відповідного періоду попереднього року. Наприклад, результати опитування щодо видатків на оздоровлення в січні минулого року співвідносяться під час прогнозування аналогічних результатів у січні поточного року за умови, що загальна ситуація кардинально не змінилась. Такий метод використовують тоді, коли процесу чи явищу властива сезонність;

- метод ковзаючих середніх дає змогу згладжувати випадкові коливання й отримувати значення, які відображають домінуючий тренд. Це забезпечується заміною початкових рівнів цифрового ряду середньою арифметичною величиною всередині обраного інтервалу, тобто отримане значення

розташоване посередині обраного періоду. Далі період зсувається на одне спостереження, і розрахунок середнього повторюється. Слід зазначити, що періоди визначення середнього увесь час залишаються однаковими. Відтак у кожному розглянутому випадку середнє центроване, тобто віднесене до середньої точки інтервалу згладжування, і є рівнем для цієї точки. Чим ширший інтервал, тим більш плавним виглядає отриманий тренд. Згладжений ряд коротший за початковий на $(n-1)$ спостережень, де n – величина інтервалу згладжування;

- метод екстраполяції трендів ґрунтується на визначенні головної тенденції зміни (тренду) на основі динамічного ряду статистичних даних, після чого ця тенденція в межах періоду прогнозування поширюється на майбутнє;

- метод часових рядів застосовують за наявності історії даних, яких недостатньо для математичного опису процесу й оцінювання ймовірності майбутніх змін (Brangule-Vlagsma, Pieters, & Wedel, 2002; Cohen, 1989; Kuhn, & Johnson, 2013; Zafari, Moser, & Baarslag, 2019). Сьогодні цей метод, який ще називають методом реконструкції динамічних систем, вважають чи не найбільш перспективним для прогнозування соціально-психологічних процесів, явищ, механізмів, динаміки розвитку ціннісно-мотиваційної та смислової сфер особистості, малих, середніх, великих груп та суспільства загалом. Сутність методу полягає в аналізі числових рядів та визначенні їхньої структури, з опертям на яку і будується математична модель досліджуваного часового ряду. Розв'язання задачі виявлення структури дає розуміння параметрів системи, що породила цей часовий ряд, як-от: мінімальна кількість динамічних змінних, що однозначно описують цей процес; кореляційна розмірність, яка є оцінкою фрактальної розмірності атрактора (компактна підмножина фазового простору динамічної системи) та окремим випадком узагальненої ймовірнісної розмірності; ентропія, яка свідчить про передбачуваність окремих значень ряду і всієї системи загалом (Дівіцький, Боровик, Сальник, & Голь, 2020; Loskutov, 2006; Малхазов, & Осипенко, 2015; Cohen, 1989; Kuhn, & Johnson, 2013). На основі виявлених параметрів прогнозують імовірні зміни системи через певний відрізок часу в майбутньому. Дослідження часових рядів базується на ідеї, що задовільну геометричну картину атрактора можна отримати, якщо замість змінних, які входять до вихідної системи, використовувати вектори затримки досліджуваних часових рядів.

Перспективність застосування методу часових рядів для прогнозування динаміки ціннісних преференцій підтверджується успішними спробами

застосування аналізу часових рядів для уточнення теорії ігор, теорії динамічних систем, фрактальних множин та нелінійної динаміки.

Метод математичного моделювання можна використовувати для прогнозування ймовірних векторів ціннісних трансформацій шляхом варіювання змінних і сталих величин у математичних моделях, побудованих на основі емпіричних даних (Кветний, & Бойко, 2009; Judd, 2003; Ifeakor, & Jervis, 2002; Kuhn, & Johnson, 2013; Sklar, 2001; Zafari, Moser, & Baarslag, 2019). Математична модель постає як об'єкт-замінник для відтворення суттєвих властивостей об'єкта-оригіналу за певних умов. Вона може бути представлена у вигляді схеми, що відображає теоретичні уявлення дослідника, або опису об'єкта у вигляді математичних формул, тексту, комп'ютерної програми тощо. Математична модель може бути репрезентована також сукупністю математичних співвідношень, рівнянь, нерівностей, які описують основні закономірності, властивості досліджуваного процесу, об'єкта або системи. Моделі «подібні» до об'єкта, позаяк вони в певному сенсі перетворюють значення одних змінних, обраних як незалежні, у значення інших, обраних як залежні змінні.

Метою моделювання може бути представлення інформації про об'єкти, особливості їхньої взаємодії між собою і зовнішнім середовищем, узагальнення та унаочнення отриманих результатів, прогнозування кінцевого результату тощо. Тому модель є засобом дослідження властивостей і закономірностей функціонування об'єкта. Одна із цілей моделювання в психологічних та соціально-психологічних дослідженнях – прогнозування реакції об'єкта на дію експериментальних факторів. Окрім того, моделі використовують для аналізу можливостей досліджуваного об'єкта. Прогностична здатність моделі оцінюється за точністю передбачення перетворень, які відбуваються в залежних змінних при нових значеннях незалежних змінних.

Ефективність математичного моделювання в прогнозуванні динаміки ціннісних преференцій можна оцінити за такими характеристиками:

- точність – відповідність передбачень, здійснених на основі моделі, реальним змінам ціннісних преференцій;
- адекватність – правильність і повнота відтворення моделлю показників ціннісних преференцій (оскільки будь-яка модель простіша за оригінал, ніколи не можна говорити про абсолютну адекватність);
- універсальність – придатність моделі для застосування в однотипних ситуаціях, як, наприклад, у кризових станах, чи безвідносно до умов, у яких відбуваються ціннісні зміни.

Для математичного прогнозування динаміки ціннісних преференцій можна застосовувати як ізоморфні моделі, які охоплюють повний перелік чинників та умов розвитку цінностей, представлених у теоретичній моделі, так і гомеоморфні, що відображають лише найбільш значущі елементи теоретичної моделі. Рішення щодо застосування ізоморфної чи гомеоморфної моделі приймається на основі попереднього математико-статистичного опрацювання масиву даних із застосуванням кореляційного, факторного та кластерного аналізу.

З огляду на стан об'єкта та особливості ситуації, у якій відбуваються зміни (у нашому випадку це кризове суспільство), для прогнозування динаміки ціннісних преференцій не можна застосовувати моделі статичні (ті, що описують стан об'єкта в конкретний момент часу, а зміни в часі не істотні для розроблення та використання моделі) і детерміновані (ті, які використовують для опису процесів, позбавлених істотної випадковості). Натомість цілком успішним може бути застосування моделей динамічних (тих, що відтворюють поведінку нестационарних об'єктів, які змінюються в часі), стохастичних (у яких моделюються нестационарні імовірнісні процеси), неперервних (таких, що описують системи з неперервними процесами) або дискретно-неперервних (які відображають зміни систем з неперервними процесами і дискретними станами).

Дані досліджень ціннісної сфери зазвичай не підлягають закону нормального розподілу, тому для прогнозування ціннісних преференцій застосовують переважно нелінійні моделі. Окремим випадком може бути прогнозування на основі лінійної моделі, наприклад тоді, коли треба спрогнозувати зміни на коротких відрізках часу або за окремими показниками масиву даних, які підлягають нормальному закону розподілу («шматочкова» модель).

Для прогнозування динаміки ціннісних преференцій можна застосовувати аналітичні моделі, які відображають процеси функціонування об'єктів у вигляді аналітичних математичних залежностей. Аналітичні методи спрямовані на пошук достовірних залежностей між досліджуваними характеристиками, однак такі залежності можна отримати лише для невеликої кількості простих моделей. У випадку з прогнозуванням ціннісної динаміки доцільним видається спрощення моделей задля можливості вивчити загальні тенденції змін.

Продуктивним для прогнозування ціннісних змін у кризовому суспільстві може бути застосування імітаційних моделей, які дають змогу відтворювати умови і передбачати зміни преференцій із застосуванням спеціально розробленого алгоритму та відповідного програмного забезпечення. За такої

умови імітуються елементарні явища, що складають процес, із збереженням їхньої логічної структури та послідовності в часі, що дає змогу отримати відомості про стан системи в конкретний момент часу та оцінити характеристики системи.

На рис. 2.2.1 представлено етапи побудови математичної моделі для прогнозування в соціально-психологічних дослідженнях.

Варто зважати на те, що для створення математичних моделей, які використовують обчислювальні методи, необхідні значні інтелектуальні, фінансові та часові ресурси. Тому рішення про створення нової моделі приймається лише тоді, коли немає змоги скористатися простішими способами (наприклад, адаптувати одну з наявних моделей).

Будь-яке моделювання передбачає застосування кількісних і якісних методів опрацювання результатів. Кількісні методи дають змогу оцінити якість побудованої моделі, її відповідність меті та завданням дослідження. Так, наприклад, кореляційний аналіз дає змогу обчислити щільність зв'язків та рівень довіри до результатів аналізу за коефіцієнтами кореляції. Регресійний аналіз дає відповідь на питання про кількісну міру впливу різних факторів; його використовують для вивчення зв'язків між залежною змінною та однією чи кількома незалежними змінними, а також для передбачення значення залежної змінної. Факторний аналіз використовують для того, щоб визначити, чи є зв'язки між змінними, і виявити латентні, приховані фактори, вплив яких на результативний показник може бути дуже значним. Сутність цього методу можна описати як заміну множини досліджуваних змінних на меншу їх кількість за умови збереження інформативності (для цього застосовують критерій сферичності Бартлетта – Bartlett's Test of Sphericity). За результатами факторного аналізу роблять висновок щодо мінімально необхідної кількості індикаторів, на основі яких можна здійснювати прогнозування (для цього застосовують критерій адекватності вибірки (КМО) □ Kaiser–Meyer–Olkin Measure of Sampling Adequacy). Побудований за результатами факторизації масиву даних графік значень факторів, розташованих у порядку спадання, застосовують для визначення кількості факторів, достатньої для прогнозування (критерій «кам'янистого осипу»). Ефективність прогнозування динаміки ціннісних преференцій зростає за умови застосування всіх трьох критеріїв. Використовуючи кластерний аналіз, можна розбити задану вибірку даних на підмножини таким чином, щоб кожен кластер складався зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів істотно відрізнялися між собою. У такий спосіб можна класифікувати, наприклад, індикатори ціннісних змін.

Дослідження об'єкта моделювання та формулювання технічного завдання для розроблення моделі:

- аналітичний огляд першоджерел, порівняльний аналіз наявних моделей;
- аналіз взаємодії об'єкта із зовнішнім середовищем;
- дослідження внутрішньої структури об'єкта;
- визначення типу об'єкта моделювання (стаціонарний чи нестаціонарний),
- визначення міри впливу випадкових факторів на об'єкт та лінійності/нелінійності зв'язків між характеристиками об'єкта тощо.

Концептуальна і математична постановка задачі:

- вибір типу моделі відповідно до результатів класифікації об'єкта моделювання;
- розроблення ТЗ на проєктування та розроблення моделі;
- формулювання в термінах методології дослідження списку основних питань, а також сукупності гіпотез щодо особливостей та поведінки об'єкта моделювання;
- підготовка математичного опису моделі з опертям на механізми функціонування об'єкта і математичні та соціально-психологічні закони і закономірності, які описують ці механізми;
- уточнення характеристик математичної моделі в разі браку вихідної інформації про об'єкт (для цього застосовують методи багатовимірної статистики: кластерний, регресійний, кореляційний, багатфакторний та інші види аналізу).

Якісний аналіз і перевірка коректності моделі:

- вибір методів оцінювання моделі з урахуванням властивостей моделі, даних про точність вимірювання значень змінних, вимог до точності та швидкості отримання кінцевого результату;
- тестування розмірності, порядку, характеру залежностей, граничних умов, соціально-психологічного сенсу тощо;
- обґрунтування висновку щодо коректності математичної моделі.

Перевірка обраної моделі на адекватність:

- статистичне оцінювання розбіжностей значень вихідних змінних моделі та об'єкта при однакових значеннях вхідних змінних, обчислених за результатами серії експериментів на об'єкті моделювання.

Розроблення та апробація алгоритму обчислень і програмного забезпечення:

- покроковий опис послідовності обчислень відповідно до створеної теоретичної моделі з описом конкретних вимог до точності обчислень досліджуваного явища, кількості параметрів, динаміки розвитку процесу тощо.

Застосування моделі для розв'язання задач прогнозування

Рис. 2.2.1. Етапи побудови математичної моделі для прогнозування в соціально-психологічних дослідженнях загалом і прогнозування динаміки ціннісних преференцій зокрема

Якісні методи дають змогу оцінити модель на основі встановлення правильності математичного опису (див. рис. 2.2.1). Одним із способів якісного аналізу є імітація (експеримент з перевірки математичної моделі, який проводять на комп'ютері).

Зупинімося детальніше на найбільш поширених типах моделей, які можна застосовувати для прогнозування соціально-психологічних процесів та явищ загалом і динаміки ціннісних преференцій зокрема.

Трендові моделі. Залежними змінними в таких моделях можуть бути будь-які явища, поведінкові прояви, особливості тощо, тоді як єдиною незалежною змінною є час. Вихідними даними для побудови такої моделі слугують модельовані значення ознаки ($y_1, y_2, y_3 \dots y_n$) у послідовних часових періодах ($t_1, t_2, t_3 \dots t_n$), тобто будується послідовний динамічний ряд, а саму модель можна представити у вигляді функції $y=f(t)$. Трендові моделі використовують для встановлення тенденцій змін і прогнозування їхньої динаміки в майбутньому. Зазначимо, що такі моделі не призначені для виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Основна мета використання трендових моделей – виявлення головної тенденції процесу, закладеної в його динамічному ряді.

Для побудови трендової моделі потрібно визначити особливості розкиду даних і з'ясувати вид функції (лінійна, квадратична, експоненціальна тощо). Використовуючи методи апроксимації, наприклад метод найменших квадратів, знаходять параметри цієї функції так, щоб значення $f(t_1), f(t_2) f(t_3) \dots f(t_n)$ найкращим чином апроксимували досліджуваний динамічний ряд. Наступним кроком є визначення часового інтервалу між членами динамічного ряду, після чого роблять згладжування та зважування членів ряду. Проблема зважування членів ряду пов'язана з їхньою нерівнозначністю. Дуже часто останні члени динамічного ряду несуть більш цінну інформацію щодо особливостей розвитку досліджуваного процесу. Для нівелювання такої ситуації під час побудови трендової моделі останнім членам динамічного ряду присвоюють більшу вагу. Трендові моделі найбільш продуктивні в короткостроковому і середньостроковому прогнозуванні.

Важливою перевагою трендових моделей вважають об'єктивність відображення динаміки розвитку досліджуваного процесу чи явища, а також можливість отримання якісної інформації щодо ймовірного вектора змін, особливостей, масштабів і швидкості змін, сталості виявленої динаміки тощо. Вирішення проблеми накопичення банку даних динамічних рядів, отриманих у

процесі моніторингових соціально-психологічних досліджень, підвищує ефективність застосування трендових моделей.

Імітаційні моделі. У моделях цього типу, окрім часових характеристик розвитку процесів, беруть до уваги структуру та особливості функціонування системи, яка детермінує досліджуваний процес, явище тощо, що значно ускладнює їх розроблення. Особливістю імітаційної моделі є відображення взаємодії між різними факторами, які зумовлюють (прямо чи опосередковано) і детермінують досліджуваний процес. У нашому дослідженні це можуть бути специфічні умови кризового суспільства, готовність соціальних суб'єктів до функціонування в ситуації невизначеності, стійкість ціннісних пріоритетів спільноти, імовірність стабілізації ситуації, перспективи відновлення втраченої нормальності тощо. В основу побудови імітаційної моделі покладено ідею розвитку досліджуваного процесу чи явища. Динаміка модельованого процесу представлена у вигляді послідовності елементарних етапів. За такої умови кожному етапу відповідає набір значень ознак (елементів теоретичної моделі). Зазвичай імітаційні моделі представляють у вигляді блок-схем, які відображають взаємозв'язки між елементами, або у вигляді систем рівнянь, за допомогою яких описують взаємозв'язки між досліджуваними ознаками. Застосування таких моделей можливе за наявності спеціального програмного забезпечення. Прогнозування соціально-психологічних процесів та явищ із використанням імітаційних моделей ускладнюється, з одного боку, недосконалістю інструментів вимірювання ознак та оцінювання параметрів моделі, а з другого – необхідністю врахування великої кількості ознак і взаємозв'язків між ними, які зазвичай стохастичні, нелінійні і мають дуже складний характер. Тому такі моделі розглядають радше як ігрові, де експерименти з моделлю при різних значеннях параметрів дають змогу отримати різноманітні і часто неочікувані варіанти розвитку досліджуваного процесу (явища). Завдяки цьому дослідник може розширити простір пошуку, що відкриває можливості для переосмислення перспектив і масштабу ймовірних змін. Окремі труднощі застосування імітаційних моделей у соціально-психологічному прогнозуванні можна нівелювати, застосовуючи експертне оцінювання на різних етапах моделювання. Експертні оцінки спрощують процес формалізації під час побудови імітаційних моделей. Найбільш продуктивним видається залучення експертів на етапі розроблення ймовірних стратегій впливу на досліджуваний об'єкт задля досягнення бажаного результату. На наступному етапі імітації експериментатор задає конкретні параметри для кожної із запропонованих експертами стратегій і

застосовує програмне забезпечення для розрахунку ймовірних результатів. Відтак модель використовують не тільки для прогнозу розвитку процесу за заданими тенденціями, а й для ухвалення рішень щодо оптимізації управління змінами. Специфічною проблемою, коли йдеться про використання імітаційних моделей за участі експертів, є рівень компетентності та обізнаності останніх щодо сутності процесів та явищ, які вивчаються.

Класифікаційні моделі застосовують для виявлення структурних елементів прогнозованого об'єкта і характеру взаємозв'язків між ними. Побудова класифікаційної моделі передбачає визначення градації ознак залежних змінних, які моделюють на основі значень, отриманих за незалежними змінними, що дає змогу сконструювати рівневу модель динаміки окремих показників і об'єкта загалом. Сильними сторонами класифікаційних моделей є:

- відсутність обмежень на кількість і розподіл ознак;
- можливість оперувати якісними ознаками;
- використання евристичних алгоритмів, що дає змогу обрати алгоритм, найбільш придатний для прогностичних задач відповідного типу;
- спрощена процедура перевірки якості моделі (за точністю розпізнавання контрольної сукупності об'єктів).

Штучну нейронну мережу (ШНМ) використовують для прогнозування на основі узагальнення та виділення прихованих залежностей між вхідними і вихідними даними (Роберт, 2001; Bardadym, Gorbachuk, Novoselova, Osypenko, & Skobtsov, 2020; Callan, 1999; Craig, Goldstein, Rougier, & Seheult, 2001; Doyle, 2013; Scherbaum et al., 2022). Окрім того, цей інструментарій (його ще називають «штучним інтелектом») можна застосовувати як допоміжний для побудови класифікаційних, імітаційних і трендових моделей, зокрема:

- для кластеризації – розбивання множини чинників на класи в умовах, коли ні кількість, ні ознаки класів заздалегідь не відомі;
- для виявлення взаємозв'язків між параметрами великих за розміром масивів даних і компактного їх представлення;
- для відновлення вихідного набору даних з частини інформації (за потреби).

ШНМ являє собою систему об'єднаних простих процесорів (штучних нейронів), які взаємодіють між собою, завдяки чому вона здатна вирішувати дуже складні завдання, зокрема й пов'язані з прогнозуванням. Від традиційних алгоритмів ШНМ відрізняється здатністю до самонавчання, що ґрунтується на знаходженні коефіцієнтів зв'язку між нейронами і виявленні залежностей між

вхідними і вихідними даними, а також здатністю узагальнювати інформацію, що дає змогу розв'язувати задачі з неповними або частково викривленими даними.

Труднощі використання ШНМ як математичної моделі з відповідним програмним та апаратним забезпеченням зумовлені насамперед вимогами до потужності обчислювальної системи та кваліфікації фахівця з програмного забезпечення. До недоліків цих моделей відносять неможливість покрокового відстеження способу отримання кінцевого результату.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати таке:

➤ з огляду на складність соціально-психологічних механізмів ціннісних змін побудувати надійний прогноз з опертям на єдину методологію не видається можливим. Тому в кожному окремому випадку, для кожної ситуації доводиться створювати батарею прогностичних прийомів та методів;

➤ на етапі конструювання теоретичної моделі та розроблення дослідницького інструментарію для дослідження ціннісних преференцій продуктивними будуть методи: аналізу результатів наукових досліджень, психосемантики, складання сценаріїв, мозкового штурму, а також фокус-групові дискусії, метод «Делфі»;

➤ на етапі опрацювання результатів польових досліджень з використанням методів математичної статистики доцільно застосовувати: методи середніх і ковзаючі середніх, «найвний метод», метод екстраполяції трендів і метод часових рядів;

➤ побудова на основі математичних даних моделей з подальшим варіюванням змінних і сталих величин – один з найбільш популярних методів прогнозування динаміки ціннісних трансформацій. Такі моделі дають змогу досліджувати особливості і закономірності ціннісних змін, визначати їхню ймовірність залежно від представленості чи непередставленості тих чи тих факторів;

➤ прогнозування ціннісних змін у кризовому суспільстві можна здійснювати із застосуванням динамічних, стохастичних або дискретно-неперервних моделей, тоді як статичні і детерміновані моделі навряд чи будуть ефективними;

➤ найбільш перспективними для прогнозування ціннісних змін видаються аналітичні, імітаційні, трендові, класифікаційні моделі і ШНМ;

➤ ефективність математичної моделі залежить від її адекватності (міри охоплення показників ціннісних змін) та універсальності (придатності до застосування в ситуаціях одного чи кількох типів). Якість прогнозу динаміки

ціннісних преференцій оцінюють за його точністю, що визначається на основі зіставлення прогнозованих і реальних змін.

Прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві: теоретична модель

Актуальність прогнозування ціннісних змін у будь-якому суспільстві зумовлюється насамперед тим, що без урахування динаміки ціннісних преференцій неможливо розробити й успішно реалізувати стратегії управління, спрямовані на подолання ситуативних проблем та досягнення бажаного результату. Вплив ціннісних пріоритетів на всі без винятку сфери суспільного життя зумовлюється їхніми функціями, найважливішими серед яких є орієнтувальна, мотивувальна, оцінювальна, регулятивна та ідентифікаційна. Саме тому цінності, їхні конфлікти і динаміка є ключовими як для кризових суспільств, так і для соціальних систем сталого розвитку (Грем, & Цвейг, 2019; Полторак, & Акімов, 2010; Роджерс, 2003; Jones et al., 2016; Rawluk et al., 2018).

Дослідження ціннісних преференцій в Україні проводять порівняно недавно (Бриндза, 2020; Васютинський, 2012; Вербецька, 2015; Ручка, 2013; Сакало, 2016; Свід, & Сокур'янська, 2017; Станіславенко, 2021). Психологічні розвідки присвячені переважно виявленню умов, механізмів та соціально-психологічних детермінант формування ціннісних преференцій. Соціологи вивчають тенденції ціннісних змін, регіональні відмінності ціннісних пріоритетів, проводять моніторингові дослідження ціннісних орієнтацій українців. Одним із таких моніторингові є проєкт World Values Survey Wave, за даними якого виявлено зсув у період 2017–2020 років ціннісних пріоритетів українського суспільства – від традиційних до секулярно-раціональних, від цінностей виживання до цінностей самовираження (Акуленко et al., 2016). Зміна пріоритетів не означає докорінного переформатування ціннісної сфери, зазвичай ідеться про зміни в ієрархії цінностей та/або коригування смислів ціннісних уявлень щодо того, чого варто прагнути і як має бути (Ворона, & Шульга, 2021; Воропаєва, 2013).

Під ціннісними преференціями тут і далі ми розумітимемо генералізовані ціннісні пріоритети, які визначають вибір життєвих стратегій, задають орієнтири, стандарти та критерії оцінювання цілей і способів їх досягнення. Ціннісні преференції є «рівнодіючою багатьох соціальних цінностей, наявних у будь-якому суспільстві», вони пов'язані, з одного боку, з тим, «що варто бажати і повинно бути», а з другого – «із життєвими ситуаціями, які

визначають можливості й обмеження в процесі задоволення ключових людських потреб та інтересів» (Вербецька, 2015, с. 61). Відповідно до стратегічних пріоритетів відбирається і інтерпретується інформація, трансформуються смисли та ідентичності, утворюються нові референтні групи, переосмислюються сенси взаємодії, визначаються проміжні і кінцеві цілі, обираються засоби їх досягнення. Окремі дослідники говорять навіть про преференційне мислення, на основі якого «вибудовується ієрархія екзистенційних цінностей» (Ручка, 2013). Преференційне мислення розглядають «...як організуючий елемент системи цінностей, що направляє розвиток індивіда і суспільства в цілому» (Вербецька, 2015, с. 62).

Засади соціально-психологічного прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризових умовах з урахуванням культурних особливостей українського суспільства досі системно не розроблялися, водночас міркування щодо ймовірних наслідків кризових явищ для ціннісної сфери особистості і спільноти представлені в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (Афонін, & Мартинов, 2007; Жадан, 2021; Лушин, 2017; Свід, & Сокурянська, 2017; Слюсаревський, 2003; Siltaloppi, & Vargo, 2014). Узагальнивши результати проведених досліджень, можемо виокремити важливі для прогнозування динаміки ціннісних преференцій прояви суспільної кризи і найбільш поширені соціально-психологічні особливості кризових практик.

Кризовому суспільству властиві масштабні середовищні зміни, які «...згідно із законами еволюції спрямовані в бік ускладнення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків», відповідно зростають невизначеність та ризики, створюючи загрози для базових цінностей (Beck, 1992). До ознак розгортання кризи відносять також збільшення конфліктних ситуацій і зростання їхньої інтенсивності, руйнування соціальних зав'язків, загострення суперечностей між ціннісними пріоритетами соціальних груп, поширення аномії (Бронк, & Беккерт, 2022; Кавалеров, 2014).

Кризові періоди породжують загрози існуванню, змушують обирати між збереженням докризових ціннісних вимірів спільноти (відновлення попередньої нормальності) і трансформуванням їх до нової нормальності, долаючи опір змінам (Innerarity, 2022).

Виокремлюють три стадії перебігу суспільних криз: дестабілізації, конфлікту і виходу з кризи. На кожній із стадій трансформується ціннісна сфера: змінюються смисли і пріоритети, ціннісні практики та очікування (Банах, В., & Банах, Л., 2016; Баранюк, 2012; Кавалеров, 2017; Лушин, 2016; Heintz, 2020; Innerarity, 2022; Jones, Shaw, Ross, Witt, & Pinner, 2016).

До завдань нашого дослідження не входить ґрунтовний аналіз кожної із стадій суспільної кризи, тому обмежимося загальним переліком соціально-психологічних особливостей кризового середовища, які позначаються на динаміці ціннісних преференцій. Як свідчать результати згаданих вище досліджень, у кризових суспільствах:

- унеможлиблюється планування віддаленого, а часом і середньострокового майбутнього та розуміння свого місця в ньому (Уварова, 2017);

- зростає невизначеність, що призводить до зниження соціальної довіри, здатності до солідаризації і співпраці (Лушин, 2016; Наумкіна, & Варинський, 2016);

- знижується рівень добробуту, внаслідок чого слабнуть зв'язки з близьким оточенням і погіршується соціальне самопочуття (Данильченко, 2015; Dignum, 2018; Klages, 2001);

- падіння рівня безпеки супроводжується підвищенням тривожності, що призводить до зниження якості аналізу інформації, зростання частки ситуативних реакцій, домінування цінностей справедливості над цінностями законності (Жадан, 2021);

- на тлі зростання негативних очікувань посилюється прагнення швидких рішень; поширюються песимістичні настрої (Зливков, Лукомська, & Федан, 2016);

- докризові практики виявляються неефективними, що унеможлиблює розв'язання життєво важливих проблем у звичний спосіб (Bronk, & Beckert, 2022);

- смисли і настановлення втрачають колишнє значення і вже не відповідають реаліям, виникає невідповідність інтенцій можливостям, що породжує потребу в реінтерпретації смислів та зміні настановлень (Бистрицький, 2009; Воропаєва, 2013);

- втрачають визначеність перспективи (саморозвитку, реалізації задумів, досягнення цілей тощо), що призводить до втрати звичних орієнтирів, зниження впевненості у власній спроможності приймати ефективні рішення (Rawluk, Ford, & Williams, 2018; Wieland-Burston, 1992);

- відтермінується задоволення власних потреб, важливих рішень, дій на майбутнє («життя як очікування»), що зрештою призводить до втрати відчуття реальності (Баранюк, 2012).

Цей перелік прямих та опосередкованих детермінант ціннісних змін не є вичерпним, водночас достатній для того, щоб зрозуміти масштаби викликів

кризового середовища, які суттєво змінюють поведінку людей і змушують їх обирати нові стратегії в несприятливих умовах, до того ж з обмеженими ресурсами. У будь-якому сталому суспільстві є певний розподіл спільноти за ціннісними преференціями, який у різні періоди більшою чи меншою мірою наближається до стандартів нормального розподілу. Можна припустити, що для тієї частини спільноти, яка і в докризовий період практикувала переважно стратегії виживання, на першому етапі кризи мало що зміниться, – більше того, вона може виявитись адаптивнішою і певний час доволі успішно функціонувати в координатах нормальності, якої вже немає. Та ж частина спільноти, яка раніше комбінувала ціннісні стратегії або ж на момент кризи вважала пріоритетними цінності розвитку, уже на першому етапі кризи реагує на виклики і доволі швидко усвідомлює необхідність прийняття нової реальності.

Першою реакцією суспільства на кризу найчастіше стає перехід більшості громадян до стратегії виживання, спрямованої на утримання максимально можливого рівня безпеки, адаптацію старих практик до нових умов, пошук рішень, які б могли відтермінувати наслідки втрати докризової нормальності. Одним з індикаторів входження в кризу і загалом виправданим кроком є перехід на короткочасні життєві проекти (ближні цілі, мінімальні очікування, ситуативно обрані засоби, результати, що дають змогу зберегти статус-кво). Протягом певного часу такі проекти громадяни можуть реалізовувати завдяки накопиченим ресурсам (матеріальним, соціальним, психологічним).

Поступово усталені практики втрачають ефективність, навіть близькі цілі стають недосяжними, поширюється розчарування, зростають конфліктність, тривожність, руйнується звичний порядок життя. У міру усвідомлення невідповідності старих практик новим реаліям (цілям, очікуванням тощо) трансформуються смисли, змінюються ціннісні пріоритети. На цьому етапі громадяни, соціальні групи і суспільство загалом остаточно визначаються з очікуваннями щодо посткризового стану, обираючи між відновленням попередньої нормальності й утвердженням нової. Вибір стратегії виживання (збереження старого) чи стратегії розвитку (конструювання й утвердження нового) значною мірою залежить від рівня опору змінам, що зумовлюється, з одного боку, масштабом, швидкістю та інтенсивністю ціннісних змін, а з другого – браком ресурсів, суттєво поглибленим кризовою ситуацією (Карамушка, & Толков, 2015). До таких ресурсів відносимо насамперед готовність докладати значні зусилля в умовах негарантованого результату, упевненість у власній спроможності вплинути на ситуацію, наявність планів і

принципову досяжність цілей, соціальну відповідальність, гнучкість пріоритетів.

З часом стає очевидно, що стратегія виживання не гарантує повернення до докризової реальності, відтак приходить усвідомлення неминучості змін. Зрозуміло, що частина спільноти і надалі орієнтуватиметься на виживання, обмежившись адаптацією окремих практик і зниженням очікувань. Частина тих, хто і на другому етапі кризи обиратиме виживання, імовірно, буде більшою, ніж у докризовий період; водночас частина тих, хто намагатиметься конструювати нову нормальність, за певних умов може виявитися навіть більшою, ніж до кризи. Частина спільноти, яка обиратиме стратегію розвитку на другому і третьому етапах кризи, визначатиметься насамперед рівнем прийняття невизначеності і хаосу; готовністю до активності; рівнем довіри; поширеністю таких настроїв, як-от: паніка, тривога, протестність; готовністю до ризику; гнучкістю меж; готовністю до співпраці і партнерства; толерантністю до інакшості тощо (Аммон, 2021; Жадан, 2021; Инглхарт, 2011; Юрчишин, 2019).

У контексті прогнозування динаміки ціннісних преференцій особливий інтерес становлять дослідження J. Wieland-Burston (1992), які свідчать про хибність уявлення про хаос як виключно негативне явище, і потрактування порядку як явища позитивного. На переконання дослідника, хаос, окрім відчуття неясності і незахищеності, може породжувати також подив, фантазії, творчість, що зазвичай корелює з креативністю. Водночас порядок може асоціюватися із зацикленістю, контролем, напруженістю і навіть страхом. Ці тенденції знайшли підтвердження в дослідженнях П. Лушина (2016; 2017), який виокремив типи переживання невизначеності і хаосу, поділивши респондентів на чотири групи. До першої увійшли ті, хто потерпає від невизначеності (пасивно інтолерантний тип ставлення); до другої – ті, хто протистоїть невизначеності, вибудовуючи своє життя в межах усталених схем і стандартів (активно інтолерантний або регламентаційний тип); до третьої – ті, хто не лише адаптується до невизначеності, а й використовує її переваги (утилітарний або толерантний до невизначеності тип); четверту групу утворили досліджувані, схильні створювати хаос і стимулювати його прояви задля прийняття принципово нових рішень і способів поведінки (Лушин, 2016). Тому важливими індикаторами ймовірності зміни ціннісних преференцій і переходу від стратегії виживання до стратегії розвитку в кризовому суспільстві може бути зростання частки ставлень третього і четвертого типів.

Найявні підходи до дослідження та інтерпретації динаміки цінностей зосереджуються переважно на ціннісних змінах, які відбуваються під впливом суспільних трансформацій. Так, Р. Інглхарт і К. Вельцель (2011), досліджуючи ціннісні зміни на тлі соціально-економічного зростання, виявили тенденцію переходу від цінностей виживання до цінностей самовираження в розвинених суспільствах, де старі ціннісні пріоритети (матеріалістичні, модерні) змінюються новими (постматеріалістичними, постмодерними). Отже, стверджують дослідники, соціально-економічне зростання зумовлює розвиток ціннісних пріоритетів і перехід їх на вищий рівень, утім вектор ціннісних трансформацій може змінитися на протилежний у разі зниження рівня добробуту. У річищі логіки Р. Інглхарта вибудовує свою концепцію ціннісних змін Г. Клагес, відстежуючи трансформації від традиційних цінностей до постмодерних. Дослідник виокремив чотири можливих конфігурації, які утворюються внаслідок зміни пріоритетів: ціннісний консерватизм (пріоритетність цінностей обов'язку і прийняття); ціннісний переворот (пріоритетність цінностей саморозвитку); ціннісна втрата (невизначеність пріоритетів, знецінення); ціннісний синтез (визнання як пріоритетних цінностей обов'язку, прийняття і саморозвитку) (Klages, 2001). Хоч обидві концепції ціннісних змін становлять певний інтерес для прогнозування динаміки ціннісних пріоритетів, жодна з них не може бути взята за основу для прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві.

Більш продуктивним для нашого пошуку видаються результати моніторингових досліджень, які проводили науковці Інституту соціології НАН України на основі переліку цінностей, розробленого відділом соціології культури і масових комунікацій. На основі узагальнення багаторічних досліджень (Ручка, 2013) виокремлено ціннісні синдроми, свого роду симптомокомплекси ціннісних пріоритетів, умовно означені, як: «безпека» (вітальні цінності), «соціальний комфорт» (егалітарні, традиційні, релігійні цінності), «самореалізація» (самореалізаційні цінності) та «демократія» (політико-громадянські цінності). Такий спосіб групування ціннісних пріоритетів, до того ж емпірично підтверджений, може бути взято за основу під час виокремлення базових ціннісних ставлень, з опертям на які вибудовуватиметься теоретична модель, конструюватиметься інструментарій і розроблятиметься прогноз.

Ціннісній сфері спільноти (особистості, групи) властиві багаторівневість і різноплановість, а тому вкрай складно задовольнити вимоги належної деталізації і вичерпності, коли йдеться про виокремлення показників, на основі

яких буде здійснюватися прогнозування, та визначити міру їхнього впливу на динаміку ціннісних змін у майбутньому. У зв'язку з цим соціально-психологічне прогнозування ціннісних преференцій має високий ступінь ризиків, невизначеності, а середньостроковий і довгостроковий прогнози зазвичай мають високий рівень похибки.

З огляду на описані соціально-психологічні особливості кризових середовищ, підходи до типологізації ціннісних змін та виокремлення стратегій поведінки в кризових суспільствах видається продуктивним у прогнозуванні динаміки ціннісних преференцій брати до уваги: а) актуальний етап розвитку кризи, б) масштаби та глибину поведінкових змін (безпека, цілепокладання, соціальний комфорт, політико-громадянські цінності та цінності самореалізації), в) зміни ієрархії цінностей (баланс цінностей виживання і розвитку). Найбільш інформативним для кризового суспільства видається конструювання прогностичної моделі та визначення підходів до інтерпретації даних щодо двох імовірних векторів ціннісних змін: цінностей виживання і цінностей розвитку.

Узагальнивши все викладене вище, як компоненти теоретичної моделі, на основі якої буде здійснюватися прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві, визначено: особливості реагування на кризову ситуацію; особливості цілепокладання; потенціал реалізації поставлених цілей; ціннісні пріоритети і соціальні практики.

До особливостей реагування на кризову ситуацію відносимо: суб'єктивне відчуття ймовірності повернення втраченої нормальності (віра в існування простих рішень складних проблем, намагання дотримуватися усталених практик). Опосередкованими індикаторами можуть бути тривожність, протестність, панічні настрої, зростання значущості сакральних цінностей, синдром «відтермінованого життя» (ефект «життя на паузі»).

Особливості цілепокладання в контексті прогнозування динаміки ціннісних преференцій визначатимемо: за часовими вимірами цілей (короткострокові, середньострокові, віддалені); за досвідом та особливостями їх реалізації (ставляться і реалізуються повністю або частково; ставляться, але не можуть бути реалізовані через неналежні умови, невідповідність актуальним можливостям або принципову недосяжність; не ставляться); за плануванням саморозвитку (або відмовою від таких планів чи їх відтермінуванням); за часткою ситуативних поведінкових проявів (співвідношення активності, яка була попередньо запланована, і ситуативної; внутрішньої і зовнішньої мотивованої).

Потенціал реалізації поставлених цілей (у нашому випадку це, власне, потенціал переходу від цінностей виживання до цінностей розвитку) оцінюватиметься: за здатністю до рефлексії і раціонального оцінювання ситуації, за рівнем соціальної відповідальності та суб'єктності, за ставленням до невизначеності (інтолерантне, активно інтолерантне, толерантне, профіцитарне), за готовністю до ризику, за рівнем соціальної довіри, за домінуючими алгоритмами соціальної активності, за рівнем інтегрованості спільноти.

Особливості актуальних соціальних практик та ціннісних пріоритетів спільноти визначатимемо: за співвідношенням цінностей прийнятності та обов'язку і саморозвитку (переважання конвенціоналізму, ідеалістичного нонконформізму, активного реалізму чи розчарування); за рівнем суб'єктності; за практиками самоорганізації і самовдосконалення, спрямованими на досягнення цілей; за практиками соціальної взаємодії (співпраця, соціальна солідарність); за цінностями свободи і законності; за самопроекцією в майбутнє (уявлення про себе і самореалізацію тут, тепер і в майбутньому).

Операціоналізація компонентів прогностичної моделі неможлива без виокремлення індикаторів, на основі яких будується інструментарій та здійснюється набір «сирих» даних. Нижче (табл. 2.2.1) представлено критеріальну модель оцінювання ціннісних пріоритетів, розроблену на основі узагальнення досліджень різних аспектів ціннісних уподобань, представлених у працях В. Васютинського (2016); Т. Титаренко, 2012; І. Жадан (2019; 2021); Н. Коваліско (2011); Т. Данильченко (2015); А. Ручки (2018); П. Лушина (2017); Ф. Семенченка (2010); І. Шконди (2015); R. Biggs et al. (2007); A. Curry & W. Schultz (2009); Н. Ма (2006); M. Baye, O. Schwarz & T. Stark (2021); Н. Klages (2001); A. Reckwitz (2002); M. Heintz (2020) та ін.

Таблиця 2.2.1

**Критеріальна модель показників та індикаторів,
на основі яких прогнозуються ціннісні зміни в кризовому суспільстві**

Показники	Індикатори	
	спрямованості на виживання	спрямованості на розвиток
Особливості реагування на кризову ситуацію	Переконаність у тому, що є простий спосіб повернути втрачену нормальність	Недовіра до обіцянок повернути втрачену нормальність шляхом простих рішень
	Намагання дотримуватись усталених практик, адаптуючи їх до нових умов	Трансформування практик, відмова від тих, що виявилися неефективними в умовах кризи
	Високий рівень тривожності,	Здатність контролювати тривожність,

Показники	Індикатори	
	спрямованості на виживання	спрямованості на розвиток
	нездатність контролювати емоції	емоційні сплески
	Високий рівень протестності	Низький рівень протестності
	Регулярні напади паніки	Панічні настрої гамуються
	Звернення до сакрального (релігія, вищі сили, обереги, рятівні обряди і традиції)	Апеляція до раціо (історія, досвід, інструменти впливу тощо)
	Життєві плани і наміри поставлено на паузу	Життєві плани і наміри реалізуються в міру можливості
	Майбутнє уявляється як ідеалізоване минуле	Уявлення про майбутнє як інший вимір життя
Особливості цілепокладання	Переважно короткострокові цілі	Увесь спектр цілей (короткострокові, середньострокові, віддалені)
	Значна частка нереалізованих цілей (через брак умов, індивідуальних здатностей чи принципову недосяжність)	Більшість цілей вдається досягти повністю або частково
	Плани саморозвитку не складаються	Планується опанування компетентностей, необхідних для реалізації цілей
	Переважає реактивна поведінка (без попереднього аналізу ситуації, планування дій та вибору засобів)	Переважає активність «на випередження» на основі передбачення розвитку ситуації, з вибором стратегії і засобів досягнення цілей
Потенціал реалізації поставлених цілей	Соціальна активність ситуативна, переважно ритуальна, традиційна, звичаєва. Сенс життєдіяльності – у виконанні соціальних ролей.	Соціальна активність внутрішньо мотивована, вибір на користь активних моделей поведінки, прийняття реальності. Сенс життєдіяльності – у реалізації задуманого, мрій про майбутнє, перетворенні реальності
	Нерозвинені рефлексивні практики (чинники кризи не аналізуються, мотиви акторів і причини помилкових рішень не встановлюються, проміжні цілі не артикулюються, схильність до оцінних суджень, виразне прагнення вирішити проблеми якомога швидше)	Розвинені рефлексивні практики, здатність гальмувати прагнення швидко вирішити проблему, уникання оцінних суджень
	Схильність довіряти емоційно забарвленій інформації, нездатність розпізнати маніпулятивні впливи, навіюваність, прихильність до «теорій змов», апелювання до справедливості	Здатність до раціонального оцінювання інформації (верифікація, розпізнавання маніпуляцій, недовіра до інформації, зверненої до емоцій, апелювання до законності)
	Ставлення до невизначеності інтолерантне або активно інтолерантне (сприйняття невизначеності як загрози руйнації звичного порядку, намагання вибудувати своє життя в рамках ustalених схем і стандартів)	Ставлення до невизначеності толерантне або профіцитарне (прагнення використати переваги ситуації невизначеності для просування нових рішень і встановлення нових правил; сприйняття невизначеності як можливості для розвитку).

Показники	Індикатори	
	спрямованості на виживання	спрямованості на розвиток
	Уникнення ризику (відмова від активності, яка може призвести до втрат)	Готовність до ризику (готовність до активності з негарантованим успіхом)
	Нижчий від середнього рівень соціальної відповідальності (відмова від практик прогнозування наслідків дій (бездіяльності), поблажливе ставлення до незаконних дій, схильність до патерналізму, екстернальний локус контролю)	Вищий від середнього рівень соціальної відповідальності (прогнозування наслідків дій (бездіяльності), нетерпимість до непрозорих і незаконних дій; прагнення до самостійності, інтернальний локус контролю)
	Низький рівень соціальної довіри (очікування від інших недружнього ставлення, порушення норм і правил, обмежений соціальний капітал)	Високий рівень соціальної довіри (очікування від інших чесної поведінки відповідно до норм і правил; розгалуженість мережі соціальних зв'язків)
	Інтегрованість спільноти низька або нижча від середньої (переважають очікування захисту у відповідь на відданість)	Інтегрованість спільноти вища від середньої (готовність відповідати за себе та близьких, під час розв'язування проблем акцент на вирішенні завдань, а не на збереженні стосунків)
Особливості соціальних практики та ціннісних пріоритетів	Пріоритетність цінностей порядку, слухняності, акуратності, дисциплінованості. Відстороненість від реалій життя.	Пріоритетність цінностей свободи, рівності, демократії, автономії, самоствердження, самозабезпечення, розмаїтості. Критичне ставлення до суспільних реалій.
	Схильність до покірності, намагання йти за більшістю, безініціативність	Здатність генерувати ідеї і мобілізувати інших на їх реалізацію, планувати власний час для вирішення проблем спільноти
	Вибір пасивних моделей поведінки, які часто використовуються; уникнення ситуацій, пов'язаних з пізнанням нового, інтелектуального і загальнокультурного розвитку; прагнення до постійного узгодження своїх висловів і дій з іншими, громадською думкою	Вибір і прийняття активних моделей поведінки, які часто використовуються; цінність активного життя, його повноти та емоційного різноманіття; прагнення до пізнання нового, розширення кругозору, інтелектуального і загальнокультурного розвитку
	Зовнішня детермінація цілей, ставлень, сфер і форм громадянської участі	Внутрішня детермінація цілей, ставлень, сфер і форм громадянської участі
	Схильність до маніпулювання, замкненість, ригідність, настороженість, агресивність.	Здатність до продуктивної співпраці (без домінування, застосування маніпуляцій, з чіткою артикуляцією власних цілей, мотивів і толеруванням цілей і мотивів інших), відвертість, гнучкість.
	Практики взаємодії з іншими на засадах переважання індивідуального над спільним; спрямованості на індивідуальні блага; залежність від оточення; ксенофобія	Практики взаємодії з іншими на засадах балансу індивідуального і спільного; спрямованість на спільне благо, на співпрацю; дружлюбність; унормованість власних намірів та поведінки

Показники	Індикатори	
	спрямованості на виживання	спрямованості на розвиток
	Схильність до келійності, секретності, неконтрольованості в прийняті рішень та діяльності	Прагнення відкритості, прозорості, підзвітності в прийняті рішень та діяльності
	Переконаність у власній неспроможності бути рушієм змін або протидіяти змінам	Усвідомлення і контроль своєї здатності бути рушієм змін (або протидії змінам)
	Проектування теперішнього (уявлення про себе тут і тепер)	Самопроекція в майбутнє (уявлення про себе і самореалізацію тут, тепер і в майбутньому)

Запропонований перелік індикаторів компонентів моделі, на основі якої прогнозуватиметься динаміка ціннісних преференцій, складався з огляду на можливості отримання кількісних оцінок шляхом використання комплексу емпіричних методів, найбільш релевантними з яких видаються методи психосемантики (зокрема оцінне шкалювання), анкетування, метод експертних оцінок. Зазначимо, що перелік індикаторів не є вичерпним і водночас не видається необхідним для прогнозування будь-яких ціннісних змін. Залежно від цілей прогнозування він може бути скорочений, більш чи менш деталізований.

На етапі розроблення інструментарію для відбору необхідної і достатньої кількості індикаторів доцільно використовувати метод мозкового штурму і метод «Делфі». Застосування кореляційного, регресійного, факторного та кластерного аналізу отриманого масиву даних на підготовчому етапі розроблення прогнозу дасть змогу обрати адекватну прогностичну модель і підвищить його надійність.

Ми брали до уваги те, що прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві має бути зосереджене на визначенні ймовірності переходу від цінностей, а відтак і стратегії виживання, яка актуалізується на першому етапі кризи, до цінностей і стратегії розвитку. Модель детермінації ціннісних преференцій, на основі якої пропонується вибудовувати прогноз їхньої динаміки, представлено на рис. 2.2.2.

Як видно з рисунка, модель прогнозування динаміки ціннісних преференцій є круговою, причому зміни в окремих структурних компонентах можуть детермінувати зсуви ціннісних преференцій як безпосередньо, так і опосередковано, через розгортання трансформації від компонента до компонента, причому не лише послідовно, а й хаотично, як в одному, так і в зворотному напрямі. Так, наприклад, зменшення тривожності і відновлення контролю над емоціями можуть сприяти усвідомленню неможливості повернути втрачену нормальність простими рішеннями, що мотивуватиме до

прийняття реальності і трансформування практик. Такий імовірний ланцюжок змін може розгортатися далі в наступному структурному компоненті, позаяк трансформація практик сприятиме опануванню нових компетентностей, а зниження тривожності – постановці середньострокових і більш віддалених цілей. За умови критичної кількості дискретних змін в усіх компонентах моделі можна сподіватися на якісні зміни спочатку преференцій, а потім і ціннісних практик та поступовий перехід від стратегії виживання до стратегії розвитку.

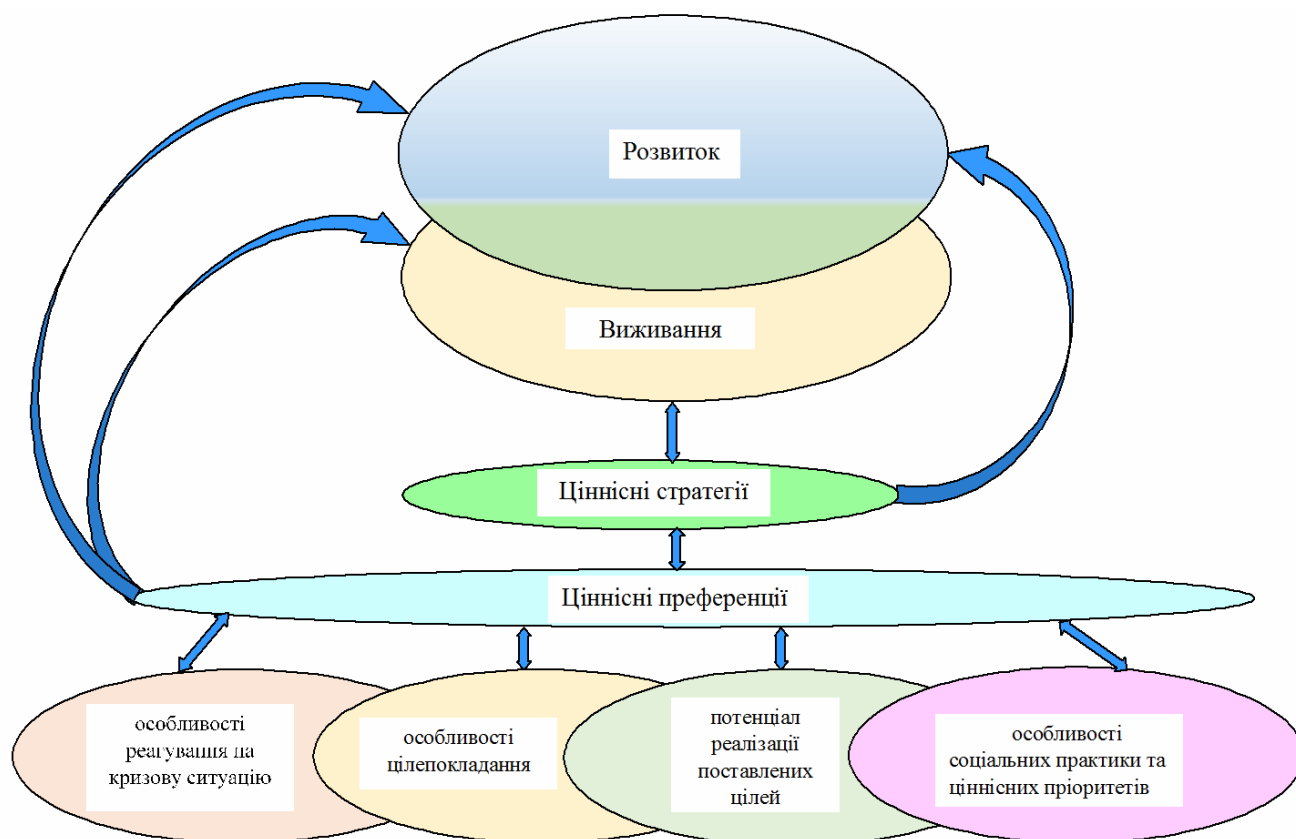

Рис. 2.2.2. Теоретична модель детермінації ціннісних преференцій у кризовому суспільстві

Динаміка реагування на кризову ситуацію і цілепокладання зумовлена переважно зовнішніми обставинами, а тому радше реактивна, тоді як зміни потенціалу реалізації поставлених цілей, соціальних практик та ціннісних пріоритетів більшою мірою зумовлюються досвідом. Отож можна очікувати, що на першій і другій стадіях кризи саме зміни показників перших двох компонентів моделі зумовлюватимуть динаміку преференцій. Утім, уже на другому етапі стадії дестабілізації вектор змін ціннісних преференцій може бути зворотним.

Розроблення прогнозу динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві з опертям на запропоновану модель може мати різний дизайн. Найбільш продуктивною видається така логіка прогнозування:

1) встановлення відповідності масиву даних вимогам закону нормального розподілу і вибір відповідних методів опрацювання даних (параметричних або непараметричних) та адекватної моделі (моделей) прогнозування;

2) проведення кореляційного, регресійного, факторного, кластерного аналізу для сортування масиву даних і добирання показників чи груп показників, які можуть бути «локомотивом» змін;

3) математико-статистичний аналіз масиву даних відповідно до логіки обраної моделі прогнозування;

4) якісний аналіз прогностичної моделі (розроблення ймовірних сценаріїв змін);

5) визначення рівня надійності побудованого прогнозу.

Проведений теоретичний аналіз психологічних засад прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві дає змогу скласти уявлення про специфіку ціннісних змін, зумовлених переживанням кризової ситуації, про методи, способи та логіку побудови прогностичних моделей.

Ціннісні преференції – як генералізовані ціннісні пріоритети, що зумовлюють вибір життєвих стратегій, – задають орієнтири, стандарти та критерії оцінювання цілей і способів їх досягнення. Отже, крім емпіричних даних щодо власне ціннісних пріоритетів, у прогнозуванні динаміки преференцій можуть і мають враховуватись особливості відбору інформації, дані щодо трансформації смислів та ідентичностей, цілі і сенси взаємодії, вибір засобів їх досягнення тощо.

Криза, породжуючи загрози безпеці, добробуту і самому існуванню суспільства, зумовлює, з одного боку, ускладнення взаємодії і функціонування спільноти, а з другого – зростання невизначеності і ризиків, що неминуче позначається на базових цінностях. Невизначеність перспектив реалізації задумів, саморозвитку, досягнення цілей тощо унеможлиблює не лише далекострове, а й середньострокове планування, втрачаються звичні орієнтири, зростає напруженість.

Для прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві, на нашу думку, найбільший інтерес становлять зміни балансу цінностей виживання і розвитку. Перша група ціннісних пріоритетів виявляється в прагненні утриматись у межах норм і правил докризової нормальності чи бодай пригальмувати її руйнування, а друга – у прийнятті

нової реальності і намаганні напрацювати нові моделі поведінки, які дадуть змогу пережити кризу і вибудувати нову нормальність.

Вибудовуючи прогностичні моделі ціннісних змін у кризовому суспільстві, варто враховувати особливості розгортання кризи та актуальний її етап, а також масштаби та глибину кризової ситуації.

Одним із найскладніших етапів прогнозування є виокремлення показників ціннісних змін та їх операціоналізація шляхом добирання індикаторів для різних груп стратегічних пріоритетів (виживання і розвиток). Найбільш інформативні для нашого випадку показники було об'єднано в чотири групи, що утворили базові компоненти теоретичної моделі, на основі якої пропонується вибудувати прогноз динаміки ціннісних пріоритетів у кризовому суспільстві. Означення виокремлених компонентів моделі відображає логіку розгортання процесу визначення ціннісних пріоритетів та їх зміни в кризовому суспільстві: особливості реагування на кризову ситуацію, особливості цілепокладання, потенціал реалізації поставлених цілей, ціннісні пріоритети та соціальні практики. Запропонований для кожної з груп показників перелік індикаторів не видається довершеним, тому наступним кроком має бути емпірична верифікація моделі, уточнення індикаторів і добирання мінімально достатньої їх кількості із застосуванням методів математичної обробки, зокрема кореляційного, факторного, кластерного та регресійного аналізу.

Надзвичайно відповідальний етап апробації запропонованої моделі – розроблення інструментарію для збирання даних та визначення методології проведення емпіричного дослідження. Найбільш перспективними для визначення ціннісних пріоритетів видаються оцінні шкали (шкала Лайкерта, семантичний диференціал, графічна рейтингова шкала тощо).

Для вирішення прогностичних задач досліджуваного типу однією з найбільш релевантних видається теорія структурно-функціонального аналізу Р. Мертон, а також його ідея щодо використання теорій «середнього рівня» як інструменту прогнозування. Зіставлення емпірично встановлених фактів щодо ціннісних пріоритетів респондентів та формулювання на основі їх порівняння логічно взаємопов'язаних тверджень дає змогу знаходити пояснення виявлених змін і виводити закономірності. Одночасний розгляд кількох гіпотез сприяє розширенню простору інтерпретацій, дає змогу змодельювати процес змін у кількох площинах. Таким чином уможлиблюється не лише передбачення ймовірного зсуву балансу цінностей виживання і розвитку та вектора їхніх змін, а й визначення окремих тенденцій (наприклад, щодо взаємозумовлення

чинників ціннісних змін, домінування окремих детермінант тощо), а також прогнозування на основі аналізу виявлених тенденцій і закономірностей вірогідних наслідків очікуваної динаміки преференцій. Екстраполяція встановлених тенденцій і закономірностей дасть змогу передбачити проблеми, які можуть виникати, запропонувати способи їх подолання і визначити потрібні для цього ресурси.

Аналіз результатів прикладних досліджень процесів і явищ, які безпосередньо чи опосередковано впливають на динаміку ціннісних преференцій, для формулювання проміжних гіпотез та встановлення закономірностей – перспективи подальшого наукового пошуку. Це дасть змогу уточнити запропоновану модель і перелік показників та індикаторів, що сприятиме підвищенню адекватності моделі і точності прогнозу.

Частина III

ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ПРОЦЕСІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розділ 1

Прогнозування соціально-психологічної резилієнтності в ситуації тривалого травматичного стресу: ідентичнісно-поведінковий підхід

Головним українським питанням після перемоги на багато років уперед буде питання як *пережити втрати і відновитися після них*. Навіть сам перелік можливих втрат уже вражаючий, і, на жаль, він буде зростати.

Про відбудову, відновлення і розбудову стали говорити ледь не з перших місяців війни, коли стало зрозуміло, що здаватись Україна не збирається і перемога буде за нами. Але в кожній перемогі є своя ціна – уже сплачена або та, яку ще доведеться заплатити. Щодо відновлення у нас будуть дуже різні завдання – відбудувати житло, відновити інфраструктуру, повернути собі безпечний простір, вшанувати полеглих, допомогти тим, хто вижив. Про яке б завдання ми не говорили, у ньому завжди, крім матеріальних ресурсів, будуть задіяні люди. Усі ті, хто пройшов війну, хто заплатив свою ціну перемоги, а значить, теж потребує відновлення і внутрішньої відбудови. І практично завжди ці люди будуть діяти в групах – сім'ях, спільнотах. Отже, кожне з практичних завдань буде також і соціально-психологічною задачею і впливатиме на особистісне відновлення кожної людини. Давно і переконливо доведено, що соціальна підтримка є однією з базових умов особистісного посттравматичного відновлення.

І так само як матеріальне відновлення планується уже зараз, дуже доцільно потурбуватися про те, яким буде соціально-психологічне і психологічне відновлення в спільнотах. Важливо прогнозувати процес таким чином, щоб він був максимально зцілювальним і не набув деструктивних рис. Так щоб сьогоднішнє життя містило в собі підґрунтя майбутнього. Одним із підходів, який допоможе нам спрямовувати воєнні і поствоєнні соціальні процеси в конструктивне, відновлювальне річище, є вивчення та прогнозування соціальної резилієнтності і резилієнтності громад.

Звернімо увагу на те, що поняття резилієнтності не є суто психологічним, воно охоплює широкий набір змінних, які стосуються переважно матеріальних і нематеріальних ресурсів громади або доступу до них, соціально-демографічних характеристик спільноти (Guidance..., 2022). У цьому ж розділі ми зосередимося на аналізі соціально-психологічного і психологічного складників соціальної резилієнтності. Зокрема, зосередимо увагу на тому, як процеси виникнення та зміни соціальних ідентичностей впливають на особисту і колективну резилієнтність і які підходи до прогнозування та формування резилієнтності доступні на сьогодні.

Загалом ми будемо спиратися на класичне, схвалене Американською психологічною асоціацією (APA) визначення резилієнтності, де резилієнтність розглядається як «процес позитивної адаптації в умовах негараздів, травм, трагедій або значного стресу» (Лазос, 2019).

Є чимало підходів до тлумачення, вивчення та прогнозування явища колективної резилієнтності. Переважна більшість із них є відповіддю на типові, поширені соціальні потрясіння – стихійні лиха, пандемії, соціальні заворушення, терористичні акти тощо. Резилієнтність під час тривалої війни не є мейнстримним напрямом досліджень. Це закономірно – воєн такого масштабу і тривалості в Європі не було після завершення Другої світової війни. Більше того, якою б повною не була та чи інша модель резилієнтності, вона потребує адаптації відповідно до культурного контексту і подій, що відбуваються. Тому ми скористаємося традиційним способом – проаналізуємо світовий досвід і спробуємо знайти й виокремити найбільш релевантні до української ситуації дані, а також визначити можливість їх застосування.

Одним із важливих питань є й те, як співвідносяться між собою особиста резилієнтність і колективна. Жодне із цих явищ неможливе саме по собі. Соціальна інклюзія і взаємодія є загально визнаною частиною особистої резилієнтності, а резилієнтність акторів завжди називають у переліку факторів резилієнтності колективної. Маємо закономірну картину перетікання особистої резилієнтності в соціальну, а соціальної – в особисту. Резилієнтність кожного є «цеглинкою» спільної резилієнтності громади. Але, послуговуючись знову ж таки мовою метафор, спільна резилієнтність – це радше будівля із «цеглинок» особистої резилієнтності кожного, ніж купа випадково накиданої цегли. Ці процеси перебувають у постійному взаємозв'язку і в процесі взаємовпливу.

Для появи резилієнтності необхідна взаємодія між індивідом (мікрорівень) і мезорівнем (громада) та макрорівнем (держава, великі спільноти). Під цим кутом зору резилієнтність постає як цілісне, «екологічне»

явище, притаманне людству (Nuttman-Shwartz, 2021). Очевидно, що такий процес потребує ланки, яка б пов'язувала три згадані вище рівні. У цьому контексті ми обов'язково згадуємо про соціальну ідентичність як про знання, усвідомлення та переживання себе членом тієї чи іншої соціальної групи (Turner et al., 1987). Часто це знання і ці переживання лежить в основі резилієнтності. Так, спільне усвідомлення себе українцями допомогло загальній мобілізації суспільства та посилює його стійкість у перші дні повномасштабного вторгнення. І разом з тим розвинулося до особистих характеристик, як-от: зміна мови спілкування, перегляд цінностей, способу життя та ін. У цьому розділі ми розглянемо основні підходи до колективної резилієнтності і її складників, а також вплив соціальної ідентичності на неї та визначимо деякі чинники, що дають змогу її прогнозувати.

Резилієнтність виникає як відповідь на травматичну подію, яка завжди є поєднанням факторів вразливості і захисних чинників. Як наслідок цієї взаємодії можна спостерігати і резилієнтність, і дезадаптацію, а також (як найчастіше буває) поєднання цих двох соціальних процесів (Лазос, 2019).

Г. Лазос групує підходи до резилієнтності громади таким чином:

- резилієнтність як процес зміни стану громади: здатність динамічно пристосовуватися і позитивно адаптуватися до несприятливих сил або впливів, а потім набувати позитивного функціонального стану;

- резилієнтність як здатність адаптуватися до небезпеки, вживаючи заходів для досягнення та підтримки прийнятного рівня функцій і структури громади;

- резилієнтність як здатність громади передбачати ризики, готуватися до них, реагувати на них і швидко відновлюватися завдяки виживанню, адаптації, еволюції та зростанню на основі досвіду минулих катастроф і їхніх наслідків;

- резилієнтність як здатність громади протистояти зовнішнім потрясінням її соціальної інфраструктури.

У широкому розумінні резилієнтність будь-якої системи є сукупністю таких рис, як здатність до абсорбції ризику, адаптації та відновлення.

Отже, найчастіше серед складників забезпечення резилієнтності громади дослідники називають соціальний капітал, економічний розвиток, людський капітал та фізичні ресурси. Людський капітал (знання, лідерство) є складником, який об'єднує характеристики ефективного управління та організації громади, використання минулого досвіду для запобігання негативним наслідкам ризику та їх мінімізації, застосування знань для запровадження змін і розвитку громади в нових умовах. Соціальний капітал (соціальні ресурси, ефективність громади)

є одним із базових складників резиліентності саме громади, адже стосується згуртованості людей, їхньої здатності діяти разом, підтримувати рішення громади (Лазос, 2019).

Бачимо, що є певні універсальні характеристики і чинники резиліентності. Вони є спільними для будь-якої події, яка спричиняє потрясіння чи травму в громаді. Здавалося б, оцінка цих чинників дає змогу прогнозувати резиліентність громади за будь-яких обставин. Але це не зовсім так. Кожен із викликів, які можуть спіткати людину чи групу людей, буде мати своє специфічне наповнення, коли навіть такі формальні ознаки, як «економічний розвиток», буде важко спрогнозувати. Так, наявність матеріальної бази і ресурсів зробить стійкою будь-яку громаду, але вплив руйнувань буде різним за характером і тривалістю, так само як і збитки від потопу й бомбардувань будуть різними. І, відповідно, потрібні будуть дуже різні економічні і матеріальні ресурси для відновлення. Так само і з лідерством, і із соціальним капіталом. Кожен із життєвих викликів буде потребувати своєрідного, відповідного моменту наповнення цих складників резиліентності, які спрацюють у кожному окремому випадку.

Розгляньмо детальніше українську ситуацію. Очевидно, що масштабна неспровокована війна Росії проти України, яка не залишила в країні безпечних місць для цивільного населення, і лінія фронту довжиною понад тисячу кілометрів – це, м'яко кажучи, надзвичайно специфічний випадок. Ми не можемо застосовувати тут класичні підходи прогнозування резиліентності, які традиційно побудовані за схемою «гостра подія нетривалої дії (від кількох годин до кількох днів), а після цього – безпечний період відновлення». Наприклад, найбільш досліджуваною є резиліентність після терористичних актів чи природних катаклізмів. Разом з тим наші виклики є зовсім іншими. І на сьогодні етап відновлення лише в перспективі. Тут варто зупинитись і на тому, що саме вкладається в коротке визначення «процес позитивної адаптації в умовах негараздів, травм, трагедій або значного стресу». Чим саме є «позитивна адаптація». Це принциповий момент, адже від розуміння змісту адаптації буде залежати і подальше прогнозування цього процесу та його підтримка.

Коли говорять про резиліентність як про один із способів, за допомогою якого людина чи громада дають собі раду з наслідками психотравматичних подій, найчастіше апелюють до події чи подій, що мали обмежений вплив у часі і змінилися безпечним чи умовно безпечним етапом відновлення.

У нашій ситуації (понад 300 років протистояння з імперією, 8 років активної війни і понад рік повномасштабного вторгнення) можемо говорити

про тривалий травматичний стрес (CTS – continuous traumatic stress). CTS описує процес, коли загострення змінюється на відносно затишшя, поєднуючи загрозу в минулому, теперішньому і майбутньому, що значною мірою впливає на психічне здоров'я населення. Власне, тому нам варто звертатися не лише до класичних досліджень соціальної резилієнтності, а й до джерел, які вивчають вплив CTS на стан суспільства. Правильне формулювання і розуміння того, що відбувається, є ключем до реалістичного оцінювання ситуації і прогнозування її розвитку (Shapira, & Cohen, 2020).

Ізраїльські вчені провели метааналіз клінічних досліджень щодо поширеності різноманітних психічних розладів у населення, що перебуває в ситуації хронічного стресу – під постійною загрозою бомбардувань. Серед іншого виявлено, що показники ймовірної психопатології так чи так пов'язані з поточною інтенсивністю ракетного вогню; під час ескалації показники зазвичай були вищими, ніж в умовно спокійні часи. З'ясовано також, що симптоматика психічних розладів значно ширша, ніж симптоми ПТСР, а отже, і профілактична та прогностична робота мають бути побудовані навколо роботи із ширшим колом проявів дистресу. Із цих спостережень випливає такий цікавий висновок: якщо симптоматика яскраво проявляється в момент чи одразу після травматичної події, то чи не є вона ситуативною нормальною реакцією на загрозу, яка з часом, тобто в моменти спокою, зменшується до середніх показників по країні? Адже з результатів цього метааналізу видно, що ці реакції є тимчасовими і залежать від контексту. Більше того, як і в українській психологічній думці, в ізраїльській спільноті психологів обговорюють тезу про те, що клінічний діагноз ПТСР не є точним описом того, як насправді реагує психіка на загострення ситуації в умовах хронічного стресу. Очевидно, що реакції, які з часом проходять, є нормальними стратегіями психіки для того, щоб справитися із загрозою (Green, 2017). Наприклад, повторне посттравматичне переживання подій змінюється загальним відчуттям страху; підвищена пильність пов'язана з очікуванням ракет, які справді можуть бути застосовані ворогом; і симптоми уникнення належить розуміти як засноване на реальності функціональне подолання, яке передбачає уникнення зон, які, імовірно, будуть уражені ракетами. Дослідники говорять про те, що набір симптомів і реакцій на CTS краще інтерпретувати як адаптацію до несприятливого середовища, а не як перші ознаки ПТСР, що можна звести до популярної фрази про «нормальну реакцію на ненормальні події» (Diamond et al., 2013).

Однак така адаптація має свою ціну – поширеність інших психічних та деяких соматичних розладів зростає. Відповідно, розробляючи діагностичні програми та програми розвитку резиліентності, увагу треба зосереджувати на функціональних порушеннях і генералізованому дистресі, а не на стандартних діагностичних критеріях, заснованих на симптомах ГСР чи ПТСР.

Висновки, зроблені в наведеному огляді, однозначно, перегукуються з українським досвідом. Незважаючи на прогнози та увагу преси до теми ПТСР, війна зумовлює все ж таки інші наслідки, які є ціною реалізації адаптаційних стратегій. Таку ситуацію, коли стресова реакція, як реакція на реальну травматичну подію, затухає без наслідків, але, повторюючись певну кількість разів, викликає інші психічні чи соматичні розлади, навряд чи можна віднести до резиліентних реакцій. Хоча насправді позірно це буде виглядати «спокійніше», ніж класична картина посттравматичного розладу.

Звідси дуже важливий для прогнозування і підтримки резилієнсу в українському суспільстві висновок. Не завжди позірна невиявленість ПТСР чи інших розладів, що є, так би мовити, лінійними наслідками травми, є ознакою резиліентності. Ситуація хронічного стресу має інші, значно ширші, але менш «яскраві» маркери особистого і колективного здоров'я, які потрібно відстежувати. Більше того, у ситуації хронічного стресу лінійні причинно-наслідкові зв'язки між подіями і розладами емпірично довести фактично неможливо. Їх можна лише логічно обґрунтувати, спираючись на знання про механізми стресових реакцій. Отож доцільно проводити постійні і тривалі в часі порівняльні дослідження груп, що зазнають різного рівня дії стресорів.

В умовах очевидної ситуації хронічного стресу потрібні інші підходи до оцінювання та прогнозування резиліентних реакцій, які будуть працювати у вимірі перспективи. Адже постійне переживання стресу тягне за собою процес деградації різних психологічних, соціальних та економічних ресурсів на індивідуальному і соціальному рівнях, що призводить до виникнення тих чи тих психічних проблем.

Прогнозування особистісної резиліентності є загалом завданням складним і важко реалізовуваним. Разом з тим автори огляду зазначають, що майже всіма респондентами в розглянутих дослідженнях було продемонстровано захисні ефекти за умови наявності більших особистих і суспільних психосоціальних та економічних ресурсів. До цього вони додають, що ресурси громади – це той чинник, на який легше впливати, який легше наростити. Тому більш перспективним видається прогнозування і формування резиліентності на рівні громади, зосереджені на розвитку її згуртованості та

ефективності. Відповідно, фактори ресурсності і згуртованості потрібно брати до уваги в процесі оцінювання ризиків і протидії загрозам (Green, 2017).

Дані представлено тут огляду пізніше було підтверджено емпірично. На основі гіпотези, що наслідки впливу тривалого травматичного стресу не вичерпуються і не описуються тільки через клінічні симптоми ПТСР, фахівці розробили власну шкалу реакцій на CTS. За результатами апробацій до шкали ввійшли пункти, які «вимірювали» такі почуття, як виснаження/відчуженість, лють/зрада та страх/безпорадність. Порівнюючи отримані результати з результатами класичної шкали ПТСР, учені дійшли висновку, що характеристики шкали, які «вимірюють» тривалий травматичний стрес, лише частково збігаються з результатами шкали, що «вимірює» ПТСР, і мають свою особливу факторну структуру. Ідеться про «безперервний латентний конструкт, що виникає внаслідок травматичного стресу вищого порядку» (Goral et al., 2021). Так, додаткові реакції, що виникають через багаторазовий або тривалий вплив загрози, можуть активувати когнітивні, поведінкові та емоційні ефекти, зокрема тривожність, депресію, соматизацію, надмірне реагування на ризик, постійне занепокоєння через невизначеність майбутнього, психічне виснаження та зміну самопочуття (Goral et al., 2021). Тоді як класичні симптоми ПТСР, як ми вже зазначали вище, проявлятимуться ситуативно і будуть радше ознаками гострої стресової реакції, відповіддю на реальну загрозу, аніж клінічним розладом.

Маємо, з одного боку, черговий аргумент на користь того, що в умовах тривалого травматичного стресу для розбудови резиліентності потрібно насамперед орієнтуватися на профілактику наслідків саме таких впливів. З другого боку, це змінює фокус уваги в такій роботі. Якщо гострі стресові реакції – це радше особиста реакція на травматичну подію, то тривале переживання та адаптація – це обов'язково процес, що має соціальний складник. Адже протягом усього часу дії стресу й особливо в моменти «затишшя» відбувається соціальна взаємодія, спільне осмислення та переживання, пошук матеріальних і нематеріальних ресурсів для відновлення.

Автори уже згаданого вище дослідження доводять, що спільнота є наріжним каменем усіх поточних процесів планування, підготовки, подолання та відновлення після пережитих негараздів (Shapira, & Cohen, 2017), і стверджують, що саме спільнота має вирішальний вплив на людську здатність адаптуватися до негараздів загалом і до CTS зокрема. Вони наголошують на тому, що стійкість громади досягається шляхом цілеспрямованих дій її членів, метою яких є поліпшення становища своєї спільноти.

Це досить очевидне, але цікаве за своїм механізмом спостереження. Цілеспрямовані дії членів громади мають у контексті резилієнтності подвійне значення. По-перше, це загальне зміцнення стресостійкості через формування відповідної атмосфери, забезпечення ресурсності та доступу до ресурсів. Тобто конкретні реальні вчинки, які забезпечують реальні наслідки. Але разом з тим конкретні ефективні дії, як відомо, є найбільш ефективним способом досягнення резилієнтності. Отже, надаючи підтримку громаді, люди, що її надають, формують свою резилієнтність, стаючи стійкішими, а відповідно, утворюючи певний кістяк цієї громади. Зрозуміло, що схема працює не без обмежень – вигорання і вторинне травмування завжди мають місце в цій схемі як фактори ризику. Власне, тут потрібна зворотна роль спільноти, яка буде забезпечувати адекватний розподіл навантаження, мотивацію та реальні можливості для відновлення активних людей. Незважаючи на те, що стійка спільнота не є спільнотою стійких членів, відносини між окремими людьми сприяють стійкості громади і зменшують стрес перед лицем негараздів, як, наприклад, у CTS (Greene et al., 2017).

Варто розглянути, як стосунки між людьми визначають стійкість у громадах. Зокрема, це відбувається через: а) почуття належності до спільноти або відчуття, що її члени важливі одне для одного і для групи; б) прихильність до місця або зв'язок, який виникає між людьми і їхнім значущим середовищем; в) компетентність громади, що визначається як соціальна згуртованість мешканців у поєднанні з їхньою готовністю втручатися в ім'я загального блага; г) довіру до місцевого керівництва або управління і д) уявлення про готовність громади до надзвичайних ситуацій (Shapira, & Cohen, 2017).

Отже, маємо достатньо аргументів із сфери загальних знань про природу психічного травмування і також додаткових щодо впливу саме тривалого травматичного стресу на особистість і спільноту, для того щоб наголошувати на принциповій важливості розбудови резилієнтності в громадах. Але тоді постає питання, яким є зміст резилієнтності, з чого в українській актуальній ситуації складається «позитивна адаптація» й, особливо, позитивна соціальна адаптація, на чому вона тримається. Ці механізми часто залишаються поза увагою під час опрацювання тем резилієнтності. Як ми вже зазначали вище, соціальна ідентичність може бути тією ланкою, яка пов'язує мікро-, мезо- і макрорівні реагування на травматичні події, і, відповідно, лежати в основі резилієнтності.

Концепцію соціальної ідентичності ввели в ужиток у соціальній психології А. Таджфел і Дж. Тернер. За їхніми спостереженнями, у різних ситуаціях будуть проявлятися ті чи ті аспекти самосистеми (у церкві – релігійна

ідентичність, на мітингу – політична ідентичність тощо). Більше того, коли проявляються різні ідентичності, ми будемо поводитися відповідно до різних переконань, розуміння та пріоритетів, пов'язаних з ними (благоговійно – коли релігійні, бурхливо – коли політичні). Протягом останніх чотирьох десятиліть ці ідеї широко використовували для аналізу поведінки натовпу (Turner, 1987).

Поєднання двох напрямів соціально-психологічних досліджень – резилієнтності і соціальної ідентичності – відбулося порівняно недавно. З погляду теорії соціальної ідентичності, є кілька засадничих принципів, на яких ґрунтується підхід до вивчення ролі соціальної ідентичності в процесах розвитку резилієнтності.

Нині дослідники виокремлюють дві провідні концепції щодо того, які соціальні реакції більш притаманні соціальним групам в умовах загрози. Одна з них – концепція вразливості, яка впливає із класичної теорії мас. Згідно з цією теорією люди в разі виникнення загрози схильні поводитися як «маса», переживаючи паніку, дезорганізацію та проявляючи деструктивні форми поведінки. На запереченні теорії мас побудовано чимало постулатів теорії соціальної ідентичності. Зокрема, на підставі ідей про соціальну резилієнтність теорія соціальної ідентичності стверджує, що в разі масових травматичних подій люди здатні бути резилієнтними, і це їхня базова характеристика – така ж, як і стресові реакції (Drury, 2012). І так само, як і базові стресові реакції, вона може бути, відповідно, послаблена через дію певних випадкових факторів чи посилена внаслідок певних впливів.

У момент загрози виникає нова «норма», оприявнюються нові способи дії, які є відповіддю на нетипові для буденного життя виклики. Тобто змінюються самі дії: ховатися в бомбосховище, виїжджати з міста, захищати себе, долучатися до волонтерської діяльності. Але, незважаючи на нові дії, засадничі правила поведінки, цінності і норми, які є в суспільстві, нікуди не зникають. Вони в певні моменти можуть нівелюватися, але загалом будуть дієвими. Наприклад, підтримка інших, допомога старшим людям, дітям або тим, хто постраждав. Якщо поглянути ретроспективно на події після 24 лютого 2022 р., то навіть у тому хаосі, вирі буремних подій ці засадничі правила не порушувалися, а швидкість, з якою зреагувало суспільство, утверджуючи цінності взаємодопомоги, гідності і свободи, була просто вражаючою.

Є кілька пояснень цього феномену.

По-перше, це особистий контакт і прагнення допомогти тому, хто поруч. Особливо добре це працює в епоху розгалужених соціальних мереж, де особистий контакт налагоджується надзвичайно просто. В екстремальних

ситуаціях група може бути сформована спільними правилами і цінностями, єдність може ґрунтуватися на спільному відчутті моралі. І колективну поведінку визначають особливості міжособової взаємодії. Тож норми навіть у великих групах можуть сформуватися доволі швидко й адаптивно. Основою таких норм буде особистий контакт. Результати досліджень свідчать про те, що усталені в суспільстві норми моралі та поведінки визначають ставлення до «егоїстичної» дії і соціальної підтримки (Penic, Drury, & Vady, 2022).

По-друге, теорія прихильності говорить про те, що ми в ситуаціях загрози будемо шукати когось чи щось знайоме і спиратися на це більшою мірою, ніж просто рятуватися втечею. Наявність близьких дає відчуття безпеки (тому часто люди віддають перевагу не евакуації, а прагнуть залишитися в знайомій місцевості, поруч із знайомими людьми). Визначеність і прихильність дають більше відчуття безпеки, ніж утеча в реальну безпеку. Дослідження показують, що чим більш незнайомим буде оточення в момент виникнення загрози, тим більша ймовірність прояву панічних реакцій (Penic, Drury, & Vady, 2022).

По-третє, і це вже стосується безпосередньо соціальної ідентичності, є фактор резиліентності, який виникає саме в момент дії надзвичайної ситуації, – поява нових зв'язків та ідентичностей. Поява нових зв'язків впливає з механізму самокатегоризації, який лежить в основі формування соціальної ідентичності. Когнітивно самокатегоризація – це розуміння своєї схожості з іншими на основі певних ознак, які відрізняють людину від членів інших груп, що посилює усвідомлення схожості і єдності зі «своїми». Емоційно це активізує відчуття належності до групи і спорідненості з її членами, навіть коли не йдеться про особисте знайомство. Поведінка так само може змінюватися відповідно до інтересів своєї групи. Отже, соціальна ідентичність не завжди формується через початкову належність до групи. Те, що може перетворити гурт людей на групу, – подія, яка їх об'єднає і змінить їхню поведінку, а також сформує спільну ідентичність (Drury et al., 2015).

Зупинімося на цьому підході більш детально. Важливо розуміти, яким чином ідентичність, сформована як відповідь групи на загрозу, може сприяти розвитку резиліентності. В основі формування такого виду ідентичності лежить прийняття ідеї про спільну долю – *commonfate* (Turner et al., 1987). А той вид ідентичності, який виникає, називають спільною, або поділюваною, ідентичністю (*shared identity*– *SI*) (Drury, 2012).

Дослідження колективних конфліктів показали, що усвідомлення зовнішньої загрози, яка сприймається як така, що впливає на всіх присутніх без розбору, може перетворити сукупність розрізнених індивідів у психологічно

єдину спільноту. А це, відповідно, приводить до появи певних соціально-психологічних ефектів солідарності, описаних теорією самокатегоризації. У цьому разі об'єднує не попередня належність до груп, що мають спільні норми, і не особисті зв'язки, а саме відчуття загрози як спільної для всіх долі, що зумовлює появу спільної ідентичності (SI) (Drury, 2018).

У таких ситуаціях сама по собі група може стати джерелом резиліентності. У сформованій спільній ідентичності, яка часто ґрунтується на попередніх, хоча й видозмінених цінностях, є не лише уявлення, якою є група, а й те, як поводитися, якщо ти член цієї групи. Наприклад, в Україні набув сьогодні поширення наратив, що українці стійкі, перемагають, а в разі загрози об'єднуються для спільної дії (часом навіть із конкретизацією, яка це може бути дія: допомагати фронту, плести сітки, переказувати гроші волонтерам тощо). Тобто всі послання («українці настільки сміливі, що...», або: «українці – це такі люди, які...»), що описують певну рису характеру (стійкість, сміливість, ненависть до ворога тощо) і часто містять спонукання до дії (не боятись, робити свою роботу, працювати на перемогу...), є одночасно і відображенням ідентичності, і джерелом резиліентності.

Відчуття під час надзвичайних ситуацій психологічної єдності з іншими є основою здатності надавати та приймати підтримку, діяти разом завдяки спільному розумінню того, що є практично і морально необхідним, сприймати становище інших як пов'язане зі своїм власним (Penic, Drury, & Vady, 2022). Завдяки відчуттю і розумінню своєї належності до групи людина отримує доступ до соціального капіталу групи і долучається до його формування. А часом також не лише до соціального капіталу, а й до матеріальних ресурсів – через інформацію про способи отримання допомоги та підтримку групою таких кроків. Наприклад, за умови ідентифікації себе з групою ВПО людина може отримати як доступ до неформальних спільнот, так і доступ до програм матеріальної допомоги. У цьому сенсі бути частиною групи значить зменшувати почуття безпомічності, яке лежить в основі дії травматичних механізмів на психіку.

Розширення меж ідентичності від особистого Я до колективного Я (яке можна визначити як «ті з нас, хто постраждав від надзвичайної ситуації») означає розширення кола проблем і меж власної залученості в подію. Спільна соціальна ідентичність мотивує поведінку солідарності щодо «нас» у формі підтримки і співпраці. Особливістю є те, що загроза стосується всіх – і тих, хто допомагає, і тих, кому допомагають .

На додачу до мотивації підтримувати інших у групі спільна соціальна ідентичність може змусити людей очікувати підтримки від тих, хто поділяє їхнє членство в групі. Очікування підтримки в такому контексті має низку наслідків. По-перше, це посилює у людей відчуття ефективності чи розширення можливостей. По-друге, це сприяє спільним діям, оскільки люди здатні передбачати та координувати дії одне одного. По-третє, це дає людям змогу регулювати поведінку одне одного та забезпечувати колективну реакцію, яка відповідає загальним нормам і цінностям. Колективна психосоціальна резиліентність у цьому контексті означає «спосіб, у який спільна ідентичність дає змогу групам постраждалих виражати та очікувати солідарності і згуртованості, а отже, координувати й використовувати колективні джерела підтримки» (Drury et al., 2019).

Зрозуміло, що не кожна ситуація породжує соціальну ідентичність, яка є джерелом резиліентності. Механізм активування саме резиліентних стратегій на сьогодні не має однозначного пояснення. Очевидно, що самокатегоризація є частиною цього процесу. Як гіпотезу можемо запропонувати ідею про те, що активування соціальних резиліентних механізмів визначається попередніми цінностями групи, досвідом адаптації до інших соціальних викликів, а також певними випадковими факторами – чи буде на різних рівнях достатньо осіб, що є носіями відповідної соціальної ідентичності і сприймаються як лідери груп, чи є взагалі попередній досвід згуртованості і спільних ефективних дій. Але якщо передбачити появу резиліентних стратегій у момент початку надзвичайної події досить складно, то цілком реально прогнозувати розвиток резиліентних стратегій, а ще їх можна підсилювати.

Один з основоположників теорії соціальної ідентичності J. Drury зазначає, що посилення ідентичності можливе в разі визнання лідерами того, що спільнота є резиліентною, а по суті, дієздатною, адаптивною, а не панічно-хаотичною. Логічним подальшим кроком у такому випадку буде заохочення спільної ідентичності, відкрите інформування та залучення громадськості до розроблення політик і практик власного захисту (Drury, 2019).

В українському контексті бачимо зовсім неоднозначну ситуацію. Влада визнає за українським народом суб'єктність, силу, ініціативність, адаптивність та інші ознаки резиліентності. Ці наративи ретранслюються фактично всіма представниками влади, зокрема і її найвищими ланками. Отже, маємо формальне визнання і заохочення. Також як заохочення можна сприймати підтримку і формування образу дій – що має робити резиліентний українець: вистояти, перемогти, не боятись... Але разом з тим інформування та залучення

громадськості до розроблення політик і практик власного захисту залишається доволі проблемним моментом. Особливо щодо саме «політик»: тут маємо справу радше з практиками, які влада пропонує людям, а ті переважно погоджуються або винаходять свої. З іншого боку, позитивним аспектом є те, що ці позитивні практики часто помічають і намагаються масштабувати спонтанно або ж керовано. Проблемною зоною залишається ігнорування гострих кутів і фонових конфліктів, що з часом мають тенденцію загострюватись. З одного боку, такий підхід пояснюється законами воєнного часу, а з другого – парадоксальність ситуації може наростати і викликати відтак невдоволення.

Тут важливо також розуміти, що соціальна ідентичність, яка виникла внаслідок переживання певної події, змінюється через зміну самої події, а після її завершення нікуди не зникає. Так, навіть після нашої перемоги в нашій системі ідентичностей залишиться ідентичність тих, хто пережив війну. І належність до цієї групи буде, можливо, не завжди актуальною, але завжди суб'єктивно важливою.

Не слід забувати і про те (і це цілком закономірно), що більшість «спільнот лиха» (disaster community) з часом занепадають. Ті, хто постраждав, вичерпують свої матеріальні і психосоціальні ресурси, а попередні соціальні розбіжності знову даються взнаки. Як приклад згадаймо результати попередніх досліджень, під час яких вивчали соціально-психологічні особливості переживання повеней. Ці дослідження показали, що в разі таких подій вторинні стресори після катастрофи можуть спричинювати більше лиха, ніж сама катастрофа, оскільки люди намагаються впоратися з посталими проблемами, як-от: страхування, постійні збої електропостачання, відновлення своїх будинків, а це їм не завжди вдається. Буває, що потреба в психосоціальній підтримці через спільну соціальну ідентичність може досягти піку якраз тоді, коли контекстуальні можливості, які породили таку ідентичність, тобто спільна доля, якої спільнота зазнала під час самої повені, можуть бути зменшені (Penic, Drugy, & Vady, 2022). І ці висновки надзвичайно актуальні для ситуації, у якій уже перебуває українське суспільство, і щодо тих викликів, які ми можемо прогнозувати в майбутньому.

Маємо ситуацію, коли сама травматична подія, навколо якої формується відчуття спільної долі, є тривалою, а відповідно, ідентичність буде актуальною протягом тривалого періоду часу, а не лише під час короткої дії стресора, як ми бачимо і в більш типових випадках. А також цілком очевидно, що період відновлення і постстресу, яким би він не був і коли б він не настав, буде

тривалим. І навіть після того ця ідентичність, як надзвичайно важлива, така, що часто була пов'язана із фізичним виживанням – власним чи близьких людей, буде значущою. Станом на сьогодні в структурі ідентичності переважають уявлення, які можна трактувати як резилієнтні. Але, як бачимо, завдання прогнозування і підтримки резилієнтності стоїть на роки.

Якась частина відновлення і конструктивного переживання відбувається вже зараз і буде відбуватись спонтанно – це природна особливість людської психіки і людських спільнот. Але разом з тим, згідно з логікою прояву соціальної динаміки та стресових реакцій, етапи мобілізації змінюються етапами виснаження, а значить, викликів для резилієнтності буде ставати все більше. Подальша групова динаміка для збереження резилієнтності буде потребувати спрямування особистості і громади в річище резилієнтності в умовах тривалого стресу та складнощів із доступом до ресурсів.

Традиційно підходи до розбудови резилієнтності ґрунтуються на з'ясуванні потреб громади чи особистості та засобів їх забезпечення (Lordos et al., 2021). У контексті українських реалій потрібне детальне вивчення потреб громад, які є на сьогодні, а також спільне прогнозування потреб, які можуть виникнути чи загостритися з часом. Наступним кроком має стати вже згадане вище надання громадам суб'єктності, залучення та напрацювання політик і практик формування резилієнтності. Тобто належить формувати образ і реальність резилієнтної групи не лише щодо гострих викликів чи, навпаки, абстрактної «війни», а щодо дуже конкретних викликів, які стоять перед кожною громадою окремо.

Звернімося ще й до світового досвіду. Інтерв'ю, проведені через кілька місяців після повеней у Йорку (Великобританія) у 2015–2016 роках, показали, що ті, хто постраждав, використовували низку критеріїв, щоб позначити себе як групу (наприклад, ішлося не лише про спільну долю у зв'язку з повинню, а й про спільний досвід вторинних стресових факторів згодом). Вони також активно створювали групову ідентичність у різні способи, щоб підтримувати життя нової спільноти. Це, зокрема, посилення на спільну історію в розмовах як нагадування про спільне минуле, а також організація зустрічей, груп у Facebook і пам'ятних заходів, на яких згадували і підтримували версію спільної ідентичності «спільноти потопу» (Penic, Drury, & Bady, 2022).

Тому у всіх нас попереду далеко не простий шлях. Адже, як зазначалося вище, у разі тривалого стресу етап виснаження неминучий, так само як і неминучі ситуації, коли, умовно кажучи, спільнота переживатиме поразки (наприклад, не так швидко буде відбуватися відновлення будинків, або

руйнування будуть занадто критичними, або почнеться нове загострення на фронті чи посиляться ворожі бомбардування). На ці виклики буде реагувати і наша соціальна ідентичність як інтегративне переживання і знання про свою групову належність. Якщо в якийсь момент почне переважати ідентичність «жертви», у якій буде домінувати ідея про те, що «інші ніколи не зможуть зрозуміти наших потреб», формування стосунків підтримки із зовнішніми групами може дуже ускладнитися (Penic, Drury, & Bady, 2022). Тоді група ставатиме все більш закритою, почнуть формуватися нерезиліентні, самостигматизувальні наративи. Отже, прогнозуючи резиліентність, потрібно постійно бути пильними до настановлень групи щодо своєї ізольованості та віктимності. У ширшому розумінні – потрібні постійний моніторинг і сприяння формуванню ідентичності тих, хто вижив, на протипагу ідентичності жертви.

Ще один аспект, який належить брати до уваги, коли йдеться про сприяння формуванню соціальної ідентичності як резиліентної: групова ідентичність на основі переживання спільної долі може формуватися не лише в тих, хто бере участь у подіях, а й у тих, хто спостерігає за учасниками та ідентифікує себе з ними. З огляду на спільну ідентичність учасники потрясінь сприймаються тими, хто за ними спостерігає, як подібні. Крім того, поділювана ідентичність у разі загрози має неймовірний потенціал об'єднувати групи, які до того були непримиренно роз'єднані. Спільний поділюваний досвід, пов'язаний з виживанням, стає більш актуальним, аніж колишні міжгрупові суперечності (Drury et al., 2015).

І, нарешті, завершальний аспект, який є, на нашу думку, чи не найважливішим. Адже спільна доля і спільна ідентичність, які сьогодні формуються в Україні, породжені війною, тобто насильством. І тут дуже важливо спиратися на сучасні ідеї, які є в соціальній психології щодо того, що відбувається із цивільною спільнотою, яка переживає війну. З концепції спільної долі і спільної ідентичності випливає також необхідність перегляду уявлень про «постраждалих цивільних», яких досі було прийнято вважати безвольними жертвами подій.

Зростання кількості досліджень свідчить про те, що колективне насильство не обов'язково руйнує громади і що феномен колективного долання лиха війни може бути набагато більш поширеним, ніж це традиційно вважали досі. Наприклад, нещодавній метааналіз (Bauer et al., 2016) майже 20 досліджень, проведених у понад 40 країнах, виявив виразну, стійку закономірність, відповідно до якої насильство під час війни породжує тенденцію до посилення соціальної співпраці на місцевому рівні, зокрема

участь громади та просоціальну поведінку її членів. На схожі висновки можна натрапити і в інших дослідженнях. Очевидно, що не можна цілком уникнути руйнування громад і їх роз'єднаності. Але спільне долання лиха, безперечно, треба вважати типовою соціальною реакцією нарівні з деструктивними наслідками.

Модель соціальної ідентичності колективної резилієнтності (Drury, 2012; Drury et al., 2019) описує це так: досвід спільної долі (спільне переживання колективного насильства) може сприяти формуванню спільної соціальної ідентичності, яка потім стає основою для взаємопідтримувальної поведінки і координованих дій. З погляду динаміки конфлікту тотальне насильство, яке нав'язується всій громаді, імовірно, посилить відчуття, що «ми всі в цьому разом», і, як наслідок, зміцнить спільну ідентичність. Тоді як вибіркоче насильство, спрямоване на конкретних членів громади, призведе, найімовірніше, до розколу і роз'єднання (наприклад, вибіркочі репресії тоталітарних режимів).

Відчуття спільної долі підтримується не лише зсередини, а й іззовні через зовнішніх акторів та інституції. Наприклад, зовнішня допомога, особливо в кризових громадах, може бути як підтримувальна, так і стигматизувальна. Пригадаймо, як у деяких українських містах російське окупаційне військо після того, як зруйнувало їхній мирний побут та інфраструктуру, після масових убивств громадян і встановлення окупаційного режиму почало роздавати гуманітарну допомогу. Але це, зрозуміло, більш радикальний приклад. Досить часто ті, хто надає допомогу, продукують образ жертви, який стає складником гуманітарного нарративу. Це значною мірою деконструє резилієнтність громади. І пізніше це повертається бумерангом до тих, хто цей образ створював, через необхідність забезпечення тих, хто міг би зберігати резилієнтність і забезпечувати себе самостійно або з меншою підтримкою.

А проте резилієнтність громади не означає, що їй не потрібно надавати допомогу. Будь-яка допомога має надаватися з огляду на інтереси спільноти, зокрема з огляду на необхідність підтримки її функціональності і резилієнтності. Визнання стійкості громади не звільняє державу чи міжнародних акторів від відповідальності за забезпечення належного цивільного захисту. Натомість це має стати відправною точкою для розроблення ефективного захисту спільно з безпосередньо зацікавленими громадами з опертям на їхній досвід, потреби і можливості.

І насамкінець зауважимо, що моделі резилієнтності мають чітко демонструвати, що сильні сторони груп постраждалих у довгостроковій

перспективі часто залежать від ролі влади в підтриманні їхніх сил через надання відповідної інформації та ресурсів, а також через визнання їхньої суб'єктності і формування їхньої функціональності. У цьому сенсі має значення лідерство на місцях і лідерство на найвищому рівні. Наративи, стратегії дій, емоційні впливи, ціннісні та ідентичнісні послання – усе це має значення для формування процесів і керування ними.

Спробуємо відтак підсумувати характеристики соціальної ідентичності, вивчаючи які можна прогнозувати і розвивати резиліентність громад. Очевидно, що насамперед потребує вивчення емоційний та когнітивний складники соціальної ідентичності. Це дасть змогу проаналізувати поточні уявлення групи про себе, з'ясувати рівень її резиліентності та можливі загрози для групи. Організуючи подальшу роботу щодо прогнозування і зміцнення колективної резиліентності, слід зважати і на те, що спільна соціальна ідентичність (shared identity), що виникає на основі відчуття і розуміння спільної долі, – це не лише джерело знань і почуттів щодо своєї групової належності до резиліентної групи, а також набір норм, правил, а часом і конкретних приписів, як людина має поводитися як представник своєї спільноти.

Отже, спільна ідентичність – це:

- спосіб емоційного приєднання і солідаризації із спільнотою, яка вважає себе резиліентною. У момент власного виснаження завдяки переживанню своєї належності до сильної групи людина може дістати реальну чи уявну підтримку від неї;

- можливість і право дістати реальну соціальну підтримку в різних формах, а також розуміння того, що гіпотетично за потреби буде змога дістати таку підтримку;

- спроможність самому надавати підтримку та формувати власну самоефективність завдяки «доступу» до людей, яким підтримку надавати безпечно і від допомоги яким з великою ймовірністю можна дістати так зване задоволення від співчуття (compassion satisfaction);

- один із способів комунікації і порозуміння на різних рівнях соціальної взаємодії – міжособовому, внутрішньогруповому і на рівні великих спільнот (наприклад, держави);

- відповідь на загрозу, яка змінюється відповідно до зміни ситуації і триває протягом значного часу після зникнення загрози. Вона може бути більш чи менш актуалізованою, але зазвичай залишається вбудованою в структуру значущих соціальних ідентичностей, найчастіше позитивних;

- ідентичність, що формується як унаслідок безпосередньої участі в події, так і завдяки самоідентифікації себе з групою, що зазнала впливу травматичної події. Цей вид ідентичності може також об'єднувати представників спільнот, які раніше мали напружені стосунки і ворогували між собою;

- форма ідентичності, на основі якої група може формувати щодо інших груп закритість або відкритість, відносини взаємопідтримки. Ідея про те, що потреби групи є зрозумілими для інших і вартими їхньої підтримки, лежить в основі формування резилієнтності і відкритості групи до міжгрупової підтримки;

- ідентичність, для розвитку якої потрібні зовнішня підтримка і наративи, які не будуть стигматизувальними й принизливими, а зважатимуть на реальні потреби спільноти, визнаючи її суб'єктність і сприяючи її функціональності.

Ми розглянули лише деякі аспекти формування резилієнтності спільноти крізь призму проблеми соціального прогнозування та вивчення соціальної ідентичності. Наступним етапом нашої роботи має стати емпіричне дослідження, на підставі результатів якого буде напрацьовано практичні стратегії підтримки спільнот в умовах переживання їхніми членами хронічного стресу через війну.

Розділ 2

Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України

Російська-українська війна стала рубіконом у новітній історії незалежної України. Відтепер буття кожної людини і всієї країни рефлексуватиметься в координатах «до» і «після». Наразі невідомо, коли настане «після», проте «тут і зараз» час думати, яким воно має бути. Створення візії майбутнього України, розроблення плану дій його досягнення та послідовна реалізація мають не менше стратегічне значення, ніж перемога України, оскільки саме майбутнє буде мірилом, що достеменно визначить ціннісну вагу втрат, яких зазнала наша країна в цій війні.

У нашому довоєнному минулому вітчизняні аналітики неодноразово наголошували на тому, що більшість проблем в українців через те, що буцімто немає в нас образу спільного майбутнього. Підставою для таких тверджень слугували поляризовані погляди українців на різні аспекти суспільного буття, які напередодні і під час електоральних перегонів активно підживлювали представники політико-управлінського корпусу.

Не надто сприяло налагодженню конструктивної співпраці між політико-управлінським корпусом і громадянами, спрямованої на творення майбутнього України, запровадження практик партисипаторної демократії. Громадські слухання, обговорення, петиції тощо хоч і набули загального поширення, але радше були формальними способами залучення громадськості до ухвалення важливих для суспільства/громади управлінських рішень. Як і громадські спостереження і громадський контроль за виконанням владою задекларованих цілей та взятих зобов'язань, за прозорістю здійснення публічних закупівель, управління державним і комунальним майном тощо.

Зрештою, як не прикро це констатувати, думки та уявлення громадян про майбутнє України ніколи не були предметом міждисциплінарного наукового дослідження, змістовного фахового обговорення. Уявлення громадян про бажане майбутнє, їхні почуття та цінності майже ніколи не розглядались як

рушій для досягнення соціально бажаних цілей і ресурс, що доповнює прогнозування, побудоване на думках і припущеннях експертів та фахівців-практиків. Інакше кажучи, колективні уявлення – як образу бажаного майбутнього, що мотивуватимуть на його досягнення, так і ризиків та можливих загроз, що запобігатимуть оприявленню його небажаних версій, ніколи не були компонентом прогнозування та планування майбутнього, практикою публічних обговорень та спільного вироблення знань про майбутнє, а отже і колективної відповідальності за нього – не тільки в загальнонаціональному масштабі, а й відносно різних аспектів колективної життєдіяльності регіонального та місцевого рівнів.

Наразі Український уряд розробив та оприлюднив «План відновлення України» (План..., 2022), що містить 17 національних програм (та відповідні проєкти та заходи) повоєнного відновлення України, які планується реалізувати впродовж 2023–2032 років. За своїм змістом План більше нагадує проміжний підсумок інтенсивного кризового мозкового штурму (brainstorm), ніж стратегічний документ, що відображає спільне бачення образу майбутнього країни та план дій з його досягнення.

Також у Верховній Раді створено міжфракційне об'єднання (МФО) «Стратегічний форсайт України», головна мета якого: «координація зусиль щодо розроблення сценаріїв післявоєнного майбутнього України, визначення ключових тенденцій, ризиків і факторів безпеки» (Корнієнко, 2022). Аносовано проведення форсайт-дослідження за участі 26 експертів (їхні імена та критерії відбору невідомі) та цифровий інструмент (Telegram-бот), що буде використовуватися для залучення громадян до дискусій про майбутнє України. Однак депутатська ініціатива викликає низку запитань, адже такі амбітні задуми навряд чи реалізовуватимуться зусиллями трьох депутатів-засновників МФО чи 26 експертів, відібраних за невідомими критеріями. Викликає сумніви запропонований інструмент – чатбот – залучення громадян до дискусій про майбутнє та опрацювання «ідей», які пропонується надсилати, що свідчить про слабку методологію, а отже, і хибність аносованих «ф'ючерсів» – прогнозів майбутнього України.

Обидві ініціативи надзвичайно актуальні і своєчасні, однак вони викликають велике занепокоєння через закладені всередині кожної з них шалені корупційні, маніпуляційні та репутаційні ризики, що несуть на собі відбиток довоєнної національної політики – непрозорість і закритість процедур, привілейоване коло персоналій, неформальні інституційні практики, що живили стан соціетальної кризи в Україні (Суший, 2020). Але найбільша

небезпека криється в потенційному «заграванні» з уявленнями та очікуваннями громадян, у зневажанні соціально-психологічного стану травмованості масової свідомості, що може мати вкрай непередбачувані і небезпечні наслідки для відновлення миру в Україні.

Типи прогнозів і методи прогнозування

Перед тим як здійснити огляд теоретичних і методологічних засад партисипативного прогнозування та визначити можливості його апробації як технології (інструменту) для реалізації цілей повоєнного відновлення в Україні, внесемо ясність щодо ключових понять, якими послуговуватимемося далі.

Розмірковуючи про майбутнє, людина зазвичай уявляє собі вірогідні, можливі чи прийнятні варіанти його розвитку та виробляє плани дій (стратегії), що скеровуватимуть зміни наявного стану речей (ситуацій) на краще в коротко- чи довгостроковій перспективі. У такому ж напрямі рухаються науковці і практики, що мають справу із соціальним прогнозуванням, проектуванням і плануванням. Намагаючись зазирнути в майбутнє в його основних трендах чи тенденціях фундаментальних змін, фахівці розглядають уявне майбутнє як метаперспективу, що містить кілька модальностей для аналізу.

Класична типологія досліджень майбутнього ґрунтується на трьох базових способах мислення про майбутнє (або типах майбутнього) – можливе, імовірне і краще (див. напр. Bibri, 2018; Vergragt, Quist, 2011):

- можливе майбутнє [Possible futures] (що може статися?): до цієї категорії належать дослідження сценаріїв, що дають описи можливих майбутніх станів і їхнього розвитку в короткостроковій перспективі;

- імовірне майбутнє [Probable futures] (що, найімовірніше, станеться?): ця категорія охоплює прогностичні дослідження, зосереджені переважно на історичних даних та аналізі тенденцій, що дає змогу вибудовувати прогнози на середньострокову перспективу;

- прийнятне майбутнє [Preferable futures] (чому б ми надали перевагу?): ця категорія об'єднує дослідження, присвячені нормативному або бажаному майбутньому, як-от ретроспективні прогнози і нормативне прогнозування, та спрямовані на створення прогнозів на довгострокову перспективу.

Модель «конуса майбутнього» Дж. Вороса (рис. 3.2.1) представляє вже сім (в окремих випадках – вісім) типів альтернативних бачень варіантів майбутнього (Voros, 2019):

- потенційне майбутнє [Potential] – це все те, що перебуває за межами моменту «тут і зараз»;

- безглузде [Preposterous] – майбутнє, яке видається «абсурдним», «неможливим» або таким, що «ніколи» не настане;
- імовірне [Possible] – майбутнє, яке колись «може» настати (завдяки майбутнім знанням, відкриттям тощо);
- правдоподібне [Plausible] – майбутнє, яке «можливо» настане (на підставі розуміння того, як улаштований світ (фізичні закони, соціальні процеси тощо));
- вірогідне [Probable] – події, які «найімовірніше» відбудуться (на підставі спостереження поточних тенденцій);
- бажане [Preferable] – те, що «повинно» або «має» відбутися (нормативні оцінні судження, на відміну від наведених вище когнітивних);
- проєктоване [Project] – звичайне, «базове» майбутнє (екстраполювання, «продовження минулого через сьогодні»);
- передбачене [Predicted] – майбутнє, яке, на чийсь думку чи за чийось твердженням, «станеться».

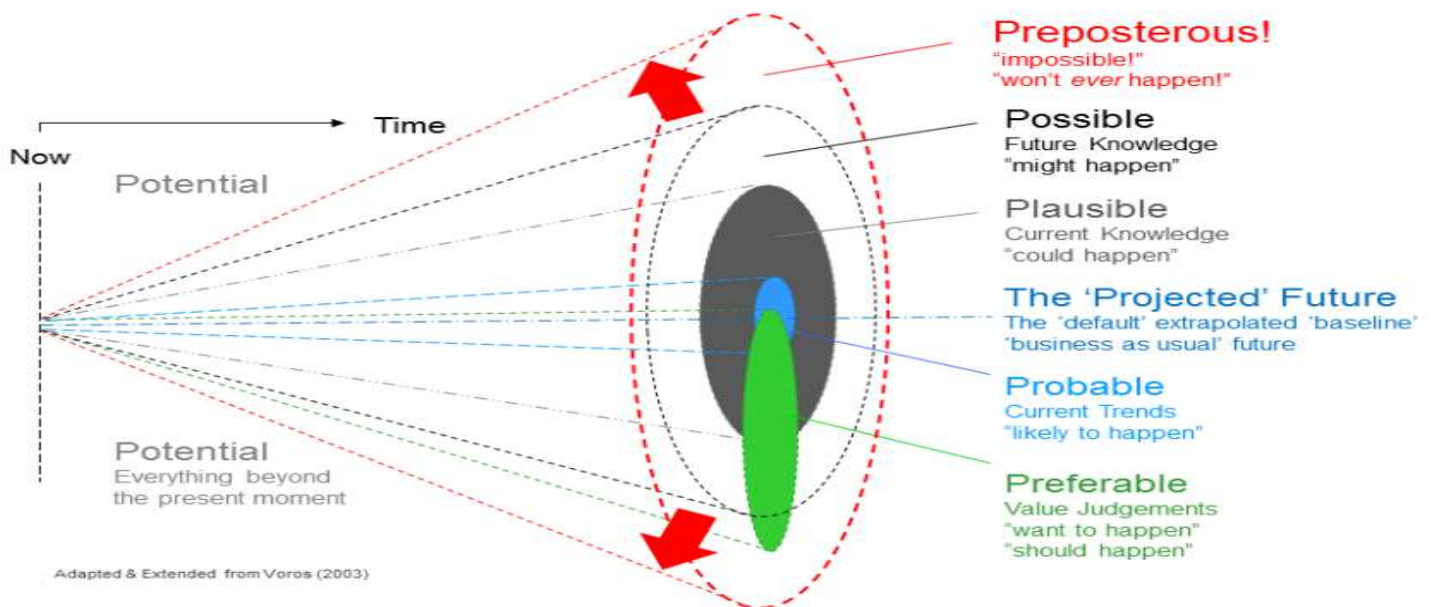

Рис. 3.2.1. «Конус майбутнього» Дж. Вороса

Переважає більшість підходів фокусується на можливому, або ймовірному, майбутньому і має проєктивний (пошуковий) характер. Меншою мірою поширені підходи, що орієнтуються на нормативне, тобто (не)бажане, майбутнє.

Пошукові дослідження майбутнього вивчають те, що, імовірно, може статись, незалежно від того, бажано ми цього чи ні. Такі прогнози

відповідають на питання «Яке можливе/імовірне майбутнє закладено в реальному досліджуваного об'єкта?». Нормативні дослідження майбутнього фокусуються на бажаному, але досяжному майбутньому і відповідають на питання «Якого майбутнього ми прагнемо?». «Якими шляхами досягти бажаного?». Відповідно, вони базуються на нормах і цінностях.

Пошукове прогнозування «дивиться» в перспективу майбутнього через дзеркало минулого, тобто підходить до майбутнього як до контексту, характеристики якого слід передбачати шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, що спостерігаються в минулому і сьогодні. Його завдання – з'ясувати, як розвиватиметься досліджуваний об'єкт за умови збереження наявних тенденцій, та підтримувати стан готовності до того, що може статися. Водночас умови, спроможні змінити чи вплинути на ці тенденції, не беруться до уваги. Головним методом (технікою) пошукового прогнозу є екстраполяція.

В основу нормативного прогнозування покладено прагнення відтворити сам контекст, що передбачає глибшу взаємодію з майбутнім, зворотний погляд з майбутнього на сьогодні покликаний допомогти винайти можливі способи впливу на поточні події. Завдання нормативного прогнозування – визначити дії (шляхи і терміни) для досягнення певної бажаної мети на основі заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей. Головним методом (технікою) нормативного прогнозу є інтерполяція, тобто зворотна екстраполяція (продовження) тенденцій з умовного майбутнього в теперішній час для виявлення альтернативних шляхів досягнення оптимуму.

У дослідженнях майбутнього, як уже було зазначено вище, немає єдиного універсального методу, їхні інструменти доволі гнучкі і їх можна пристосовувати до конкретних цілей: одні методи можна використовувати як для нормативного, так і для пошукового прогнозування; інші – більше до одного, ніж до іншого; деякі випадки потребують комбінації інструментів можливого/імовірного майбутнього і нормативного (бажаного) майбутнього.

Комплексні прогнози, які застосовують під час опрацювання складних проблем і змін, що залежать від великої кількості факторів з різним ступенем стійкості, потребують інтеграції якісної і кількісної інформації, яка є основним ресурсом у створенні майбутніх прогнозів. Обидва підходи мають свої переваги. Переваги якісних підходів, які не гарантуються кількісними методами, полягають у тому, що вони дають змогу досліджувати взаємозв'язки і тенденції там, де замало числових даних або їх узагалі немає, включно з потрясіннями та розривами. У них простіше віддзеркалюються мотивація,

цінності та поведінка; вони здатні створювати порівняння, які захоплюють увагу тих, для кого вони призначені. Кількісні прогнози, якщо вони зроблені правильно, забезпечують строгість, точність і послідовність, що пов'язано з їхньою числовою і математичною природою. Їхні онтологічні та епістемологічні припущення експліцитні і, відповідно, відкриті для критичного аналізу (Karlsen, 2014).

Серед різноманіття представлених у західних джерелах підходів до дослідження майбутнього (Bibri, 2018; Dan-Suteu, & Giorgi, 2019; Donaj, 2012), які, до речі, не суперечать один одному, відправною точкою для занурення в проблематику досліджень майбутнього в межах цього дослідження слугуватиме найбільш узагальнений приклад їхньої типологізації (табл. 3.2.1).

Під поняттям Forecasting (укр. – прогнозування) розуміють «традиційне прогнозування»: процес передбачення майбутнього, що здійснюється шляхом моніторингу та аналізу поточної тенденції, що проєктується на майбутнє. Якщо коротко – це прогноз, побудований на основі екстраполяції тенденцій з минулого/теперішнього на майбутнє. У вітчизняних джерелах складання тверджень про майбутнє на основі явних або неявних припущень, зроблених на підставі спостережуваних тенденцій поточної ситуації, зазвичай класифікується як пошукове прогнозування.

Backcasting (укр. – зворотне, або ретроспективне, прогнозування) – альтернативний щодо традиційного прогнозування підхід. За ретроспективного підходу спочатку уявляють бажану кінцеву точку в майбутньому, а потім визначають, які дії/програми будуть потрібні для досягнення конкретно цього майбутнього: або рухаючись у зворотному напрямку (прогнозування зі зменшенням горизонту, умовно: 5-4-3-2-1), або шляхом побудови ймовірного причинно-наслідкового ланцюжка (прогнозування зі збільшенням горизонту, умовно 1-2-3-4-5), що веде з теперішнього в майбутнє (Theocharis, & Harvey, 2016). Якщо коротко – це погляд на поточну ситуацію з точки зору майбутнього та визначення, як цього бажаного майбутнього можна досягти. Ретроспективний підхід має нормативний характер і фокусується на тому, як можна створити та досягти бажаного майбутнього. У вітчизняних джерелах підходи до майбутнього, які працюють, умовно, у зворотному напрямку – від конкретної бажаної кінцевої точки до теперішнього, зазвичай класифікуються як нормативне прогнозування.

Поняття «форсайт» – Foresight (укр. – форсайт, або передбачення) – набуває дедалі ширшого вжитку для позначення досліджень майбутнього загалом і, зокрема, окремих успішних спільних, орієнтованих на майбутнє

проектів. Тому це поняття має чимало визначень. Концепція форсайту пов'язана з уявленнями про множинність майбутнього. Форсайт не прогнозує майбутнє, а радше аналізує діапазон вірогідних майбутніх випадків, які можуть статися. Його мета – зібрати воедино думки ключових агентів для кращого розуміння рушійних сил, які формують середньострокове і довгострокове майбутнє, щоб розробити обґрунтовані стратегічні концепції чи плани дій. Тобто форсайт дає змогу проаналізувати багато потенційних варіантів майбутнього, навіть якщо заздалегідь невідомо, чи справді можна визначити правильний розвиток подій. Якщо коротко – це візія (бачення) майбутнього, спроектована на горизонті очікувань. У вітчизняних джерелах автохтонна відповідність самоназви форсайт-досліджень зберігається, їх можна класифікувати як комплексні прогнози-передбачення.

Таблиця 3.2.1

**Узагальнений виклад представлених у західних джерелах
підходів до дослідження майбутнього**

Тип	Фокус	Технологія	Методи
Forecasting / Прогнозування	минуле => теперішнє => майбутнє	Екстраполяція	Кількісні
Backcasting / Ретроспективне прогнозування	майбутнє => теперішнє / минуле => майбутнє	Інтерполяція	Якісні Кількісні
Foresight / Форсайт (передбачення)	минуле => теперішнє => майбутнє 1 => майбутнє 2 => майбутнє 3 => ...	Змішана	Комплексні: - вторинний аналіз даних; - тематичне модельовання

Громадська, або громадянська участь; залучення громади; учасницьке прийняття рішень; партисипація, або партиципація, – усе це синоніми одного поняття, що є спільнокореневим словом з англomовним терміном «to participate» (бути частиною чогось, брати участь), яке походить від латинського слова «participatio» з тотожним змістом. Оскільки українська мова не має однослівного відповідника, то відбулося запозичення-калькування з англійської мови, яке звучить як «партисипація». У змістовому плані це відповідає українському словосполученню громадянська (або громадська, – поняття теж не є сталим) участь (Левченко, Величко, & Ковшун, 2018). Щоб уникнути розмивання змісту при перекладі з англійської словосполучень «participatory futures research», «participatory foresight» і відповідно до завдань дослідження, результати якого пропонуються до уваги, будемо послуговуватися поняттям

«партисипація» в значенні поширення принципу громадської участі на сферу соціальної прогностики, залучення громадян, представників різних соціальних верств, груп і спільнот як акторів соціального прогнозування.

Зарубіжні публікації містять різні ключові словосполучення, що акцентують проблематику спільних (партисипативних) досліджень майбутнього: «participatory backcasting» (Nikolakis, 2020; Robinson, Burch, Talwar, O'Shea, & Walsh, 2011), «participatory foresight» (Nikolova, 2014), «participatory future research» (Popp, 2013). Більше того, в окремих дослідженнях зміст поняття «backcasting» розкривається через поняття «participatory foresight», наприклад: «Backcasting can be described as an innovative participatory foresight approach to sustainability through the construction of normative sustainable futures by a variety of stakeholders» (Bibri, 2018; Quist, Rammelt, Overschie, & Werk de, 2006).

Пікантність ситуації полягає в тому, що форсайт-дослідження зосереджені на можливому майбутньому, а ретроспективні – на бажаному, перші переважно належать до пошукових, другі – до нормативних підходів. Але слід взяти до уваги, що в дослідженнях майбутнього не може бути «чистих» підходів чи універсального методу, їхні інструменти доволі гнучкі і їх можна пристосовувати до конкретних цілей: одні можна використовувати як для нормативного, так і для пошукового прогнозування; інші – більше до одного, ніж до іншого; деякі випадки потребують комбінування інструментів. Урешті-решт, «завчасна» взаємодія з майбутнім (ґрунтуючись виключно на нормативних методах) не може бути повною поза пошуковими методами. Комплексні прогнози, які застосовують під час опрацювання складних проблем і змін, що залежать від великої кількості факторів з різним ступенем стійкості, потребують інтеграції якісної і кількісної інформації, яка є основним ресурсом під час створення майбутніх прогнозів.

Зважаючи на те, що в широкому сенсі поняття форсайт-дослідження набуло «парасолькового» значення (див. визначення, наведене вище), фактично стратегія розроблення спільних (партисипативних) прогнозів може складатися з кроків, які належать до кожного з наведених підходів до дослідження майбутнього: foresight – backcasting – forecasting. За форсайту мета полягає не тільки і не стільки в тому, щоб передбачувати майбутнє, скільки в тому, щоб краще зрозуміти можливі і пріоритетні варіанти майбутнього. За ретроспективного прогнозування мета полягає у визначенні способів досягнення соціально бажаних цілей. Загалом же громадяни дістають змогу впливати на процес творення майбутнього, оскільки вони не просто

висловлюють свої бачення (наративи) про бажане майбутнє, а й пропонують заходи для досягнення цього майбутнього.

Словосполучення «партисипативне прогнозування» свідомо винесено в назву з огляду на вітчизняну традицію вживання поняття «соціальне прогнозування» як загального для позначення сфери наукових досліджень перспектив розвитку соціальних процесів і явищ, але за змістом воно більше тяжіє до свого англомовного аналога «партисипативний форсайт» у широкому значенні.

Партисипативні форсайт-практики в ЄС

Концептуальний поворот від традиційного до партисипативного (спільного, учасницього) підходу в західних дослідженнях майбутнього припадає на останню чверть ХХ сторіччя. В його основі – запит на пошук нових рішень складних проблем сталого розвитку, однак активування елемента «участі» було не випадковим, а цілком закономірним явищем, зумовленим соціально-історичними, науково-технологічними, політико-управлінськими та іншими чинниками (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019; Nikolova, 2014; Quist, 2007).

По-перше, нестабільна соціальна динаміка, що кинула виклик традиційним уявленням і практиці прогнозування. Зусилля з прогнозування стають надмірно затратними з огляду на те, що в дедалі більш нерівноважних соціальних системах стає дедалі складніше вловлювати причинно-наслідкові зв'язки. У динамічних і нестабільних умовах кількісні методи прогнозування (наприклад, екстраполяція тренду) виявляються не завжди надійними. Експертні знання також демонструють нездатність опанувати зростання непередбачуваності майбутнього.

По-друге, ускладнення управління соціальними процесами в умовах динамічних змін, що стимулює до пошуку нових форм взаємовідносин між політико-управлінською елітою і громадянами. У відповідь на невдачі сучасної представницької демократії виникають і набирають популярності політико-філософські теорії дорадчої, партисипативної та спільної демократії. Останні виступають за активнішу участь громадян у політичному процесі, можливість робити внесок у розроблення політики, яка їх безпосередньо стосується. Відповідно, це інтерпретується як можливість для більш відкритого (неелітарного) підходу до роздумів та рішень про майбутнє. По суті, тягар політичної відповідальності буде розділено між правлячою більшістю і правлячою меншістю.

По-третє, розвиток ІКТ, що не тільки сприяє підвищенню обізнаності членів громадянського суспільства щодо запитів на глибшу участь у політичному процесі, а й надає канали для появи агентів, які потенційно можуть впливати на соціальну динаміку. Кумулятивний ефект стратегій, дій, перехресного впливу, контрреакцій, громадських ініціатив тощо різних агентів ставить під загрозу точність суджень експертів про майбутнє. Недоліки експертного знання як привілейованого погляду в поясненні складності соціальної реальності стають дедалі очевиднішими.

Зрештою, по-четверте, у сфері досліджень майбутнього поступово набирає сили ідея більш інклюзивного підходу до майбутнього та визнання важливості неекспертних поглядів і міркувань. Серед можливих способів – збільшення розмаїття думок та забезпечення «перетину знань» у процесі прогнозування. Майбутнє перестало бути виключно справою експертних суджень із претензіями на прогностичну точність, натомість участь громадян визнається як джерело інформації, що доповнює прогнозування, засноване на думці експертів. Більш широке залучення різних учасників – експертів, громадян, зацікавлених сторін чи неурядових активістів тощо – та врахування їхньої думки серйозно розглядають як спосіб поліпшення «видимості» майбутнього та сприяння тіснішій взаємодії з ним.

Партисипативний підхід передбачає залучення агентів, яких досі традиційно вважали «зовнішніми» для прогнозування. З одного боку, це можуть бути особи, які не володіють спеціальними знаннями в тій чи іншій галузі (нефахівці), але зацікавлені чи безпосереднього пов'язані з її динамікою в майбутньому. З другого боку, це можуть бути фахівці, які не мають освіти в тій галузі, яку визначають як експертну з питання, що розглядається. Як наслідок, їм відмовляють у доступі до публічних дискусій, обговорення та подальшого вироблення політики. Трансдисциплінарний характер знань, що генеруються таким чином, визнається цінним джерелом прогностичних перспектив, що на додачу долає дисциплінарну обмеженість експерта.

На думку дослідників, перехід до сталого розвитку, зокрема в Європейському Союзі, означає не просто запровадження інноваційних стратегій, а вироблення політики в її зв'язку та залежності із національними та регіональними контекстами країн, де впроваджуються інновації. Необхідність усунення прогалин у знаннях, як країни ЄС рухаються в напрямі сталого розвитку, стала рушієм поширення та інституціалізації партисипативних практик у західних дослідженнях майбутнього (Avelino, Grin, Pel, & Jhagroe, 2016; Lundvall, 2016). Як зазначає Quist, вирішення складних питань сучасності

потребує нових комплексних підходів, що передбачають щонайменше залучення широкого кола зацікавлених сторін та суб'єктів з різних соціальних груп, включно з урядом, компаніями, групами інтересів, не тільки для визначення проблеми, а й для пошуку спільних рішень, визначення умов, напрацювання спільних поглядів (Quist, 2007). Спільні (учасницькі) практики пропонується запроваджувати шляхом створення «партисипативного середовища»; упровадження «партисипативного планування»; використання «партисипативних методів»; стимулювання «партисипативного прогнозування»; організації форсайт-діяльності як «партисипативного процесу» тощо (Nikolova, 2014).

У межах трьох великих форсайт-проектів: Civisti (Civisti, 2009–2011), Casi (Casi, 2015–2017) і Simulact (Simulact, 2015–2016), які фінансувала Європейська комісія, громадянам по всій Європі було запропоновано сформулювати своє бачення бажаного сталого майбутнього. Загалом європейці стали співавторами близько 298 концепцій бажаного майбутнього. Учені використали ці бачення як перший крок до визначення ініціативи громадян для європейських досліджень та інновацій. А сам науковий експеримент, що виник як відповідь на невизначеність та динамічність мегатенденцій і трендів сучасного глобалізованого світу, не лише підштовхнув до визнання потенційної переваги участі громадян у прогнозуванні, а й став прикладом інституціоналізації участі громадян у форсайт-проектах, спрямованих на європейську політику в галузі науки та інновацій (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019; Repo, & Matschoss, 2018).

Огляд формату проведення спільних досліджень майбутнього під час реалізації згаданих проектів дає змогу скласти загальне уявлення про методологію партисипативного прогнозування. Усі три форсайт-проекти реалізовувалися в рамках спільного програмного напрямку Горизонт-2020 з акцентом на участі громадськості в житті суспільства і науки. Головна мета полягала у визначенні перспективних і «аутеничних», тобто заснованих на уявленнях про бажане майбутнє громадян, соціальних запитів, що визначатимуть порядок денний європейської політики в галузі досліджень та інновацій.

У загальному вигляді процедура партисипативного прогнозування складалася із трьох сесій. Ретроспективний підхід слугував методологічним підґрунтям для вироблення візій майбутнього: його горизонт становив 2050 р., що дало змогу дистанціюватися від поточної ситуації; конкретні приклади в заданому горизонті унаочнювали те, що бачення буде означати на практиці для

громадян. Сесії відбувались одночасно в усіх країнах-учасницях, мали ідентичну структуру та оформлення результатів. Громадян було відібрано за віком, статтю, освітою і професійним досвідом, а також за місцем проживання. До початку сесій їх було поінформовано щодо головної мети форсайт-проектів.

Сесія 1. Семінари з формування візій майбутнього. Формування концепцій бажаного майбутнього відбувалось у формі групових семінарів, на яких громадяни впродовж дня (або кількох днів) мали змогу докладно обміркувати, обговорити та представити пріоритетні напрями розвитку на майбутнє. Перед початком роботи учасники отримували інформаційні матеріали, які мали надихнути їх на роздуми про бажане майбутнє. На семінарах опрацьовували теми, які порушували самі учасники семінарів і які відповідали їхнім інтересам.

Сесія 2. Експертна робота з баченням громадян. Напрацьовані під час групових семінарів візії майбутнього доопрацьовуються до пріоритетів чи сценаріїв експертами та зацікавленими сторонами або в процесі спільної творчості за участі громадян, експертів та зацікавлених сторін.

Сесія 3. Спільний – громадяни і експерти – семінар, під час якого уточнюють та узгоджують результати експертної роботи з баченням громадян, завершують оформлення результатів у пріоритети досліджень та інновацій для ЄС.

Зі змістом напрацьованих під час робочих сесій візій майбутнього читач може ознайомитись, звернувшись до електронних сторінок названих проектів або до наукових публікацій за результатами досліджень, наразі ж це не є завданням нашого дослідження. Однак важливо наголосити на кількох прикладних аспектах проведених спільних досліджень майбутнього, що заслуговують на увагу не тільки з погляду географії переходу та участі громадськості в інноваціях.

Перше. Уявлення громадян про стале майбутнє відображають цінності, які є містком між уподобаннями громадян і колективною поведінкою, і в такому розумінні візії майбутнього, розроблені в процесі партисипативного прогнозування, стають контекстуальними індикаторами сталого розвитку, тобто адекватного ставлення громадян, усвідомлення ними своєї відповідальності.

Друге. Інформування осіб, які визначають політику ЄС, про напрями сталого розвитку, які приймуть та підтримають громадяни в Європі загалом і в тій чи тій країні зокрема, дає змогу урядовцям, формуючи політичні стратегії,

вийти за рамки місцевого контексту на субнаціональний, національний, європейський і транснаціональний рівні.

Зрештою, фінансування Європейською комісією цих проектів засвідчує, що європейські політики та урядовці свідомі того, що вони працюють на громадян, для громадян і заради громадян. Це важливий знак, який українським урядовцям варто взяти до уваги.

Підсумовуючи стислий огляд європейських партисипативних форсайт-проектів, хотіли б зазначити таке. Партисипативне прогнозування – це технологія передбачення, спрямована на широке залучення експертів, громадян, стейкхолдерів чи неурядових активістів до процесу прогнозування та планування майбутнього для отримання цінних знань та інформування осіб, які ухвалюють рішення щодо формування майбутньої політики. Реалізація партисипативних досліджень майбутнього у формі дискурсійної участі наразі має два магістральні шляхи:

- «експертний діалог», спрямований на міждисциплінарну співпрацю і подолання роздробленості наукового знання;

- «соціальний діалог», спрямований на залучення зацікавлених сторін (вони можуть бути прямо чи опосередковано зацікавлені) до громадського обговорення в межах дорадчого процесу.

Залучення зацікавлених сторін до напрацювання візії майбутнього являє собою паралельну та аналогічну процедуру експертного прогнозування. Акцент на участі зацікавлених сторін має вирішальне значення, адже йдеться не тільки про інтереси, а й про важливі знання та необхідні ресурси.

На відміну від традиційного прогнозування, яке створює проєкцію майбутнього, у процесі партисипативного прогнозування завдяки посиленню елемента участі забезпечується глибша взаємодія з майбутнім, що, відповідно, підкріплює здатність громадян контролювати своє майбутнє і відповідати за нього.

На користь поширення практик партисипативного прогнозування та спільного, разом із громадськістю, вироблення знань як аргументи дослідники наводять такі можливості (Matschoss, Repo, & Timonen, 2019):

- забезпечення розуміння та засвідчення пріоритетів громадян щодо актуальних питань;

- напрацювання узгоджених поглядів, розуміння абстрактних концепцій (наприклад, сталого розвитку) та їх застосування на практиці;

- уникнення потенційного дефіциту знань, характерного для експертного передбачення;

- урівноваження інтересів зацікавлених сторін (зокрема корисливих інтересів) під час визначення порядку денного;
- зменшення впливу зацікавленості під час інтерпретування результатів;
- методологічна відкритість, порівняння показників та підтримання зв'язку між задекларованим і зробленим (між словом і ділом);
- спонукання до інновацій, мотивування до активних дій, спрямовування на досягнення поставлених цілей тощо.

А втім, прикінцеві результати відкритих практик партисипативного прогнозування не можуть бути повністю репрезентативними, нейтральними чи неупередженими, вільними від впливу зовнішніх (контекстуальних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників.

Наприклад, завдяки вторинному аналізу результатів європейських форсайт-проектів виявлено, що попри те, що в основу роботи семінарів закладено принцип ненав'язування задалегідь заданих програм або конкретних тем, загальна спрямованість проекту так чи інакше впливає на результати відкритих процесів формування візій майбутнього. Матеріали, які слугували інформаційною базою для залучення та надихання громадян на роздуми про бажане майбутнє, так чи інакше були пов'язані із загальною спрямованістю проектів. Тому щоб урівноважити небажані нормативні настанови, слід уважно поставитися до змісту будь-якого інформаційного матеріалу, що попередньо поширюється (Repo, & Matschoss, 2018; Matschoss, Repo, & Timonen, 2019).

Оскільки громадяни поінформовані щодо очікуваних результатів проекту, вони можуть побачити в цьому стратегічну можливість для вирішення нагальних питань та проблем, які, на їхню думку, можуть бути реалізовані. Але цю похибку, зазначають Repo, & Matschoss, варто трактувати радше на користь відкритих партисипативних процедур формування візій майбутнього, оскільки виявлення обміркованих стратегічних повідомлень, ініційованих громадянами, може часом мати більше значення, ніж просто вивчення настроїв або цінностей громадян. Зрештою, це свідчитиме про професіоналізацію процедур залучення громадян і буде важливим кроком переходу від наївного до стратегічного громадянського прогнозування (Repo, & Matschoss, 2018).

Разом з тим будь-яка візія майбутнього потенційно може підтримувати ту чи ту ідеологічну конструкцію, а отже, не позбавлена прихованого прагнення можновладців до зловживання бажанням громадськості внести свою частку у вирішення проблеми майбутнього. Це спостерігається, зазначає Б. Ніколова, коли офіційні установи перебирають на себе повноваження керувати процесом обговорення між експертами і громадянами. Уміло ухиляючись від уваги, вони

неявно встановлюють правила та вимоги, які формують позицію експертів. Унаслідок цього експерти перетворюються на прибічників політики, яку вони не розробляли, намагаються переконувати чи «просвіщати» громадськість у тому, що є правильним і бажаним, зі свого боку влада використовує їх для пом'якшення можливого громадського невдоволення (Nikolova, 2014).

Партисипативне прогнозування як практика і технологія повоєнного відновлення громад в Україні

Попри всі можливі «за» і «проти» на шкалі, якою вимірюється відстань між ідеєю і практикою, висловимо деякі міркування щодо потенціалу партисипативного прогнозування для цілей повоєнного відновлення України.

Насамперед зазначимо, що ми далекі від думки, що вітчизняні політики та урядовці готові до зміни правил гри у звичному, комфортному для них форматі «піпл хаває», і не маємо сумнівів щодо того, що ці правила неминуче змінюватимуться – як з огляду на євроінтеграційні перспективи України, так і через те, що українське суспільство, яке пройшло через жорна війни, уже не буде занадто терплячим до непрозорих, неформальних практик чи буде толерувати ілюзію розширення прав і можливостей громадян. Зважаючи ж на загальну травмованість війною українського суспільства, з одного боку, і значну кількість нелегальної зброї, яка є наразі на руках в українських громадян – з другого, «загравання» з уявленнями та очікуваннями громадян – занадто ризикована справа. Зневажання соціально-психологічного стану травмованості масової свідомості може мати вкрай непередбачувані і небезпечні наслідки для відновлення миру в Україні, а тому варто бути готовими до різноманітних проявів громадянського невдоволення як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні.

З огляду на це партисипативне прогнозування, на нашу думку, може стати ефективною практикою і технологією опанування травматичних наслідків та повоєнного відновлення громад в Україні. Акцентуємо саме на рівні громад і спільнот через низку причин, які буде наведено під час викладення подальших положень.

У наш час у світі з усією гостротою постали проблеми подолання ризиків соціальних потрясінь та погіршення стану навколишнього середовища. Їх вирішення потребує від урядів невідкладного випереджального, а з боку громадян – зустрічного руху, що передбачає радикальні зміни способу життя, реалізації нового світогляду, нових цінностей, нових практик. Тому партисипативне прогнозування стає не тільки (і не стільки) інструментом

формування візії (образу) бажаного майбутнього, як ресурсом для кардинального і швидкого перетворення людських практик, щоб зробити їх більш справедливими, інклюзивними та стійкими.

Проблему повоєнного відновлення України ми також можемо віднести до складних проблем сучасного розвитку, але її вирішення важливе насамперед для самих українців. Життя не стоїть на місці. І нові виклики, що поставатимуть перед сучасним світом, відсуватимуть Україну з перших шпальт світових ЗМІ. Ніхто більше за самих українців не буде опікуватися вирішенням наших нагальних проблем. Тож українцям усім разом доведеться виробляти нові засади спільного суспільного договору, домовлятися про нові правила співжиття, узгоджувати стратегічні цілі майбутнього розвитку та докладати спільних зусиль для їх досягнення. Започаткування практик партисипативного прогнозування дасть змогу поєднати цінності і принципи на етапі планування з їх імплементацією та подальшим відтворенням в інституційних практиках.

Процеси повоєнного відновлення і миробудування в Україні потребуватимуть залучення колосальних інвестицій та ресурсів. Оскільки до останніх належать, зокрема, і людські ресурси, не зайвим буде ще раз нагадати, що минуле, теперішнє і майбутнє – базові маркери, які детермінують розвиток кожної людини. І хоч усі три підсистеми (минуле, теперішнє і майбутнє) взаємопов'язані між собою та взаємно зумовлюють одна одну, однак надзвичайний, винятковий вплив справляє цілеспрямований, тобто орієнтований на майбутнє, характер людської діяльності. Саме усвідомлена мета як закон визначає спосіб, характер діяльності людини і на підставі цього справляє суттєвий вплив на її розвиток.

Активне залучення людського інтелектуального, творчого, креативного потенціалу в процеси післявоєнного відновлення і миробудування, зокрема в площині планування, прогнозування, проєктування майбутнього не лише на особистісному рівні, на рівні сім'ї і найближчого оточення, а й на рівні інституційних практик та громади загалом, може стати однією з найважливіших технологій (способом) регенерації післявоєнних громад і великих соціальних спільнот. До того ж не слід забувати, що будь-який прогноз – як візія (образ) майбутнього – може виконувати як попереджувальну, так і мотиваційну функцію. Попереджувальний прогноз, окреслюючи можливі негативні наслідки очікуваного майбутнього, спонукатиме до пошуку альтернативних шляхів чи компромісних рішень для запобігання такому майбутньому. Так само мотиваційний прогноз може стати рушієм (зокрема несвідомим) для реалізації заданого (бажаного, уявного) проєкту майбутнього.

Зрештою, щодо потенціалу партисипативного прогнозування в річищі посттравматичного відновлення маємо зауважити таке. Надання психологічної допомоги та усунення негативних наслідків у посттравматичний період життя на індивідуальному рівні (людина), а також на рівні малих і середніх груп мають потужний бекграунд, зумовлений накопченим упродовж останнього сторіччя сумним досвідом світових воєн, воєнних конфліктів, збройного протистояння, що вимагало формування не менш потужного арсеналу підходів, методів та практик подолання їхніх психологічних наслідків та опанування психічних розладів у постраждалих унаслідок воєнних дій. Усі ці підходи, методи і практики сьогодні на озброєнні вітчизняних соціальних психологів, психотерапевтів, представників соціальних служб.

На жаль, такого не можна сказати, коли йдеться про роботу із соціально-психологічними станами на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо). Практик з подолання наслідків війни на рівні надіндивідуальних утворень не так уже й багато, серед них: миробудування, прощення та примирення, комеморація, культурна дипломатія тощо. Усі вони містять соціально-психологічний складник, утім це не убезпечує від ризиків зростання соціальної напруженості та агресії, спалахів нетерпимості й ворожнечі, відновлення конфліктів і кровопролиття, причини яких коріняться в глибинах мілітаризованої масової свідомості (колективному свідомому і несвідомому).

Партисипативне прогнозування, крім своєї безпосередньої мети – прогнозування і планування майбутнього, дає змогу одночасно проводити системну фахову соціально-психологічну реабілітацію на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо), а також здійснювати м'яке коригування масових (колективних) соціально-психологічних станів у напрямі їх, умовно кажучи, демілітаризації. Під м'яким коригуванням соціально-психологічних станів масової (колективної) свідомості розуміють їх переорієнтацію на розбудову образу бажаного майбутнього, бачення шляхів (послідовності етапів) його досягнення та реалізацію напрацьованої стратегії. Під поняттям «візія (бажаного) майбутнього» мають на увазі уявлюваний у певній часовій перспективі стан розв'язаності проблеми та послідовність етапів, що дадуть змогу досягнути бажаного результату від поточного до уявного стану. У такому сенсі процедура партисипативного прогнозування може бути застосована до будь-якої проблеми будь-якого рівня, що потребує свого вирішення за участі всіх зацікавлених сторін.

Зрозуміло, що започаткування практик партисипативного прогнозування, незалежно від рівня їх упровадження, потребує координації зусиль з боку урядовців, експертного середовища та громадян, усвідомленої готовності кожної зі сторін до співпраці та відповідальності за свій внесок у спільну справу:

урядовців – інформування про ключові питання, що потребують вирішення; ухвалення рішень та розроблення політик з огляду на неупереджені експертні висновки та погляди громадян;

експертного середовища – підготовка неупереджених експертних висновків; організаційний супровід та проведення сесій партисипативного прогнозування з питань, що потребують вирішення; експертне опрацювання та узгодження громадського бачення; відмова від зверхнього ставлення до громадян як акторів і співавторів візій майбутнього;

громадян – конструктивна зосередженість на проблемі, готовність до діалогу, вироблення колективного бачення та практичних дій щодо вирішення проблемних питань, практична спрямованість на реалізацію запропонованої стратегії.

Ми глибоко переконані в тому, що спільна робота, спрямована на проєктування образу (бажаного) майбутнього, визначення соціально бажаних цілей та напрацювання шляхів їх досягнення, матиме потужний терапевтичний ефект щодо опанування наслідків травми російсько-української війни, спрямовуватиме в конструктивне річище колективні емоції та почуття, що набуватимуть свого подальшого опредметнення в колективних практиках розбудови майбутнього на рівні окремої людини, родини, громади й суспільства загалом. Віримо, що нарешті українці – і мертві, і живі, і ненароджені – свідомі того, яке майбутнє є для них небажаним. Тож справа за малим – тут і зараз жити й творити наше спільне бажане майбутнє.

ПІСЛЯМОВА

Повертаючись до поставленої на початку монографії проблеми конвергенції соціально-психологічного знання і соціальної прогностики та підсумовуючи всі наведені вище аргументи, зазначимо, що обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування ускладнюється тим, що кожний теоретичний постулат може стати об'єктом фахової дискусії – звісно, за умови, що самі соціальні і політичні психологи будуть переконані в прогностичному потенціалі результатів соціально-психологічних досліджень.

Правомірність постановки проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування аргументується тим, що, по-перше, головний наголос робиться на можливостях застосування психологічного знання про соціальне, чим у найзагальнішому розумінні переймається соціальна психологія, коли ми говоримо про соціальне прогнозування. Ідеться про певний рівень прогнозування соціальних явищ і процесів під специфічним – соціально-психологічним – кутом зору і за допомогою специфічних – соціально-психологічних – засобів. По-друге, трактування соціальної психології як науки, що поєднує, з одного боку, інтереси психології з її акцентом на індивіді, із соціологією з її акцентом на соціальних структурах, з другого боку, не лише підтверджує тезу, що соціальне без психічного – суть теоретична абстракція, а й безпосередньо свідчить про те, що знання про внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів, про закономірності їхнього перебігу і розвитку спроможні методологічно посилити прогнозування соціальних явищ і процесів.

Застосування інтегративного підходу в прогнозуванні соціальних процесів не означає (хоч і не виключає) методологічного ускладнення та перенавантаження через зухвале намагання охопити якомога більший діапазон ситуаційних і середовищних, об'єктивних і суб'єктивних чинників особистісного та суспільного розвитку, що, мабуть, і неможливо. Інтегративність розширює фокус альтернатив і варіантів для (або під час) створення прогнозу: беручи до уваги різноманітні, зокрема соціально-психологічні, аспекти соціальної динаміки, увиразнюємо різносторонні, зокрема соціально-психологічні, можливості та обмеження керованості соціальними процесами і змінами загалом.

Головний сенс порушення фахової дискусії навколо проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування та питань прогнозування соціальних явищ і процесів під специфічним – соціально-психологічним – кутом зору і за допомогою специфічних – соціально-психологічних – засобів полягає в тому, що активна інтервенція соціально-психологічних підходів у соціальне прогнозування – це єдиний шлях досягнення того, щоб знання про внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів, про закономірності їхнього перебігу і розвитку стали реальною підставою для адекватних соціально-психологічних прогнозів і дієвих практичних рекомендацій.

У контексті означеної проблеми перспективним видається подальше фахове обговорення та опрацювання таких питань:

- про використання для створення прогнозів фахової – соціально-психологічної – експертної думки та наявних знань про соціально-психологічні феномени: тенденції і закономірності людських відносин, очікування громадян та їхні реакції на ті чи інші процеси тощо;

- про соціально-психологічне прогнозування соціальної динаміки складних процесів соціальних змін, зокрема аналіз можливих соціально-психологічних наслідків впливу соціальних ситуацій на соціальні відносини, групову динаміку та макropsихологічні характеристики суспільства;

- про прогнозування соціально-психологічних станів, що задаватимуть можливі напрями і визначатимуть перспективи розвитку соціальних ситуацій, тобто врахування під час середньострокового і довгострокового прогнозування їхньої залежності від соціально-психологічних феноменів, явищ та процесів.

Наразі сама соціально-історична ситуація вимагає рішучого переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Повномасштабна війна Росії проти України не лише змінила сьогодення українців, змусивши їх переосмислити минуле країни. Війна поставила на порядок денний запит стратегічного значення – відновлення і розвитку України в повоєнний період. Це вже не просто запит на випереджальне бачення образу бажаного майбутнього та способів його досягнення. Широкий спектр проблем і викликів, породжених російсько-українською війною, що торкнулися всіх аспектів соціального буття, потребує ухвалення конкретних, часом невідкладних рішень щодо подолання їхніх наслідків, віднайдення ресурсів для відновлення, створення нових можливостей для зростання і подальшого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

Акуленко, Л., Балакірева, О., Волович, І., Дмитрук, Д., Костюченко, Т., Лациба, І. ... Шуренкова, А. (2020). *Світове дослідження цінностей в Україні*. Київ: Український центр європейської політики. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf

Афонін, Е. А. (2010). Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління. У В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голуб, & В. М. Козакова (Ред.), *Концептуальні засади взаємодії політики й управління* (с. 265–289). Київ: НАДУ. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Konzept_zasadi.pdf

Афонін, Е. А., Бандурка, О. М., & Мартинов, А. Ю. (2002). *Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз)*. Київ: Парапан.

Афонін, Е., & Мартинов, А. (2007). Соціетально-психологічний чинник трансформації і соціетальна структура кризового суспільства. *Соціетальна психологія*, 1, 3–11.

Банах, В., & Банах, Л. (2016). Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 64, 13–21.

Баранюк, Н. І. (2012). Соціетально-психологічні засади поширення кризового стану в Україні як загроза суспільній безпеці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*, 2 (1), 11–20.

Бистрицький, Є. (2009). Велика криза та її наслідки. *Круглий стіл часопису «Філософська думка»*. *Філософська думка*, 2, 14–20.

Блок, М. (1973). *Апология истории, или Ремесло историка*. Москва: Наука.

Блок, М. (1998). *Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространённых преимущественно во Франции и в Англии*. Москва: Языки русской культуры.

Бриндза, В. (2020). *В Україні насолода життям відходить на другий план. Тому що ми і досі продовжуємо виживати*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>

Бронк, Р., & Беккерт, Дж. (2022). *Нестабільність уподобань: невизначене майбутнє та неспівмірна та інтерсуб'єктивна природа цінності (цінностей)*. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/251751/1/1796744735.pdf>

Бублик, П. І. (2007). Проблема прогнозування в соціальній психології: натуралістична, синергетична та герменевтична парадигми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 15(18), 15–28.

Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Теоретические проблемы социологии и социальной антропологии*, 2, 44–60.

Васютинський, В. О. (2012). Особенности сознания и поведения русскоязычных жителей Украины, имеющих разный материальный статус. *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии*, (1), 30–33.

Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс.

Вербецька, Т. О. (2015). Ціннісні преференції в соціологічному дискурсі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 65-66, 56–64.

Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.) (2021). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8(22). Київ: Інститут соціології НАН України.

Воропаєва, В. Г. (2013). Теоретико-методологічні засади розвитку ціннісних орієнтацій сучасної молоді в умовах трансформації сучасного суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 55, 257–267.

Горбатенко, В. (2010). Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології. *Політичний менеджмент*, 2, 98–108.

Горбунова, В. В. (2007). Структура психосемантичного дослідження. *Соціальна психологія*, 1(21), 170–178.

Грем Б., & Цвейг Д. (2019). *Розумний інвестор. Стратегія вартісного інвестування*. Київ: Наш формат.

Данильченко, Т. В. (2015). Ознаки соціального добробуту в українському вимірі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 1(2), 65–72.

Дівіцький, А. С., Боровик, Л. В., Сальник, С. В., & Голь, В. Д. (2020). Аналіз методів прогнозування змін маршрутів передачі даних в бездротових самоорганізованих мережах. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*, 1 (63), 60–67.

Донченко, Е. А. (1994). *Социетальная психика*. Київ: Наукова думка.

Жадан, І. (2021). Інформаційна безпека середовища як чинник розвитку громадянської компетентності молоді. *Проблеми політичної психології*, 10 (24), 248–257.

Жадан, І. В. (Ред.), Краснякова, А. О., Позняк, С. І., & Скнар, О. М. (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Жовтянська, В. В. (2015). Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35(38), 24–34.

Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.

Жовтянська, В. В. (2021). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48 (51), 9–15.

Журавлев, А. Л., & Нестик, Т. А. (2018). Психологические аспекты прогнозирования социальных последствий технологического прогресса. *Психология человека как субъекта познания, общения и деятельности*. Москва: Институт психологии РАН, с. 711–718.

Згуровський, М. З. (2002). Сценарний аналіз як системна методологія передбачення. *Системні дослідження та інформаційні технології*, 1, 5–15.

Зливков, В. Л., Лукомська, С. О., & Федан, О. В. (2016). *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ: Педагогічна думка.

Инглхарт, Р., & Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*. Москва: Новое издательство.

Кавалеров, А. А. (2014). Соціально-філософська специфіка дослідження кризового стану суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*, 1, 62–67.

Карамушка, Л. М., & Толков, О. С. (2015). Психологічні особливості опору змінам персоналом вищої школи. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2, 35–42.

Кветний, Р. Н., & Бойко, О. Р. (2009). *Інтервальні моделі перетворень сигналів в інформаційно-вимірювальних системах*. Вінниця: Універсум-Вінниця.

Кирдина-Чэндлер, С. Г. (2015). Методологический институционализм и мезоуровень социального анализа. *Социологические исследования*, 12, 51–59.

Коваленко, А. О. (2002). *Політичний аналіз і прогнозування*. Київ: Науковий світ.

Коваліско, Н. В. (2011). Сучасні соціологічні теорії практик: теоретичний аспект аналізу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 17, 21–26.

Ковальчук, В. І. (2016). Прогнозування розвитку системи освіти. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*, 233, 112–120.

Корнієнко, О. (2022). Верховна Рада України стає місцем конструювання майбутнього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України, 19.08.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/227033.html>

Левченко, О., Величко, Н., & Ковшун, Л. (2018). *Партисипативний підхід та практики на рівні громади. Посібник для громадських активістів та всіхзацікавлених*. Херсон: Фонд громади міста Херсон «Захист». URL: <https://www.hubs.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/partysypatyvnyj-pidkhid.pdf>

Лазос, Г. П. (2019). Теоретико-методологічна модель резильєнтності як основа побудови психотехнології її розвитку. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3(17), 77–89. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.9>

Лушин, П. В. (2016). Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*, 3(5), 2–6.

Лушин П. В. (2017). *Хаос и неопределенность: от страдания – к росту и развитию*. Київ: Оріяна.

Мазилов, В. А., & Слепко, Ю. Н. (2021). Социальное прогнозирование: от форсайта к методологии анализа социально-психологических последствий внедрения новых технологий. *Психологический журнал*, 42(2), 115–121.

Малхазов, О. Р., & Осипенко, С. П. (2015). Метод диференціації часових рядів рухової діяльності. *Актуальні проблеми психології, Т. 5: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 15, 139–166.

Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*. Изд. второе (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.

Матвієнко, В. Я. (2000). *Прогностика*. Київ: Українські пропілеї.

Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ, АСТ Москва, Хранитель.

Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український центр духовної культури.

Назаретян, А. П. (2016). Психология в социальном прогнозировании: еще раз о причинных зависимостях. *Вопросы философии*, 7, 115–129.

Наумкіна, С. М., & Варинський, В. О. (2016). Місце довіри в системі соціального капіталу. *Актуальні проблеми політики*, 58, 57–65.

Парсонс, Т. (2002). *О социальных системах*. Москва: Академический Проект.

План відновлення України (2022). URL: <https://recovery.gov.ua/>

Полторац, В. А., & Акімов, Д. І. (2010). Соціальний маркетинг та регулювання соціальних проблем у кризовому суспільстві. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 4, 260–266.

- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. Т. 1-2. Київ: Основи.
- Райх, С. (2011). *Brainstorming методика Мозгового Штурма*. Київ [б.в.].
- Роберт, К. (2001). *Основные концепции нейронных сетей*. Москва: Вильямс.
- Роджерс, Э. М. (2003). *Диффузия инноваций*. New York: The Free Press.
- Роменець, В. А. (1995). *Історія психології XIX – початку XX століття*. Київ: Вища школа.
- Роменець, В. А. (2005). *Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Епоха Відродження*. Київ: Либідь.
- Роменець, В. А. (2006а). *Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва*. Київ: Либідь.
- Роменець, В. А. (2006б). Вчинок і постання канонічної психології. У В. Татенко (ред.), *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії*. Київ: Либідь.
- Роменець, В. А., & Маноха І. П. (1998). *Історія психології XX століття*. Київ: Либідь.
- Рубинштейн, А. Я. (2016). Социальный либерализм: к вопросу экономической методологии. В А. Я. Рубинштейн, Н. М. Плискевич (Ред.), *Социальный либерализм*. Санкт-Петербург: Алетейя. URL: <http://www.maximalibrary.org/mob/b/400039?format=read>
- Рубинштейн, С. Л. (1946). *Основы общей психологии*. Изд 2-е. Москва: Учпедгиз.
- Ручка, А. (2013). Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, (6), 172–179.
- Ручка, А. (2018). Життєва компетентність і культурна активність громадян. В Н. Костенко (Ред.), *Участь у культурі: люди, спільноти, стани* (с. 93–116). Київ: Ін-т соціології НАН України
- Сакало, О. Є. (2016). Ціннісний портрет українського суспільства: за даними WorldValuesSurvey. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 11, 99–101.
- Свід, О. О., & Сокурянська, Л. Г. (2017). Динаміка цінностей українського студентства часів незалежності: назад до матеріалізму? *Український соціологічний журнал*, 1-2, 135–139.
- Семенченко, Ф. Г. (2010). Визначальні фактори трансформації політичних цінностей сучасного українського суспільства. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]*. Серія: Державне управління, 130(117), 97–102.

Слюсаревський, М. М. (2003). Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом). *Наукові студії із соціальної та політ. психології*, 7 (10), 3–22.

Слюсаревський, М. М. (Ред.) (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.

Снитюк В. Е. (2008). *Прогнозирование. Модели, методы, алгоритмы*. Київ: Маклаут.

Станіславенко, Л. А. (2021). Соціальні та економічні цінності українського суспільства. *Політичне життя*, 1, 103–111.

Сухарев, М. Г. (2009). *Методы прогнозирования. Серия: Прикладная математика в инженерном деле*. Москва: РГУ нефти и газаим. И. М. Губина.

Суший, О. В. (2012). *Психосоціальна культура державного управління*. Київ: Світогляд.

Суший, О. В. (2019). Націєтворчий процес у координатах соцієтальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 83–109.

Суший, О. В. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
URL: <https://ispp.org.ua/2021/02/19/sushij-o-v-monografiya-ukra%D1%97nska-naciya-mistectvo-tvorenniya-filosofiya-rujnuvannya/>

Суший, О. В. (2021). Прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень: від теорії до практики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 19–31. URL: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).209](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).209)

Суший, О. (2022). Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України. *Проблеми політичної психології*, 25(1). URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-91>

СЦД-Україна. URL: <http://wdc.org.ua/uk/about-us>

Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Київ: Міленіум.

Титаренко, Т. М. (2012). Соціально-психологічні практики життєконструювання: абрис концептуальної моделі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 30, 149–157.

Уварова, С. Г. (2016). Особистість в умовах суспільної кризи. *Психологія і особистість*, 1, 163–173.

- Филлипс, Л., & Йоргенсен, М. В. (2008). *Дискурс-анализ: Теория и метод*. Харьков.
- Фролов, П. Д. (Ред.) (2011). *Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування*. Київ.
- Фукуяма, Ф. (2004). *Конец истории и последний человек*. Москва: АСТ.
- Шконда, І. О. (2015). Теоретичні підходи до соціологічних досліджень практик споживання. *Соціологічні студії*, 1(6), 34–39.
- Шульга, М. О. (2010). Криза як загроза суспільній безпеці. *Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів* (с. 7–27). Київ: Друк. «Бізнесполіграф».
- Юрчишин, В. (2019). *Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт*. Київ: Разумков Центр. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_soc-econ_vymir_ukr.pdf
- Ahvenharjua, S., Minkkinen, M., & Lalot, F. (2018). The Five Dimensions of Futures Consciousness. *Futures*, 104, 1–13.
- Albrecht-Crane, C. (2005). Style, stutter. In Stivale, C.J. (Ed.), *Gilles Deleuze: Key Concepts*. Stocksfield: Acumen, pp. 121–130.
- Amara, R. (1991). Views on futures research methodology. *Futures*, 23(6), 645–649.
- Armstrong, J. S. (Ed.) (2002). *Principles of forecasting: a handbook for researchers and practitioners*. N.Y., Kluwer Academic Publishers.
- Arnopoulos, P. (1979). Toward a Model Procedure for Social Forecasting. *Technological Forecasting and Social Change*, 13, 31–42.
- Avelino, F., Grin, J., Pel, B., & Jhagroe, S. (2016). The politics of sustainability transitions. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 557–567. URL: <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.1080/1523908X.2016.1216782>
- Bardadym, T. O., Gorbachuk, V. M., Novoselova, N. A., Osypenko, S. P., & Skobtsov, V. Y. (2020). Intelligent analytical system as a tool to ensure the reproducibility of biomedical calculations. *Artificial Intelligence*, 3, 67–81.
- Battistella, C., & Toni de, A. F. (2011). A methodology of technological foresight: A proposal and field study. *Technological Forecasting and Social Change*, 78(6), 1029–1048. URL: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2011.01.006>
- Baye, M., Schwarz, O., & Stark, T. (2021). *Democratic Citizenship in Flux*. Bielefeld, transcript Verlag. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839449493-001>
- Bauer, M., Blattman, C., Chytilová, J., Henrich, J., Miguel, E., & Mitts, T. (2016). Can war foster cooperation? *Journal of Economic Perspectives*, 30(3), 249–274.

Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, New York: Sage.

Bell, W. (2003). *Foundations of Futures Studies. Vol. 1: History, Purposes, and Knowledge: Human Science for a New Era*. Routledge.

Bell, W. (2004). *Foundations of Futures Studies. Vol. 2: Values, Objectivity, and the Good Society*. Routledge.

Berger, P. L., & Luckmann T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books.

Bergquist, W. (n/d). Psychology and the Social Construction of Reality. *The Professional School of Psychology*. URL: <https://psychology.edu/programs/the-edge-of-knowledge-psps-research-center/psychology-and-the-social-construction-of-reality/>

Bibri, S. E. (2018). Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*, 6(13), URL: <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z>

Biggs, R., Raudsepp-Hearne, C., Atkinson-Palombo, C., Bohensky, E., Boyd, E., Cundill, G., Fox, H. ... Zurek, M. (2007). Linking futures across scales: a dialog on multiscale scenarios. *Ecology and society*, 12(1). <http://www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art17/>

Bohm, D. (1984). *Causality and Chance in Modern Physics*. London: Routledge and Kegan Paul.

Boulding, K. (1956). *The Image: Knowledge in Life and Society*. University of Michigan Press.

Boulding, E., & Boulding, K. E. (1994). *The Future: Images and Processes*. SAGE Publications.

Börner, K., Rouse, W. B., Trunfio, P., & Stanley, H. E. (2018). Forecasting innovations in science, technology, and education. *PNAS*, 115(50), 12573–12581. [doi/10.1073/pnas.1818750115](https://doi.org/10.1073/pnas.1818750115).

Brangule-Vlagsma, K., Pieters, R. G., & Wedel, M. (2002). The dynamics of value segments: modeling framework and empirical illustration. *International Journal of Research in Marketing*, 19(3), 267–285.

Bronk, R., & Beckert, J. (2022) The Instability of Preferences: Uncertain Futures and the Incommensurable and Intersubjective Nature of Value(s). *MPIfG Discussion Paper*, 22/1. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/251751/1/1796744735.pdf>

Bussey, M. (2009). Six shamanic concepts: charting the between in futures work. *Foresight*, 11(2), 29–42.

Callan, R. (1999). *The Essence of Neural Networks*. Pearson Education India.

Campanella, T. (2010). *The City of the Sun*. Merchant Books.

Capra, F. (2010). *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism*. Shambhala.

Carson, R. (2002). *Silent Spring*. Mariner Books.

Casi, 2015–2017. URL: <https://www.futuresdiamond.com/casi2020/>

Castaneda, C. (2012). *Journey to Ixtlan: The Lessons of Don Juan*. Washington Square Press: Kindle Edition.

Cimulact, 2015–2016. URL: <http://www.cimulact.eu/>

Civisti, 2009–2011. URL: <http://www.civisti.org/>

Cohen, L. (1989). Time-frequency distributions-a review. *Proceedings of the IEEE*, 77(7), 941–981.

Conger, J. (1988). *The Charismatic Leader: Behind the Mystique of Exceptional Leadership*. Chichester, United Kingdom.

Conger, J., & Kanungo, R. N. (1998). *Charismatic Leadership in Organization*. SAGE Publications.

Craig, P. S., Goldstein, M., Rougier, J. C., & Seheult, A. H. (2001). Bayesian forecasting for complex systems using computer simulators. *Journal of the American Statistical Association*, 96(454), 717–729.

Curry, A. (2015). The APF methods anthology. *Compass Special Edition*. URL: <https://www.apf.org/page/Compass>

Curry, A., & Schultz, W. (2009). Roads less travelled: different methods, different futures. *Journal of Futures Studies*, 13(4), 35–60.

Dan-Suteu, S.-A., & Giorgi, G. (2019). Future Studies, Forecast and Foresight - Critical Considerations and Relevant Findings. *The International Scientific Conference eLearning and Software for Education*. Bucharest, 1. URL: <https://doi.org/10.12753/2066-026X-19-017>

Danylova, T. (2013). Overcoming the Cultural Differences: Parable as a Means of Intercultural Dialogue. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 3, 42–51.

Danylova, T. (2014a). Eastern Spiritual Traditions through the Lens of Modern Scientific Worldview. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 5, 95–102.

Danylova, T. (2014b). The World Without Fear and Illusions Danylova Tatyana. The World without Fear and Illusions: Meditation as a Means of Overcoming Binary oppositions of Culture. *International Researchers IR*, 3(2). URL: [http://www.iresearcher.org/77-82%20IR%20Template%20-%20Copy%20\(8\).pdf](http://www.iresearcher.org/77-82%20IR%20Template%20-%20Copy%20(8).pdf)

Danylova, T. V. (2017). Eastern Mysticism and Timothy Leary: Human Beyond the Conventional Reality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 135–142. DOI: 10.15802/ampr.v0i11.105498.

Dator, J. (1979). The Futures of Culture or Cultures of the Futures. In: Marsella, A., Tharp, R., Ciborowski, T. (Eds.). *Perspectives in Cross-Cultural Psychology*. New York: Academic Press, pp. 369–388.

Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*. Trans. by M. Lester & Ch. Stivale. London: The Athlone Press.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1994). *What Is Philosophy?* Columbia University Press, New York, NY.

Deleuze, G. & Guattari, F. (2004). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Bloomsbury Academic.

Derrida, J. (1973). *Speech and Phenomena*. Evanston: Northwestern U.P.

Derrida, J. (1998). *Of Grammatology*. USA: JHU Press.

Derrida, J. (2004). *Dissemination*. Bloomsbury Academic.

Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., & Hoffman, Y. (2013). Nonpathological response to ongoing traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19, 100–111. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/a0032486>

Dignum, F. (2018). *Interactions as social practices: towards a formalization*. Ithaca: Cornell University Library. URL: <https://arxiv.org/pdf/1809.08751.pdf>

Donaj Ł., (2012). Chosen problems of forecasting social phenomena: forecasting, backcasting, and foresight. *PolitBook*, 2, 165–175. URL: https://www.researchgate.net/publication/357578770_chosen_problems_of_forecasting_social_phenomena_forecasting_backcasting_and_foresight

Doyle, J. (2013). Survey of time preference, delay discounting models. *Judgment and Decision Making*, 8, 116–135,

Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam, & S. Haslam (Ed.), *The social cure: Identity, health, and well-being*. Alexander, Hove, Psychology Press, pp. 195–215.

Drury, J. (2018). The role of social identity processes in mass emergency behaviour: An integrative review. *European Review of Social Psychology*, 29, 38–81, <https://doi.org/10.1080/10463283.2018.1471948>

Drury, J., Carter, H., Cocking, C., Ntontis, E., Guven, S., & Amlôt, R. (2019). Facilitating collective resilience in the public in emergencies: Twelve recommendations based on the social identity approach. *Frontiers in public health*, vol. 7, 141. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2019.00141>

Drury, J., Cocking, Ch., & Reicher, S. (2009). The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27(1), 66–95.

Drury, J., Novelli, D., & Stott, C. (2015). Managing to avert disaster: Explaining collective resilience at an outdoor music event. *European Journal of Social Psychology*, 45, 533–547. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2108>

- Faritov, V. T. (2016). The Philosophical Aspects of the Work of M. Bakhtin: Transgression Ontology. *Voprosy Filosofii*, 12. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1543
- Foerster, H., & Pörksen, B. (2002). *Understanding Systems: Conversations on Epistemology and Ethics*. Leube, K. (Trans.). Carl-Auer Verlag GmbH.
- Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16(1), 22–27.
- Fowles, J. (1978) *Handbook of futures research*. Westport, Conn., Greenwood Press.
- Futures Literacy*. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/futuresliteracy/about>
- Gabriel, J. (2014). A scientific enquiry into the future. *European Journal of Futures Research*, 2(31). URL: <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0031-4>
- Gergen, K. J. (1997). Social Psychology as Social Construction: The Emerging Vision. In C. McGarty, & S. A. Haslam (Eds.), *The Message of Social Psychology: Perspectives on Mind in Society*. Blackwell Publishing, pp. 113–128.
- Glaserfeld, E. (1984). An Introduction to Radical Constructivism. In Watzlawick, P. (Ed.), *The Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? (Contributions to Constructivism)*. W.W. Norton, & Company, pp. 17–40.
- Glenn, J. C., & Gordon, T. J. (Eds.). (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC, Millennium Project. URL: <https://www.millennium-project.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/>
- Goral, A., Feder-Bubis, P., Lahad, M., Galea, S., O'Rourke, N., & Aharonson-Daniel, L. (2021). Development and validation of the Continuous Traumatic Stress Response scale (CTSR) among adults exposed to ongoing security threats. *PLoS ONE*, 16(5): e0251724. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251724>
- Gordon, T. J. (1992). The Methods of Futures Research. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 522, 25–35.
- Gough, N. (2007). Changing planes: rhizosemiotic play in transnational curriculum inquiry. *Studies in the Philosophy of Education*, 26, 279–294.
- Gough, N., & Price, L. (2004). Rewording the world: poststructuralism, deconstruction and the 'real' in environmental education. *South African Journal of Environmental Education*, 21, 23–36.
- Greene, T., Itzhaky, L., Bronstein, I., & Solomon, Z. (2018). Psychopathology, Risk, and Resilience Under Exposure to Continuous Traumatic Stress: A Systematic Review of Studies Among Adults Living in Southern Israel. *Traumatology*, 24(2), 83–103. <http://dx.doi.org/10.1037/trm0000136>
- Groves, C. (2009). Future ethics: Risk, care and non-reciprocal responsibility. *Journal of Global Ethics*, 5(1), 17–31. <http://dx.doi.org/10.1080/17449620902765286>
- Guidance on Recovery and Resilience Plans in the context of REPowerEU. (2022). *EUR-Lex*. <https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/recovery-coronavirus/recovery-and-resilience->

[facility_en?fbclid=IwAR1S3kCjcC5vWmbqqdCl1WVse1j0G0W1Z5Fx3E3Rc_Jra9XYy8_dWW1ZbRA](https://www.facebook.com/facility_en/?fbclid=IwAR1S3kCjcC5vWmbqqdCl1WVse1j0G0W1Z5Fx3E3Rc_Jra9XYy8_dWW1ZbRA)

Harrison, D. P. (1976). *Social Forecasting Methodology: Suggestions for Research (Social Science Frontiers)*. NY, RussellSageFoundation.

Heidegger, M. (2008). *Being and Time*. Harper Perennial Modern Classics.

Heintz, M. (2020). Hierarchy of values and dynamics of value changes. In *The Anthropology of Morality*, Routledge, pp. 76–90.

Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*. Routledge, London and New York.

Hintikka, J. (1989). *The Logic of Epistemology and the Epistemology of Logic. Selected Essays*. Netherlands: Kluwer Academic Publishers.

Huber, B. J., & Bell, W. (1971). Sociology and the emergent study of the future. *The American Sociologist*, 6, 287–295.

Huxley, A. (2006). *Brave New World*. Harper Perennial.

Ifeachor, E. C., & Jervis, B. W. (2002). *Digital signal processing: a practical approach*. Harlow: Prentice Hall.

Inayatullah, S. (1998). Causal Layered Analysis: Poststructuralism as Method. *Futures*, 30(8), 815–830.

Inayatullah, S. (2007). Six pillars: futures thinking for transforming. *Foresight*, 10(1), 4–21.

Innerarity, D. (2022). Governing a Crisis Society. *Open Journal of Political Science*, 12(2), 195–206. DOI: [10.4236/ojps.2022.122012](https://doi.org/10.4236/ojps.2022.122012)

Jones, N. A., Shaw, S., Ross, H., Witt, K., & Pinner, B. (2016). The study of human values in understanding and managing social-ecological systems. *Ecology and Society*, 21(1), 15–15.

Joy, B. (2000). Why the Future Doesn't Need Us. *WIRED*. URL: <https://www.wired.com/2000/04/joy-2/>

Judd, K. (2003). Building optimal models of time series. In *Chaos and its Reconstruction*, Nova Science Publishers, pp. 179–214.

Karlsen, J. E. (2014). Design and application for a replicable foresight methodology bridging quantitative and qualitative expert data. *European Journal of Futures Research*, 2(1). URL: <https://doi.org/10.1007/s40309-014-0040-y>

Keats, J. (2016). *You Belong to the Universe: Buckminster Fuller and the Future*. Oxford University Press.

Kelly, K. (1995). *Out of Control: The New Biology of Machines, Social Systems, & the Economic World*. Basic Books.

Klages, H. (2001). Brauchen wir eine Rückkehr zu traditionellen Werten? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 29, 7–14.

Kottler, J. A., Carlson, J., & Keeney B. (2004). *American Shaman: An Odyssey of Global Healing Traditions*. Routledge.

Kuhn, M., & Johnson, K. (2013). *Applied predictive modeling*. NY: Springer New York: Imprint: Springer.

Kunsch, P., & Fortemps, P. (2004). Evaluation by fuzzy rules of multicriteria valued preferences in agent-based modelling. In *Proceedings of MUDSM 2004 conference*, Coimbra, Portugal.

Lafrentz, D. (n/d). Truth is the Invention of a Liar – Centenary of the Birth of Heinz von Foester. T. Nevill (Trans.). *The Feldenkrais Method*. URL: <https://www.feldenkraisnow.org/truthistheinvent.html>

Lee, R. Et al. (2020). Evaluating sustainability in the Childhood. Obesity Research Demonstration project: the model and process. *Archives of Public Health*, 78(13). URL: <https://doi.org/10.1186/s13690-020-0397-2>

Levi-Strauss, C. (2008). *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.

Little, W. & McGivern, R. (2013). *Introduction to Sociology – 1st Canadian Edition*. Rice University.

Lombardo, T. (2006). Thinking ahead: The value of future consciousness. *The Futurist*, 40(1), 45–50.

Lombardo, T. (2007). The evolution and psychology of future consciousness. *Journal of Futures Studies*, 12(1), 1–24.

Lombardo, T. (2016). Future consciousness: The path to purposeful evolution – An introduction. *World Futures Review*, 8(3), 116–140. <http://dx.doi.org/10.1177/1946756716673636>.

Lordos, A, Ioannou, M, Rutembesa, E, Christoforou, S, Anastasiou, E, & Björgvinsson T. (2021). Societal Healing in Rwanda: Toward a Multisystemic Framework for Mental Health, Social Cohesion, and Sustainable Livelihoods among Survivors and Perpetrators of the Genocide against the Tutsi. *Health Hum Rights*, 23(1),105–118.

Loskutov, A. (2006). Parametric perturbations and non-feedback controlling chaotic motion. *Discrete & Continuous Dynamical Systems-B*, 6(5), 1157.

Lotman, Yu. (2005). On the Semiosphere. In W. Clark (Trans.), *Sign Systems Studies*, 33(1), pp. 205–229.

Lundvall, B. A. (2016). National innovation system: Towards a theory of innovation and interactive learning. In *The Learning Economy and the Economics of Hope*. Anthem Press. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1hj9zjd>

Lukianova, V., & Golovach, T. (2021). Criteria for sustainable development of the system through risk assessment. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. IOP Publishing, 628(1), p. 012028.

Ma, H. K. (2006). Social competence as a positive youth development construct: Conceptual bases and implications for curriculum development. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 18(3), 379–386.

Maffesoli, M. (2013). Interview with Michel Maffesoli. *Mètode. Universitat de València*. URL: <https://metode.org/issues/entrevista-revistes/michel-maffesoli-2.html>

Martino, J. P. (1992). *Technological Forecasting for Decision Making*. McGraw-Hill.

Masini, E. (1983). *Visions of Desirable Societies*. Oxford: Pergamon Press.

Matschoss, K., Repo, P., & Timonen, P. (2019). Embedding European citizen visions in sustainability transition: Comparative analysis across 30 European countries. *Futures*, 112. URL: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102437>

McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press.

Meadows, D. H. (2008). *Thinking in Systems: A Primer*. Chelsea Green Publishing.

Miller, R. (2015). Learning, the future, and complexity. An essay on the emergence of futures literacy. *European Journal of Education*, 50(4), 513–523. <http://dx.doi.org/10.1111/ejed.12157>.

Mlodinow, L. (2013). *Subliminal: How Your Unconscious Mind Rules Your Behavior*. Vintage. Reprint edition.

More, T. (2019). *Utopia*. Create Space Independent Publishing Platform.

Naisbitt, J. (1982). *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. New York: Warner Books.

Nikolakis, W. (2020). Participatory backcasting: Building pathways towards reconciliation? *Futures: the journal of policy, planning and futures studies*, 122, 102603. URL: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102603>

Nikolova, B. (2014). The rise and promise of participatory foresight. *European Journal of Futures Research*, 2(33). URL: <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0033-2>

Nuttman-Shwartz, O., & Green, O. (2021). Resilience truths: Trauma resilience workers' points of view toward resilience in continuous traumatic situations. *International Journal of Stress Management*, 28(1), 1–10. URL: <https://doi.org/10.1037/str0000223>

Orwell, G. (1961). 1984. Fromm, E. (Afterword). Signet Classic.

Osgood, C. E. (1979). *Focus on Meaning: Explorations in Semantic Space*. Mouton Publishers.

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2020). Collective resilience. In *the Shadow of Transitional Justice Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance*. Ed. By Elcheroth, G., Mel, N. de. London, Routledge, pp. 197–214. URL: <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/9781003167280>

Plato. (2021). *Republic*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

Polak, F. L. (1961a). *The Image of the Future: Enlightening the Past, Orientating the Present, Forecasting the Future. Volume One: The Promise Land, Source of Living Culture*. A. W. Sythoff, & Oceana Publications.

Polak, F. L. (1961b). *The Image of the Future: Enlightening the Past, Orientating the Present, Forecasting the Future. Volume Two: Iconoclasm of the Images of the Future, Demolition of Culture*. Boulding, E. (Trans). Oceana Publications.

Poli, R. (2018). A note on the classification of future-related methods. *European Journal of Futures Research*, 6(15).URL: <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0145-9>

Popp, R. (2013). Participatory futures research. Research or practice consulting? *European Journal of Futures Research*, 1(16). URL: <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0016-3>

Pribram, K. H. (1971). *Languages of the Brain: Experimental Paradoxes and Principles in Neuropsychology*. Brandon House.

Puglisi, M. (2001). The study of the futures: an overview of futures studies methodologies. In D. Camarda, & L. Grassini (Eds.), *Interdependency between agriculture and urbanization: Conflicts on sustainable use of soil and water*. Bari: CIHEAM, pp. 439–463.

Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. NY: Prentice-Hall.

Quist, J. (2007). *Backcasting for a sustainable future the impact after 10 years*. Netherlands, Eburon Academic Publishers.

Quist, J., Rammelt, C., Overschie, M., & Werk de, G. (2006). Backcasting for sustainability in engineering education: the case of Delft University of Technology. *Journal of Cleaner Production*, 14, 868–876.

Raskin, P., Banuri, T., Gallopin, G., Gutman, P., Hammond, A., Kates, R., & Swart, R. (2002). *Great Transition: The Promise and Lure of the Times Ahead*. Stockholm Environmental Institute.

Rawluk, A., Ford, R. M., & Williams, K. J. H. (2018). Value-based scenario planning: exploring multifaceted values in natural disaster planning and management. *Ecology and Society*, 23(4):2. URL: <https://doi.org/10.5751/ES-10447-230402>

Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263.

Repo, P., & Matschoss, K. (2018). Citizen visions for European futures – methodological considerations and implications. *European Journal of Futures Research*, 6(20). URL: <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0149-5>

Robinson, J., Burch, S., Talwar, S., O'Shea, M., & Walsh, M. (2011). Envisioning sustainability: Recent progress in the use of participatory backcasting

approaches for sustainability research. *Technological Forecasting and Social Change*, 78 (5), 756–768. URL: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2010.12.006>

Rowe, G., & Wright, G. (1999). The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis. *International journal of forecasting*, 15(4), 353–375.

Sande, Ö. (1972). Future consciousness. *Journal of Peace Research*, 9, 271–278. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/002234337200900307>

Sardar, Z. (Ed.). (1999). *Rescuing All of Our Futures: The Futures of Futures Studies*. Praeger.

Saul, P. (2001). This Way to the Future. *Journal of Futures Studies*, 6(1), 107–120.

Scherbaum, S., Lade, S. J., Siegmund, S., Goschke, T., & Dshemuchadse, M. (2022). From single decisions to sequential choice patterns: Extending the dynamics of value-based decision-making. *PLoS One*, 17(4), e0267249-e0267249.

URL: <http://dx.doi.org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.1371/journal.pone.0267249>

Schopenhauer, A. (1891). *On the Fourfold Root of the Principle of Sufficient Reason and On the Will in Nature*. London: George Bell and Sons, York Street, Covent Garden.

Schwartz, P. (1996). *The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World*. Currency.

Semetsky, I. (2006). *Deleuze, Education and Becoming*. Sense Publishers, Rotterdam/Taipei.

Sharpe, B., Hodgson, A., Leicester, G., Lyon, A., & Fazey, I. (2016). Three horizons: A pathways practice for transformation. *Ecology and Society*, 21(2), <http://dx.doi.org/10.5751/ES-08388-210247>.

Shapira, S., Cohen, O., & Aharonson-Daniel, L. (2020). The contribution of personal and place-related attributes to the resilience of conflict-affected communities. *Journal of Environmental Psychology*, 72, 101520. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101520>

Shynkaruk, V. D., Salata, H. V., & Danylova, T. V. (2018). Myth as the Phenomenon of Culture. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*, 4, 17–22.

Shynkaruk, L. V., Danylova, T. V., Fedyk, O. V. (2019). Self-Identity and Polycultural Space of Postmodernity: New Faces of Shamanism. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*, 2, 140–144.

Sklar, B. (2001). Digital communications. *Upper Saddle River*, 2, 1011.

Siltaloppi, J., & Vargo, S. L. (2014). Reconciling resource integration and value propositions--the dynamics of value co-creation. In *47th Hawaii International Conference on System Sciences*, 1278–1284.

Slaughter, R. (2003). *Futures beyond Dystopia: Creating Social Foresight*. Routledge.

Slaughter, R., & Inayatullah, S. (2005). *Knowledge base of futures studies* (Professional ed.). Foresight International.

Tenney, A. A. (1915). Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller... *Science, New Series*, 42 (1084), 498–499.

The Limits to Growth+50. (2022). *The Club of Rome*. URL: <https://www.clubofrome.org/ltg50/>

Theocharis, Z., & Harvey, N. (2016). Order effects in judgmental forecasting. *International Journal of Forecasting*, 32(1), 44–60. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2015.01.007>

Toffler, A. (1984a). *Future Shock*. Bantam.

Toffler, A. (1984b). *The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow*. Bantam.

Toffler, A. (1991). *Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century*. Bantam.

Transcend International. (n/d). *A Peace Development Environment Network*. URL: <https://www.transcend.org/>

Tydeman, J. (1987). *Futures methodologies handbook: an overview of futures research methodologies and techniques*. Canberra, Australian Govt. Pub. Service for Commission for the Future.

Turner, J. C. et al. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford & New York: Blackwell.

Veenema, T. G. (Ed.) (2018). *Disaster Nursing and Emergency Preparedness for Chemical, Biological, and Radiological Terrorism, and Other Hazards* (fourth edition), NY, Springer Publishing Company, LLC.

Vergragt, P. J., & Quist, J. (2011). Backcasting for sustainability: Introduction to the special issue. *Technological Forecasting and Social Change*, 78 (5), 747–755. URL: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2011.03.010>

Voros, J. (2019). Big History and Anticipation. In Roberto Poli (Ed.). *Handbook of Anticipation Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*. Switzerland Springer, pp. 425–464.

Watzlawick, P. (Ed.) (1980). *The Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? (Contributions to Constructivism)*. W.W. Norton, & Company.

Wheeler, J. A. (1990). Information, physics, quantum: The search for links. In: Zurek (Ed.), *Complexity, Entropy, and the Physics of Information*. Ed. Redwood City, California: Addison-Wesley, pp. 3–28.

Wieland-Burston, J. (1992). *Chaos and Order in the world of the Psyche*. London: Routledge.

Wilber, K. (1999). *The Collected Works of Ken Wilber, Vol. 2: The Atman Project, Up from Eden*. Boston: Shambhala Inc.

Zafari, F., Moser, I., & Baarslag, T. (2019). *Modelling and Analysis of Temporal Preference Drifts Using a Component-Based Factorised Latent Approach*. URL: <http://arxiv.org/abs/1802.09728>

Zamyatin, Ye. (1993). *We*. Penguin Classics.

- Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОГНОЗУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ**

Монографія

*За науковою редакцією доктора наук з державного управління
Олени Володимирівни Сушій*

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 17.04.2023 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 9,6